

POUR LA SOUVERAINETÉ

MATERIELS CONCERNANT L'HISTOIRE
DE L'ARMÉE UKRAINIENNE

RECUEIL 2

ÉDITION DE LA SOCIÉTÉ UKRAINIENNE MILITAIRE HISTORIQUE

KALICHE — 1930

ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ

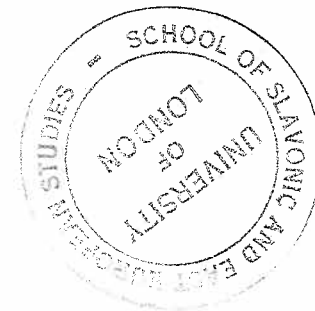
МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКА УКРАЇНСЬКОГО

ВИДАЄ
УКРАЇНСЬКЕ ВОЄННО-ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

ЗБІРНИК 2

КАЛІШ — 1930

Зміст 2-го збірника.

	<i>Стор.</i>
М. Омелянович-Павленко, генерал-поручник: Зимовий похід, ч. 2	9
М. Безручко, генерального штабу генерал-хорунжий: Січові стрільці в боротьбі за державність	47
А. Пузицький, генерал-хорунжий: Бої Сірих за Коростень	73
О. Шпилінський, сотник: Армія в перспективі історії нації (минулого й майбутнього)	97
С. Шрамченко, лейтенант флоти: Піднесення українського прапора в Чорноморській флоті	120
М. Ященко, підполковник: Що то було?	125
М. Янчевський, підполковник: Із спогадів — I. Березень—1917 року. Фундул—Молдава—Кімполунг; II. Серпень—грудень 1917 року. Борисоглібське—Одеса	137
Микола Байко: 4 жовтня 1919 року	148
Микола Стечишин, підполковник: Щипіорнський військовий цвинтар. (Спроба історичного нарису)	151
П. Сулятицький: Генерал П. Н. Врангель. Записки ч. 2. Бѣлое дѣло	184
Гліб Лазаревський: Гетьманщина. (Проф. Дмитро Дорошенко. Ілюстрована історія України 1917—1923 рр.)	197

Редагує Колегія.

Відвічальний редактор

Полковник Михайло Садовський.

Поводження, яке спіткало І збірник воєнно-історичних матеріалів, яскраво ствердило давно вже назрівшу потребу в такому виданні. В тому потоку листувань, що одержала Управа Воєнно-Історичного Т-ва в цій справі, в припливі нових членів, що підпомагають Товариство матеріально, або зголошуються до співробітництва—не можна не вбачати підтримки розпочатої Воєнно-Історичним Товариством праці.

По-за розумінням потреби зафіксувати для виховання майбутніх поколінь історію наших визвольних змагань, по-за потребою показати чужинцям, як відвойовувало Українське Військо незалежність Батьківщині — виступають ще два основних мотиви, що побуджують вояка емігранта вписуватися в члени Т-ва, підсилювати скарбницю останньою своєю тяжко запрацьованою емігрантською лептою, або зголошувати свою співпрацю.

Кожний вояк-українець цікавиться воєнними подіями бурхливих часів нашої визвольної боротьби, всім тим, що відбувалося по-за рямками тої частини, де він тоді перебував, та хоче, нарешті, вияснити собі причини нашої невдачі.

З другого боку, яскраво виступає потреба подати до відома ширшого загалу, що він, вояк, брав участь у великій епопеї визвольної боротьби народу, але не в якимсь бунті та в складі якихось-то банд. А наколи-ж у банді, то такій, членів якої наступні покоління оточують пошаною, а свободний народ урочисто згадує їхні чини та присвячує їм пам'ятників.

З тих листувань виявляється також, що багацько є вже виготовлених матеріалів, які не друкувалися лише за браком відповідної трибуни. На жаль, проявляється також вплив часу, який стер із пам'яті вояків дати тих подій, учасниками котрих вони були, назви місцевостей, де ті події відбувалися, прізвища товаришів або ворогів; нерідко переплутуються події хронологічно; напр. ті, що відбувалися в 1919 році, переплуталися з подіями 1920 або 1917 року.

Отже це є, по-за умовами емігрантського життя, головні перешкоди, що затримують укладання спогадів або уємно впливають на остаточне оброблення їх. З метою полегчити цю працю Управа Воєнно-Історичного Товариства є готовою служити надалі, на ждання співпрацьовників, хронологічними даними, на підставі до тепер зібраного матеріалу, як рівно-ж надсилати мапи або ситуаційні схеми тих місцевостей, де відбувалися події.

Однак головними питаннями наших дописувачів є питання: 1) про що писати та 2) як писати, на що постараємося дати відповідь.

Розглядаючи цілу нашу визвольну боротьбу з 1917 по 1921 р. включно, мусимо її поділити на певні періоди не тільки хронологічно, але й у зв'язку з тими чинниками, що входили в гру чи то як вороги, чи як друзі, — в зв'язку з тими формами Державности, в котрі вбирали Україну бажання суспільства або чиясь міцна рука, в наслідок чого переводилися відповідні зміни в організації нашої збройної сили, та стримувався чи прискорювався самий темп її творення.

Кожний із тих періодів мав у собі щось окреме чи то в психологічних настроях, чи то методах, формах або в околишній обстановці, що відрізняє його від інших періодів нашої боротьби.

Так напр., атмосфера революції, навіть анархії 17 р., слаба національна свідомість вояків, перевага соціалістичних гасел над національними спричинилися в значній мірі до того стану неутралітету, який проголосило багачко українських частин у боротьбі проти большевиків. У другій половині 1919 р. такого явища вже не могло бути, а тим більше в 1920 р., що свідчить лише про набуту з того часу боротьби національну свідомість.

Так само заява командирів полку, що резерв у критичну для полку міну не піде битися, наколи проти полку оперують чехи (Спогади генерала Петрова), могла мати місце в молодих, соціалістично вихованих військах 17 року. Подібних заяв уже не могло бути навіть у другій половині 1919 р., не кажучи вже про 1920 р.

Так поступово в тягу боротьби кристалізувалася ідеологія вояцтва, росла національна свідомість, зміцнювалось переконання в необхідності боротьби за Державність; хто був по боці ворогів його Батьківщини, той ставав його ворогом.

Отже у відповідь на питання, про що писати, пропонуємо нижче певну схему, що хронологічно охоплює цілий час нашої боротьби, деталізуючи її на періоди, щоб яскравіше підкреслити їхні характерні властивості.

Схема виглядатиме так:

Підготовчий період.

1. Творення української збройної сили (1917—початок 1918 р.):

- а) за кордонами Росії (Австрія, Німеччина),
- б) на російському фронті („українізація“ російських частин на фронтах Північному, Західньому, Південно-Західньому, Румунському та Кавказькому),
- в) в запілля, на теренах був. Росії — в усіх залагах, де перебували українські вояки: в Москві, Орлі, на Уралі, на Дону, Туркестані, Кавказі, Сибіру та Зеленому Клині,
- г) Творення керуючих військових органів:

- 1) центральних — Українського Генерального Військового Комітету, Генерального Секретаріату військових справ,

2) Штабів округ, корпусів, дивізій, 3) їхня організація, особистий склад та праця, плани й чини,

д) творення Вільного Козацтва, його організація та праця.

2. Збройна боротьба з большевиками (кінець 1917—початок 1918 р.):

а) на фронтах (бойові потички, марш на Україну), в запілля (боротьба з місцевими большевиками—в Києві, Катеринославі, Одесі і т. п.),

б) боротьба з відділами Антонова—Муравйова та збольшевизованими фронтовими частинами (бої в напрямках Харків—Крути, Київ, Харків—Лозова—Павлоград—Катеринослав, Шепетівка—Бердичів, Жмеринка—Козятин), бої за Київ, відворот на Житомир і т. п.,

г) повстанча праця в большевицькому запілля.

3. Наступ на Україну з німцями (кінець лютого—травень 1918 р.):

а) бойові операції військових відділів У. Н. Р.,

б) бойові чини повстанців у зв'язку з наближенням військ У. Н. Р. або німців,

в) відновлення керуючих військових центральних органів (Військового Міністерства, Генерального Штабу і т. п.), їхній склад, організація та праця по організації збройної сили.

4. Гетьманський період (травень—листопад 1918 р.):

а) організація керуючих військових центральних установ,

б) організація збройної сили,

в) повстанчі організації та їхні операції проти німців та гетьмана,

г) бої з большевиками на демаркаційній смузі.

5. Повстання Директорії (листопад—грудень 1918 р.):

а) організація його, місцеві повстанчі органи, формування збройної сили на місцях,

б) бойові операції проти гетьманських військ (операції на Київ, на Житомир, на Лівобережжі, на Бірзулу—Одесу, Знаменку, Херсон—Миколаїв і т. п.),

б) творення керуючих військових органів, їхній склад, організація та праця,

г) творення та організація збройної сили.

6. Війна з совітською Росією.

I. (Січень—червень 1919 р.). Бойові операції військ У. Н. Р. на Лівобережжі,—відворот на Правобережжя. Контр-наступ, відворот:

а) повстанчі чини в запілля Директорії,

б) повстанчі чини в запілля большевиків,

в) реорганізація військ У. Н. Р.,

г) відворот на лінію Кремянець—Почаїв—Збруч. Реорганізація армії У. Н. Р.

- II. (Червень—вересень 1919 р.). Наступ Армії У. Н. Р. на лінію Староконстантинів—Проскурів—Бар—Вапнярка. Відворот (початок липня). Поновний наступ разом із У. Г. А. аж до опанування Києва.
7. Війна з поляками (грудень 1918 р.—липень 1919 р.):
- Холмсько-Галицький фронт, його організація, сили,
 - Бойові операції.
8. Війна з білою Росією (Деникіним). (31.VIII. — 5.XII. 1919 р.):
- чини Дієвої Армії У. Н. Р. та У. Г. А.,
 - чини повстанчих відділів у запілля деникінців.
9. Зимовий похід Армії У. Н. Р. (6.XII. 1919—6.V. 1920 р.):
- чини Армії У. Н. Р.,
 - повстанча діяльність у запілля деникінському та большевицькому.
10. Війна з совітською Росією в союзі з Польщею (березень—листопад 1920 р.):
- творення збройної сили: центральних військових установ, окремих частин—їхня організація,
 - бойові чини Армії У. Н. Р. та відряджених частин,
 - повстанчі чини в большевицькому запіллю.
11. Повстання в 1921—22 році:
- Рейд Тютюнника,
 - Рейд Палія.
 - Рейд Неліговського,
 - Рейд Гулого-Гуленка.

Трудно відповісти на друге питання—як писати—щоб не запровадити шаблону та не позбавити спогадів індивідуальних властивостей автора, які також матимуть для майбутнього історика певне значіння.

Але кілька уваг що-до форми, тону й суті спогадів, за додержанням котрих історична цінність праць безперечно збільшиться. Вважаємо потрібним подати до розваги наших читачів.

Отже, що-до форми спогадів автор має цілком вільну руку. Взірців-же споминів 2 збірники „За Державність“ дають під достатком. Наколи-ж праця матиме вигляд воєнно-історичного нарису, то тоді треба взоруватися на твори ген. Капустянського („Похід Укр. Армії на Київ—Одесу“), або ген. Безручка („Січові Стрільці в боротьбі за Державність“).

Що-ж-до тону, то треба уникати того побідного „ура-патріотичного“ тону, яким так славні були колишні російські воєнні дання.

Збройна боротьба наша скінчилася невдачею, і вже з цього приводу нам не насує цей тон.

Окрім того, спогади, як і другі воєнно-історичні матеріали, мусять бути матеріалами для студій, для витягнення з них певних

консеквенцій на майбутнє, чого, очевидно, не матимемо змоги зробити, коли поставимо собі мету показувати наші добрі сторони, заховуючи натомісць наші вади та похибки.

Ось чому що-до суті спогадів ставиться до кожного автора вимога об'єктивності, с. т. правдивості у викладі тих подій, свідком чи учасником яких він був.

Що-ж-до докладного інструктування, то Управа Воєнно-Історичного Т-ва в кожному випадкові служитиме порадами та вказівками.

* * *

Випускаючи у світ 2-ий збірник „За Державність“, Управа Воєнно-Історичного Т-ва і Редакція стверджують, що надії на підтримку нашого громадянства, які було висловлено в передмові до збірника,—справдилися.

Наклад 1-го збірника випродано, за винятком бракованих примірників. Виручені гроші дали можливість збільшити наклад 2-го збірника, полішити зовнішній вигляд та відповідно його прикрасити ілюстраціями.

Тепер перед Управою Воєнно-Історичного Т-ва повстало питання про частіший випуск у світ збірників, але на перешкоді знову є брак у Товариства потрібних фондів. Та Управа Воєнно-Історичного Т-ва є переконана, що те саме українське суспільство, яке так горяче відкликнулося на появу 1-го збірника і своєю підтримкою дало можливість випустити 2-ий збірник, знову прийде з допомогою Воєнно-Історичному Т-ву і дасть змогу йому в найкоротшому часі випустити 3-ій і наступні збірники „За Державність“.

М. ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО

Генерал-поручник.

ЗИМОВИЙ ПОХІД.

(6.XII. 1919 — 6.V. 1920 р. р.).

ЧАСТЬ II.

I.

Армія У. Н. Р. в коридорі, що утворено добровольчою й большевицькою арміями. — Усталення ідеології. — Марш роз'єднаними дивізіями.

(Схема ч. 3).

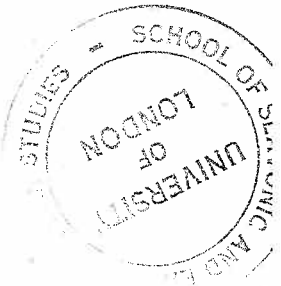
Після чинів на Уманщині, наша Армія відійшла була до району Перегонівка—Голованівськ—Покотилів (штаб армії в с. Рогове), а з 16 січня почала посуватися в південно-східньому напрямкові, до р. Синюхи; — маршрут: Перегонівка—Лебединка—Троянка—Казимирівка. В районах цих було багато цукру й спирту; селянство в більшості було заможне; це добре відбилося на організаційній праці

дивізій.

На підставі деяких розвідчих даних можна було уявити собі, що Командування Добровольчої армії, перебільшуючи в своїй уяві нашу кількість, вирішило поставити Українську армію поміж своїм та большевицьким фронтом і тим самим привести нас до загибелі. Відступ Добровольчої армії був остільки поспішний, що поміж обома фронтами залишилася просторинь біля 200 верстов.

Приблизно біля половини січня наша розвідка майже точно встановила напрямок фронту Добровольчої армії, а саме: головними групами Добровольча армія тримала: Бірзульський та Ново-Український залізничні вузли і район Єлизавету, а потім фронт повертав круто в південно-західньому напрямкові.

На зазначеній лінії Добровольча армія спочатку гадала вдержатися стало, але явна деморалізація у війську примусила Командування Добрармії свій план залишити й утримувати південну Херсонщину й Катеринославщину стільки часу, скільки це буде потрібним для евакуації військ до Криму.

Перед фронтом добровольців були висунуті, приблизно на південного переходу, окремі невеликі відділи мішаного характеру, очевидно з охоронно розвідною метою.

З півночі окремими угрупованнями поволі насувалися червоні війська.

Козаки Волоха, користаючись своєю, схожою на нашу, уніформою, трималися недалеко від місця нашого постою, а одного дня ранком їх розвідка завітала навіть і до нас.

Таким чином зрозуміло, що ми повинні були незабаром сподіватися зустрічі з ними, тому треба було виявити свою позицію і в цей бік; почувалося, що все вояцтво скупчило свою увагу на цьому питанні; Командування відчувало це і, маючи власну тверду думку, хотіло, щоб вона стала загальною і дійсно відбивала ідеологію військової маси, щоб через те саме продемонструвати ще раз моральну єдність.

В брошурі п. Певного про це сказано в розділі під заголовком „Під прапором У. Н. Р.“:

„Але думка що до продовження боротьби за державність проти нових окупантів — большевиків не була одностайною. Велика більшість командного складу, особливо молодшого, тимчасово вважала таку боротьбу неможливою. Не було одностайності думки також і між командирами дивізій. Один з командирів дивізій звернувся до большевиків з заявою про порозуміння, але делегація, яка їхала в тій цілі до Умані, напоролася на боротьбистів і потерпіла фіяско.

Врешті здорове чуття найбільш активного елемента серед командного складу перемогло, і рішення боротися під прапором У. Н. Р. було прийнято, а сепаратні спроби говорити від імені Армії У. Н. Р. були зліквідовані.

Далі гасло — боротьба за волю і державність У. Н. Р. — проходить через увесь період боротьби“.

Наводячи цей уступ, що на мою думку правдиво і об'єктивно був поданий, я вважаю за необхідне сказати: цілком було зрозумілим заклопотання вояцтва загрозливою новою фазою боротьби, бо розходилося про особливий і дуже серйозний момент — першій повної перемоги большевиків-комуністів на всій території колишньої Росії. Малося на увазі також те, що ні від кого, за винятком власних сил, порятунку для нас бути не могло; москвини (цим разом червоні) скрізь маніфестували, що, мовляв, Червона армія йде на Україну для „визволення“, а не для „поневолення“ (проклямація Троцького, що кінчалася словами: „Нехай живе совітська незалежна Україна“).

На нараді в с. Вовча-Балка 18 січня (на північ від переправи через р. Синюху, коло села Добринка), на яку Командування запросило всіх старших військових начальників, було вислухано пропозицію Ревкома Правобережжя, передану через п. Д., що до визнання його влади. Ясні позиції командирів частин інформаційно-політичного характеру, промова отамана Ю. Тютюнника, а потім мое

слово — остаточно виявили і зафіксували тогочасну ідеологію війська, — воно було за національну суверенність на ґрунті демократичному.

Так була поставлена крапка над „і“. До самого кінця походу, ні при яких обставинах, які-б вони не були важкі, питань про „орієнтацію“ у війську більш ніхто не підносив.

Мимохіть насувається питання: чому, при такій важкій військовій і політичній ситуації, військо наше залишилося вірним своїй ідеології? Думати, що це був крок не розважний, а інстинктивний, — не приходиться, бо не таке було наше військо. За часи 3-х річної національної революції воно звикло вдумливо відноситися до політичного життя.

А приводи до цього були такі: опинившись в самому серці України, Армія побачила тотожність своєї ідеології з ідеологією повстанців і бажанням селянської маси, що повстанців тих з себе видала; також Армія відчула, що маса дивиться на неї, як на свою оружну силу — крім назви „петлюрівці“ часто-густо можна було вже чути ще назви „українці“, „наше військо“; бо, зрештою, не було вже родини, яка-б так чи инакше не була звязана з військом: той загинув у наших лавах від ворожої кулі, той покалічений перебував, як інвалід, вдома; не мало було і таких вояків, яких доля була цілком невідома, і т. п.

Присутність у війську українському священників і щире виконання релігійних треб також дуже імпонувало селянським масам; можна було спостерігати, як у спільній молитві село і військо едналися в загальній журбі про долю Рідного Краю; при похоронах-забитих або померлих від тифу козаків звичайно брало участь все село — всі жінки загалом клопоталися, щоб прибрати гарно покійника, кладучи його в домовину. Святочно, з великим піднесенням духу відбувався такий похорон, і тут над новою труною знов було еднання. На крові та сльозах зміцнялася козацька й селянська думка — прокльони і заклики до помсти змішувались з салютаційними сальвами та співом гимну „Ще не вмерла Україна“.

Нарешті українська мова, що все лунала у війську, еднала його з суспільством.

У нашому війську під той час вже не було ані зрадників, ані втікачів, не вважаючи на те, що чимало вояків проходило повз самі свої хати. Оце-ж той ґрунт, на якому не тільки не деморалізувалось, а навпаки, зміцнялось і гуртувалось в тісне коло військової семі наше військо, що 18 січня ще раз виявило себе, як ідейних борців, що мали свій певний шлях, — а шлях цей був „Заповіт“ Тарасів Шевченків:

„.....вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою злою кровю
Волю окропіте!..“

Я не вважаю потрібним ховати назву дивізії, що вислала була делегатів до боротьбистів — це були Волинці. Зроблено це було

за моїм дозволом, бо я був певний, що посланці не знайдуть там того, що для Волинів, як і для всієї Армії, було найціннішим, а саме—співчуття національним домаганням (17 січня з с. Тишківка, на північ від Добринка — переправа через Синюху).

Сподіванки справдились, і звістки, що їх привезли делегати від боротьбистів, ще зміцнили національну думку Армії.

Борцям національної української революції не було по дорозі ні з „білими“, ні з „червоними“, бо не приходиться говорити про соціальне визволення при національному рабстві; тим більше, що перехоплені повстанцями інструкції Троцького до агітаторів на Україні ясно свідчили, що ховалося за його проклямацією до народу українського.

Підсилене однак думок в Армії, Командування однак вирішило:

- а) по змозі і на далі уникати сутичок з червоними військами;
- б) по змозі і на далі продовжувати марш одною групою, і тільки, коли того вимагатимуть обставини, продовжувати військові акції невеликими групами, й
- в) з огляду на відірваність від Уряду, Армія мала взяти на себе ще й нове завдання — підтримувати в народніх масах віру в нашу справу і задля цього намагатися в дальших своїх акціях охопити можливо більший район.

Перехід до акцій окремими відділами був необхідний через те, що надто складна ситуація вимагала спритного маневрування, до чого більш надавалися невеликі відділи, а крім того, на випадок нещастя — воно не було б загальним для всієї справи.

Поклавши на себе ще нове агітаційно-інформаційне завдання, Армія почала широко його виконувати. Призначені ще в Любарі Урядом політичні референти розвинули свою працю з більшою інтензивністю; крім того справу цю почали провадити також і всі окремі чинники Армії. Політичні референти скликають громадські сходки і урядовими актами освітлюють перед масами справу й сучасне становище.

По церквах священники в казанях своїх несли живе слово і розбуджували любов до Рідної Країни, закликаючи до боротьби за неї; на майданах, базарах, в коршмах, на подвір'ях і по хатах — старшина, козаки, урядовці, кожний по своїй силі й розумінню, провадили інформаційно-агітаційну діяльність. Похід надалі фактично став політичною демонстрацією, що й підготувала весняні події 1920 р. Національні й республіканські демократичні кличі Армії притягали симпатії широких мас населення до себе.

Певність моральної та матеріальної піддержки з боку своєї української людности дала Армії силу й відвагу розпочати боротьбу також проти Червоної московської армії, яка поволі посувалася з півночі. Для цього армія Українська пішла в запілля Червоної армії.

Коридор, в якому перебувала Українська армія, через наступ большевиків де далі то все звужувався; обстанову остаточно зясував полковник Павловський, що з своїм невеликим відділом партизанів (коло 25 чоловіка) продерся через фронт червоних військ з Київщини. Інформації полковника Павловського були такі: Червоні широким фронтом поволі посуваються на південь; угруповання їхні в половині січня перейшли вже залізничу лінію Христинівка — Шпола; передові частини „червоних“ були від нас приблизно за 30 верстов. Переправа через Синюху коло м. Торговиці зайнята заставою в 20 чоловіка; взагалі сили червоних великі, і армія їхня в доброму стані; відношення червоних до повстанців — прихильне.

Одночасно з півдня наспіла звістка про те, що добровольчий відділ вибив нашу кінну залогу з Юзефполя; правда, звістка ця, як виявилось, не була правдивою, але, з огляду на загальну ситуацію, треба було сподіватися, що почнуть виявляти активність і добровольці.

Між 18—20 січня всі частини Армії У. Н. Р. перейшли Синюху через Добринську переправу (30 в. на північ від Ольвіополя); 21 січня зосередилися в районі: м. Хмелева (Волинська дивізія)*, хут. Петрівка та Каракозівка (Запорожська дивізія), в околицях Глодосів (Київська дивізія), Штаб Армії—с. Гусівка,—і опинилися в смузі охоронних та розвідчих частин добровольців, тим часом як відділи червоних по-декуди наблизилися до білих на денний, а часом південний марш.

Таке становище вимагало від Командування негайного рішення. Ухвала Командування була — прорив Армії окремими дивізіями в большевицьке запілля. Прийнято було дві пропозиції: отаман Тютюнник вважав для себе за корисне рушити на північ, на Київщину, бо з цією округою його звязувала попередня повстанська діяльність; я ж хотів базуватися на південно-східну Херсонщину та Катеринославщину через те, що штаб мав відомості про присутність в районі Знаменка — Єлизавет партизана отамана Гулого-Гуленка; штаб мав надію використати організацію його району, розвідчі матеріали та партизанські відділи.

Взявши під увагу негайність справи, ще в вечері 21 січня Командування Армії в своїй директиві (штаб тут користувався місцевою церковно-парафіяльною мапою) вказало дивізіям таку схему дальшої чинности Армії:

- 1) З 22 січня по 15 лютого дивізії повинні відбути марші самостійно по запіллі Червоної армії;
- 2) маневровий район — площі повітів: Звенигородського, Таращанського, Канівського, Черкаського, Чигиринського й Єлизаветського;
- 3) підчас маршу дивізії розвинути агітаційно-інформаційну працю і піднесуть активність повстанських відділів;
- 4) район об'єднання — простір між Чигирином та Черкасами.

*) В Хмелєві Волині поховали (20 січня) померлого від тифу славного полковника Царенка.

Командира Волинців, отамана Загородського, не було під час обговорення плану наступного завдання — через те Командування дало йому вільну руку в його виконанні цього завдання.

II.

Марш південної групи. — Бій під с. Олексіївкою. — Новий поділ групи. — Зустріч штабової колони з отаманом Гулим.

В дальшому поході Українська армія поділилася на дві колони — північну під керівництвом отамана Ю. Тютюнника, в складі Київської й Волинської дивізій і південну — в складі Запорозької дивізії, 3-го Кінного полку та Штабу Армії — під моїм проводом.

Командування Південною групою вирішило пробиватися через ворожі фронти по напрямку: Хмельник — Єлизавет, в районі котрого воно сподівалося знайти повстанчі загони. Саме місце прориву було обіbrane після таких міркувань: Командування розв'язувало питання відносно супротивника, спираючись на тактичні основи, якими керувалася Добровольча армія, — отже на вузловій залізничній станції Ново-Українка треба було сподіватися присутності бойової формації значної сили; далі в напрямках обох залізниць (Ново-Українка—Сміла, Ново-Українка—Єлизавет), після приписів статуту, мали бути висунені приблизно на пів денного переходу — менші охоронні відділи. Таким чином місце злуки відділів можна було вважати найбільш сприятливим намірам Командування Групи.

Після парафіяльної мапи таким місцем могло бути с. Олексіївка, біля якого за допомогою прихильного до нас населення група могла б знайти необхідний їй вихід.

* * *

Наказ, що був виданий групі, мав такі точки:

м. Хмелеве, 23 лютого, 14 год.

1. В ніч з 23 на 24 лютого штаб армії, Запорозька дивізія і 3-й Кінний полк повинні сфорсувати фронт Добровольчої армії на участку поміж с. Мала-Виська і Плетений-Ташлик (с. Олексіївка лежить між двома залізничними лініями: Ново-Українка — Сміла, Ново-Українка — Єлизавет).

2. Всі частини групи поділяються на дві маршові колони: першу — кінні і всі більш рухливі частини, а саме: 3-й Кінний полк, кінно-гірний дивізіон і інші окремі кінні сотні — всі під керівництвом полковника Стефанова, — і другу, менш рухливу, — всі піші частини та обози, — всі піші частини та обози, — всі під командою полковника Ткачука; штаб при першій колоні.

3. Послідовність в акції: а) до смерку обидві колони мали пересунутись від м. Хмелеве до збірного пункту — в хутори Олександрівка, що були за 10 верстов на південний захід від Малої-Виськи; з цих хуторів повинно було бути, як стемніє, переведене форсування залізничної лінії Ново-Українка—Сміла і потім виконано марш далі з таким розрахунком, щоб завидна вся група зосередилася в хуторах (вихідний пункт для акції

на прорив), що були за 5 верстов на південь від села Олексіївки (див. схему):

б) малося на увазі, що перша колона, як рухливіша, прибуде до вихідного пункту значно раніш, перед світанком і, доки надійде друга колона, спроможеться зясувати обстанову і заняття певний пляцдарм для проривної акції;

в) колонам під час руху наказувалося використовувати манівці та глухі переїзди через залізничні й на вихідному пункті чекати наказу на прорив ворожих фронтів.

4. З огляду на серйозність становища всіх відповідальних начальників було повідомлено про збірне місце Армії У. Н. Р. на 15 лютого.

Треба зауважити, що в той таки самий день (23 січня) групи вже зробили до 25-ти верстов, та треба було ще зробити вночі та по манівцях від 30 до 40 верстов, тому дрібна помилка в маршруті могла повести за собою великі наслідки.

* * *

Марш до збірного пункту (хут. Олександрівка) колони виконали без усяких перешкод, не вважаючи на те, що вони проходили завидна через смугу, що була під доглядом роз'їздів Добровольчої армії; були тільки поодинокі зустрічі наших роз'їздів з роз'їздами добровольчими. Заздалегідь виставлені по висотах, вздовж нашого шляху, нерухомі бекети добре виправдали себе — колони йшли по фарватеру, що був відзначений маяками.

Коло 20 ої години перша колона розпочала свій рух від збірного пункту; ніч була дуже темна, треба було добре триматися передніх; з другої години пішов рясний сніг. Провідниками, що були взяті за порукою місцевих діячів, перша колона ще удосвіта була заведена гаразд до наміченого наказом вихідного пункту (цеб-то — до хуторів на південь від с. Олексіївки).

Не буде помилкою сказати, що колони наші зробили цей марш майже на ворожих очах; доходило до смішного, до анекдотичного: в час, коли колони машерували через залізничний переїзд, коло 5-ти верстов від Малої-Виськи, до переїзду підїхав добровольчий роз'їзд, якому і на думку не могло впасти, що ті тіни, які йшли повз нього добрих пів години, були ці самі українці, що спричинилися в значній мірі до загальної поразки добровольців. Драгони, що стояли на переїзді, допомагали візникам, напучували їх, кажучи — „держись більше вправо, влево“ і т. и. Тільки нарешті, коли вже зазначився хвіст колони, драгони звернулися до останнього возу з будою, справедливо міркуючи, що позаду мусів їхати хтось з начальників, — Гаспадін полковник, какає ето часть? — питає драгон. А з буди йому на це: — Спрасіте, пажалуйста, впереді. Драгон подався наперед і на цей раз натрапив на якогось чергового візника, до якого і звернувся з тим-же запитанням.

Змерзлий, захоплений увесь своїм ділом візник-козак відказав: „Запорожці“.

Далі зрозуміло: драгони зникли в пітьмі, але було пізно — колони були вже далеко.

Гріх було б тут не сказати пару слів про провідників, бо стільки разів було наше життя в їхніх руках.

Звичайний малюнок: колона, на чолі штаб; далі маячить прапор, а ще зпереду кроків на 5-10 — провідник, звичайно дядько, а як коли, то й парубок; з провідником поруч їде козак.

Так було завжди при всякому пересуванні. Як спочинок — то провідники міняються; попередній дуже радіє — дякує, бажає щасливої дороги; новий заступає його місце в колоні.

І так завжди — без мап, без компасів.

Очікуючи світанку, перша колона стала на спочинок в хуторах. Негайно на Олексіївку (вона-ж Лутівка) була вислана наша кінна розвідка; по всіх розрахунках колона полковника Ткачука могла прибути не раніше як о 8-ій годині ранку. І можна собі уявити загальне здивування всіх, коли трохи не слідом за нами стала підтягтися і друга наша колона з своїми чималими обозами!

Дядько-провідник повів колону полковника Ткачука повз саме с. Олексіївку, де перебував старшинський відділ Добровольчої армії. Селяне дуже просили полковника Ткачука, щоб він наказав всіх їх забрати, — і ніяк не могли зрозуміти, чому полковник відмовився законати їхнє прохання.

Як приклад доброзичливого відношення населення до наших козаків можна навести те, що один наш невеликий відділ, який спізнився стати на марш, мав в с. Ташлику, занятому частинами Добрармії, добрий відпочинок. (Схема ч. 4).

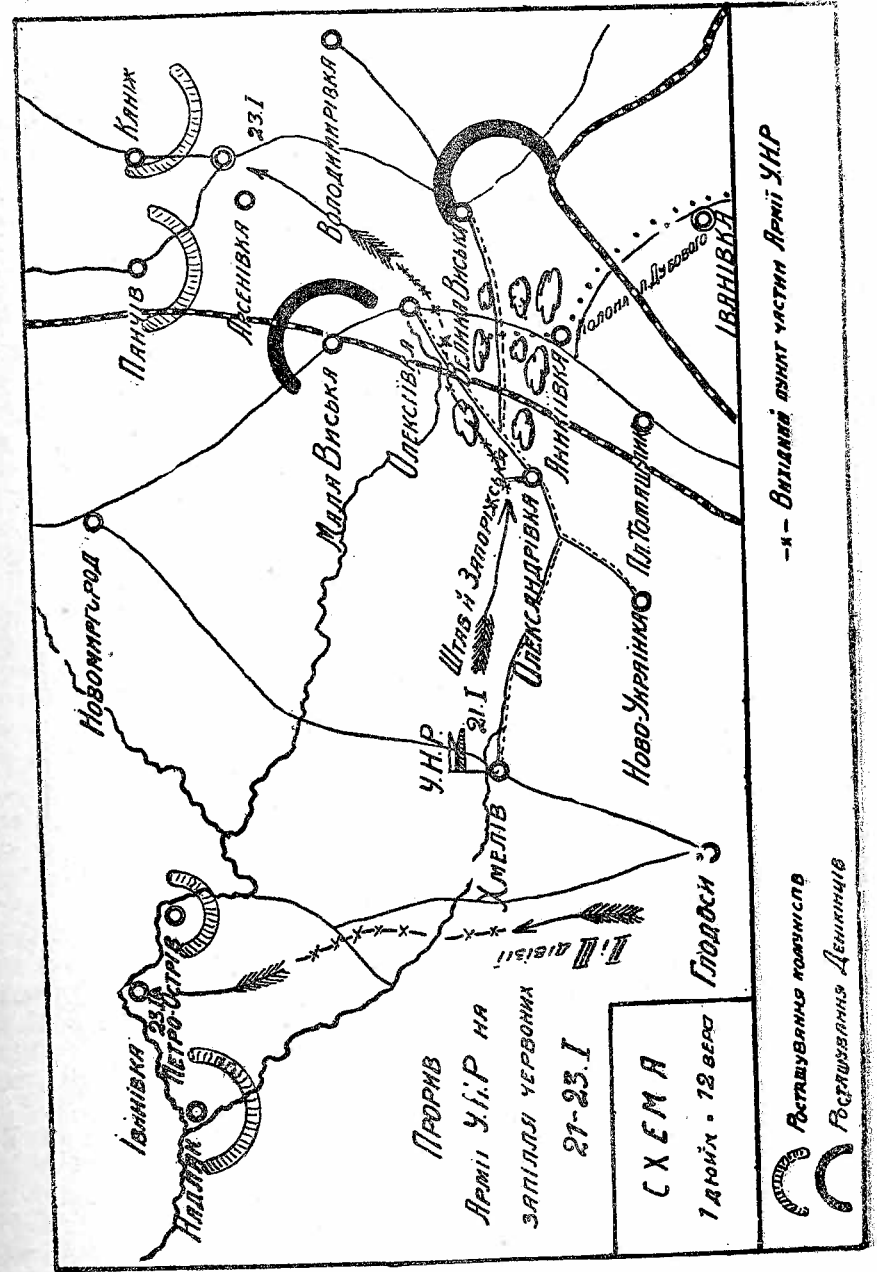
* * *

23 січня бій під Олексіївкою був короткотривалий; почався добре, а скінчився нашим поділом на дві групи та втратою частини обозу.

Село Олексіївка лежить в глибокому яру; зі сходу до села підходить велика балка, а далі на південь, в бік Плетеного-Ташлика, починаються окремі переліски, котрі по-троху переходять в досить густий ліс. Взагалі місцевість трохи погорблена та по-де-куди перерізана глибокими балками.

Несподіваним для добровольців нападом 3-й кінний полк під керівництвом полковника Стефанова о 8-ій годині ранку захопив с. Олексіївку, розігнав залозу і захопив чималий обоз. Рештки добровольців відійшли в бік М. Виськи; часами відтіль доносилися окремі постріли. Згодом добровольці посунулися трохи наперед, і їхні кулемети почали обстрілювати західний край Олексіївки; проте влучний огонь гармат Алмазовців примусив їх знову відійти.

О 9-ій годині вся дивізія була введена до села, щоб хоч годину дати частинам спочити й зогрітися. О 10-ій годині Командування зорієнтувалося і вирішило продовжувати марш далі на північ, для чого було видано такого наказу:

Олексіївка, 24 січня, 10 година.

1. Група має продовжувати свій марш далі на північ в напрямку с. Девята-Рота задля виходу в запілля червоних.
2. 3-й Кінний полк негайно вирушає на північ в напрямкові с. Арсенівка і має з'ясувати найзручніші шляхи задля дальшого руху групи, забезпечивши його надійно охоронними бекетами і стежами.
3. Відділові полковника Ткачука в складі: пішої бригади полковника Дубового і гарматного дивізіону полковника Алмазова — утримувати далі с. Олексіївку, особливо доглядаючи за північно-західним напрямком.
4. Після з'ясування 3-м Кінним полком вільного шляху — частинам групи буде визначений порядок і час вимаршу.
5. Штаб групи при відділі полковника Ткачука (в хаті біля церкви).

За годину становище виглядало так:

3-й Кінний полк вирушив для виконання свого завдання і був вже верстов за 4, коли з лівого крила надійшли звістки, що лави добровольців в південно-східному напрямку значно згустилися, і що ворог виявляє нахил до контр-наступу; — був виданий наказ про перехід відділу полковника Ткачука в контр-наступ; однак фізичні, а тому й моральні сили Запорозжців були вичерпані; замерзли після 70-верстового маршу, майже не ївши, Запорозжці не могли виявити своєї звичайної маневрової здібності; після короткого бою почався частинний відступ нашого лівого крила, який, під сильним натиском ворога, перейшов потім у загальний.

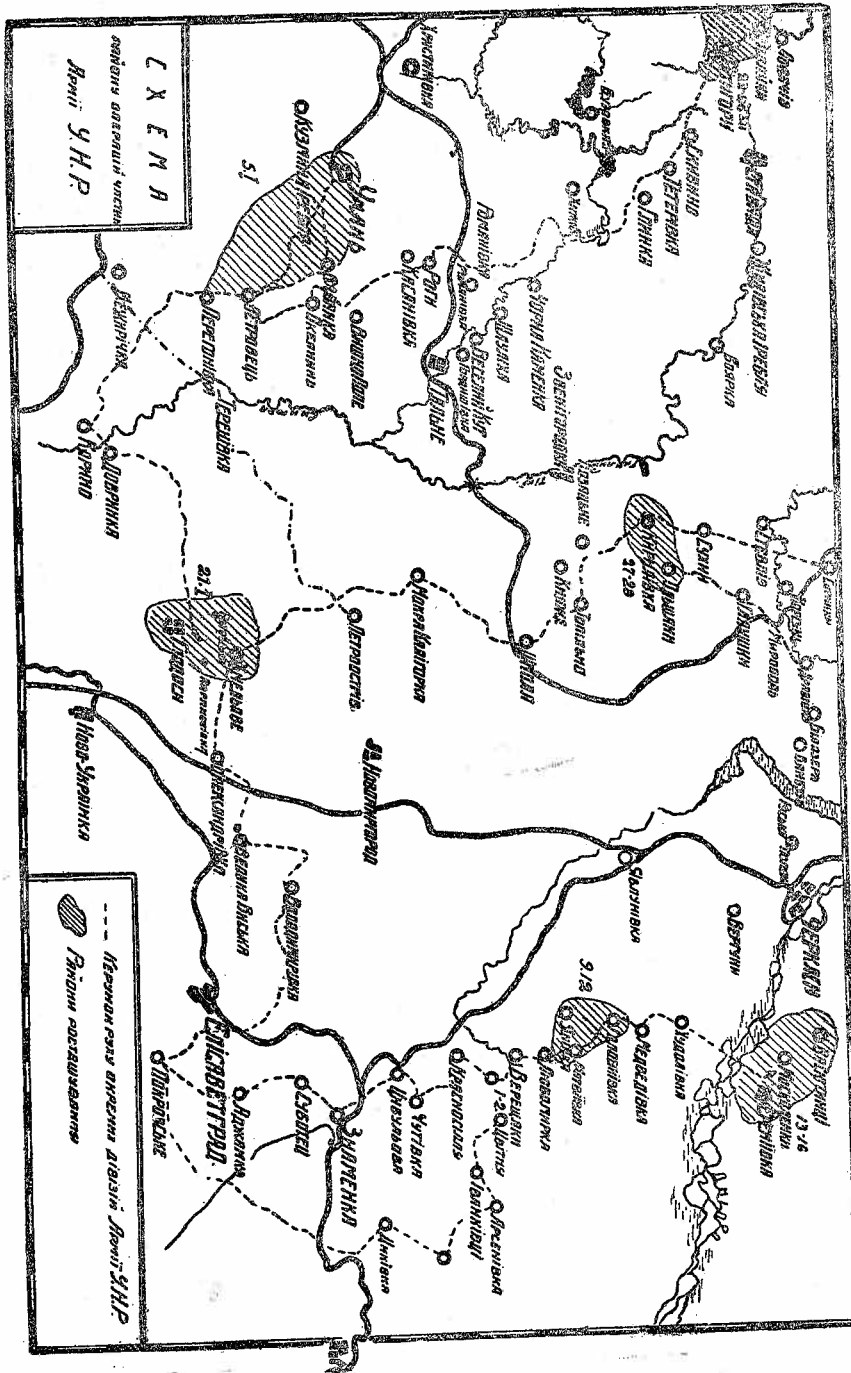
Я хотів кинути невелику (коней з 30) Гайдамацьку сотню і свій конвой (коней з 20) у фланговий контр-наступ, щоб полегшити становище нашої піхоти, для чого персонально повів сотню і свій конвой на наше праве крило до вихідного до атаки пункту, біля млина; однак з цієї моєї спроби нічого не вийшло через надзвичайно рясний кулеметний вогонь — частини почали загальний відворот на південь під захистом влучного огню полковника Алмазова.

Отже в той час, коли штаб з конвоем і гайдамацька сотня відходили на нашому правому крилі в напрямкові поблизького невеличкого ліса, ми побачили, що цей лісок поспішає зайняти також якась інша кавалерійська частина коней в 100 з кулеметами на танках.

Дистанція між нами хутко зменшувалася; була непевна гадка, чи не частина це нашого 3-го Кінного полку, що не спромоглася прорватися через фронт; ще проминув якийсь час, поки розїзди наші та ворожі розпізналися й почали поміж себе бій і, раніш ніж ми змогли щось вдіяти, три кулемети та 100 рушниць розпочали по нас шалену стрілянину.

Без особливих страт, під захистом одного свого кулемета ми відійшли в поблизьку балку; правда, козак-кулеметчик з мого конвою, котрий з власного почину своїм влучним вогнем прикривав наш відступ, був смертельно поранений і незабаром помер.

Так сталося нове, вже не з власного нашого бажання, розеднання Запорозжців на два загони. Даремно тут шукати винних; не витримали людські сили; найбільша вина, можливо, лежала на мені, бо було помилкою давати спочинок тяжко стомленому козацтву

в таких виключних обставинах; крім того лишень в безупинному рухові можна було знайти вихід з цієї ситуації, бо, як вказує дійсність, напрямом для прориву був обібраний цілком правильно.

3-ій Кінний полк, як виявилось пізніше, теж бачив цю кінну ворожу частину, проте гадав, що це були Алмазовці, і помаршував далі; без сумніву, це була дуже значна помилка з боку командування 3-го Кінного полку. Як обозники-дядьки не силкувалися, як вони не маневрували із своїми важкими возами, але обоз ми в більшості розгубили — частину добровольці забрали, а частину селяне переховали.

Над вечір в с. Арсенівці, де зібралися всі, кому повелось продертися через добровольчий фронт, ми вже мали повідомлення, що зясували нашу ситуацію: Добровольчий фронт поділяв тепер Запорожців на дві групи; приблизно через добровольчий фронт продерлося до 350 верхівців із штабом дивізії та частиною обозу.

Окрема Гайдамацька сотня та кінні команди, що продерлися із штабом Запорожців та 3-м Кінним полком, з мого наказу були зведені в одну частину, і таким чином в Арсенівці було покладено початок формування 2-го Кінно-Запорожського полку; пізніше до нього було прилучено ще сотню полку кошового отамана Костя Гордієнка, що тимчасом перебувала при кіннім полку Чорних Запорожців.

Першим командиром цього нового кінного полку було призначено полковника Волощенка, що користувався у Запорожців доброю славою, як старшина й гарматчик.

Після цієї реорганізації наша група прибрала характер кінної бригади; при колоні був штаб, через те при дальшому оповіданні я буду її називати штабовою колоною, південну-ж групу — за назвищем її командира — колоною полковника Дубового.

* * *

Другий день (24 січня) був для нас не більш щасливим. Цей день було вирішено перебути на селі для того, щоб отримати будь-які відомості про напрямок руху частин, що від нас відірвалися, а крім того могли ще надійти поодинокі наші люде; Добровольці нас не турбували, але за те ми були вже в близькому сусідстві від якоїсь большевицької частини, що займала „Пяту Роту“ (приблизно 5–6 верстов на південний захід).

Дійсно, на протязі дня де-хто підїхав, а де-хто ледви приліз, і нарешті о півдня ми вже мали певні інформації що-до другої частини Запорожців: — під командуванням полковника Дубового вони рушили через залізницю Ново-Українка—Єлизавет на південну Херсонщину.

Події під Олексіївкою тільки зміцнювали моє попереднє рішення шукати злуки з отаманом Гулим-Гуленком, і на 25 січня були видані відповідні зарядження. О 4-ій годині в день ми ховали козака-кулеметчика, після чого я повернувся до хати священика.

Раптом увійшла паніматка—біла як крейда, сіла і ледви спромоглася вимовити:—„большевики“; прислухалися—дійсно кулемет—бій у самому селі...

Спочатку було зовсім погано... Врятував метод — ніколи не розташовуватися в одному селі. Коли стався сполох в нашому селі, то 3-ій Кінний полк встиг стати в поготовлю. Я з командиром Немирівського куріня і конвоем почали охоплювати большевиків з-ліва, а 3-ій Кінний полк тимчасом, під командою полковника Вишневського, славно розвернувся з правого боку від большевиків і по висотах; незабаром ми примусили большевиків тікати в повному розумінню цього слова, скидаючи навіть для швидкості руху нові кожушки Добровольчої армії. Таким чином ці кожушки, порівнюючи за короткий час, перейшли вже в треті руки—від добровольців до большевиків, а звідти до нас.

Цей епізод з большевиками нас підбадьорив, тим більш, що 3-му Кінному полкові пощастило вивести відбитий у добровольців обоз, а він був чималий і досить коштовний; річі були переважно англійських фірм.

А в той-же самий час добровольці використовували наш обоз!

* * *

Зустріч з отаманом Гулим-Гуленком сталася незабаром і майже випадково.

Здається, на перший (25 січня) день маршу в напрямку залізничної станції Знаменка наша кінна бригада о півдня підходила до великого села Володимировки (22 верстов на північний захід від Єлизавета), де думала стати на довший спочинок, коли від передньої розвідки було отримано звістку, що в селі перебувають Гулівці.

Однак здивування наше ще збільшилося, коли в першій частині села на варті ми побачили здорових, дужих, одягнутих у військову уніформу вояків, у яких на грудях були великі чорні бинди; — це були Махнівці, які, як вони самі казали, були в союзі з Гулівцями.

Ця зустріч з отаманом Гулим через свою несподіваність стала ще більш любовою та сердечною. Отаман Гулий, через своїх агентів, — знав про наш рух і сам шукав з нами злуки; ця злука двох національних сил—одних, що являлися вояками на місці, і других — нас з регулярної армії, відбулася на обох сторонах дуже добре; хата, де відбулася ця зустріч, нагадувала шумливий вулик — тут все гуло від розмов та вигуків, бо зустрілись старі товариші по зброї, по сучасній боротьбі, а навіть знайшлися й рідні.

Вражіння від організованости Гулівців було надзвичайне; партизани мали бравий козацький вигляд: в доброму військовому убранні зо всіма національними відзнаками — шликами, стрічками і т. и. Озброєнню партизанів теж можна було позаздрити, бо воно було першорядне. Сміливо можна сказати, що це була справжня „Національна Гвардія“.

На вечірній нараді в штабі отамана Гулого, після моїх інформацій, отаман Гулий намалював нам досить цікаву ситуацію, в якій він перебував, і в якій тепер і ми опинилися.

Отаман Гулий, що мав міцну повстанчу організацію на Херсонщині, Катеринославщині, а потім вище по Дніпру аж до Холодного Яру, мав також значні відділи партизанів, — відіграв не малу роль в дезорганізації запілля Добровольчої армії, надто з того часу, як добровольці розпочали ворожі акції супроти Української армії.

Відомі вже події в Києві, після яких наші війська залишили столицю, були гаслом для всіх повстанців і партизанів: наміри добровольців зробилися для них ясними, і все національно-свідоме розпочало активну боротьбу в запілля Добровольчої армії; наслідки цієї боротьби відомі. Залізнична дільниця Катеринослав — Знаменка — Павлик опинилась в руках повстанців; повстанці хутко очистили повіти Верхньодніпровський, Олександрівський й частину Кременчуцького; значні склади перейшли до їхнього розпорядження.

Через зазначені вище обставини більшовики не могли не рахуватися з повстанцями — скрізь був поширений наказ Троцького про те, що Червона армія йде на Україну, як визвольниця, що Україна має сама встановити свої відносини до Росії; наказ цей зупинив, правда тимчасово, повстанців, й вони були на роздоріжжю.

Пізніше, в січні, коли для більшовиків „білої небезпеки“ вже не існувало, вони різко змінюють свою тактику щодо повстанців: дякують їм за допомогу й запропонують або „самораспуститися“ або вступати до червоних частин.

Отаман Гулий-Гуленко рішучо відмовився виконати домагання комуністів, що-до прилучення його партизанів до Червоної армії, і на цьому тлі почалися загострення, що з кожним днем, з кожним новим питанням побільшувалися і явно вели до конфлікту.

Після обміркування становища на нараді було ухвалено:

1) Отаманові Гулому продовжувати і надалі свої зносини з більшовиками, силкуючись зволікати їх, як мога довше.

2) Запорожці далі підуть часово під назвою „Гулівців“; всі непорозуміння між ними та більшовиками мав розв'язувати отаман Гулий.

3) Отаман Гулий з партизанськими відділами має приєднатися до Армії, та, використовуючи свої зв'язки, мусить полегшити друк полковника Дубового й Алмазова увійти з нами в зв'язок.

4) Потім були обмірковані й ухвалені деталі майбутнього маршру, економічні та організаційні питання (так, наприклад, від отамана Гулого нам пощастило дістати чимало патронів до рушниці).

Таким чином, далі мала мандрувати по Правобережжю досить цікава група: частини Армії У. Н. Р., відділи партизанів, що тимчасово були під Радянським прапором, та Махнівці. Що правдолюбості не прийшлися до смаку нашим козакам — їхній нігілізм, їхня брутальність у стосунках між собою, вульгарне відношення до

чальників, анархічна логіка — все це було не до вподоби нашому козацтву, і незабаром Махнівців, за винятком кінної сотні, було відпущено.

* * *

Дальший наш похід з початку лютого і до 15-го, коли ми, згідно з попереднім наказом по Армії, мали сполучитися з двома іншими дивізіями, а також похід дивізії Київської і Волинської відбувся в смузі, яку зорганізували повстанці, що й спричинилося до того, що незабаром нам пощастило зеднатися з групою полковників Дубового та Алмазова, вийти з близького запілля Червоної армії, порівнюючи добре, й нарешті в зазначений час і в зазначеному пункті прийти до об'єднання всіх частин Армії.

Під час цього руху слід звернути увагу на: 1) зустріч нашу з Лотишами, 2) оточення мого і отамана Гулого штабів кінною дивізією Червоної армії, 3) злуку нашу з колоною полковника Дубового і нарешті 4) несподіваний напад радянця Коцура на 3-й Кінний полк і 5) дуже щасливий похід Київської і Волинської дивізії по маршруту Звенигородка — Канів — Черкаси.

Перш ніж розказувати про хід цих подій, слід докладніше сказати про повстанців та партизанів.

III.

Повстанчий рух і партизани. — Ідеологія, типові угруповання, організація і роль партизанів в загальній боротьбі Українського народу за Державність Українську.

Як еволюціонувала політична думка української інтелігенції, що від домагання автономії дійшла в переважній більшості до вимоги повної державної незалежності, так і селянська маса поступово змінювала свій світогляд.

Несподівано захоплений революційними подіями, не підготований для самостійного політичного життя — народ наш примушений був самотужки вирішувати проблеми свого

майбутнього.

Цікаво прослідкувати еволюцію народнього думання:

На першому селянському з'їзді повстануть два напрямки, які відтоді не сходять уже зі сцени.

„Перший — домагатися здійснення національно-територіальної автономії;

Другий — домагатися вирішення земельного питання українським соймом“.

Всеукраїнський Національний Конгрес, що відбувся між 4 до 8 квітня, стверджує ці напрямки і розвиває їх в загально-державному напрямкові. „Федерацією з іншими народами Сходу й забезпечення прав меншостей у себе“ Український народ мовби закінчує цикл революційних придбань.

5 — 8 травня на зїзді заступників майже мільйонного вояцтва маніфестується його непохитна воля, стати на сторожі української справи.

Чим-же відповідає на це все Москва? — Проволіканням, нещирістю, обіцянками, уступками в часи власної руїни та озброєним опором в години більшої організованості й сили.

Революційний маятник пішов далі — 3-м, а пізніш 4-м Універсалом Український народ ставить себе в новий стан — Незалежної Держави; в наслідок-же цього розпочалася довга і кривава боротьба з червоними, потім з білими, а далі знов з червоними.

Висунутий під час цієї боротьби на авансцену спільний „катедрок“ та „окопна воша“ довгий час непокоїли наше селянство, проте з часом в дальшому перебігові подій „дядько“ сам побачив, яка роля належала йому у всій цій байці і ступнево, після тяжких вагань, ідеологія народних мас в 1919 році набуває сталої державної форми: Цю ідеологію можна вповні обняти пророчим висловом „В своїй хаті—своя правда, і сила, і воля“, в наслідок чого боротьба на сході все більше й більше переходить в площу національної боротьби.

В цій боротьбі, яка з кожним днем ставала все більш запеклою, поруч з урядовою боротьбою за допомогою військових формацій, стає й Український народ, засоби й форма боротьби якого набрали своїх властивостей.

* * *

Повстанчий рух почав вже виявлятися ще за часів Центральної Ради, коли у перше організувалися загони, щоб забезпечити лад і спокій у тих повітах, через котрі проходили вояки, що поверталися додому з загального російського фронту.

Придивляючись до цих повстанчих організацій, мусимо ствердити, що особа отамана відіграє у них значну ролю. На отамана вибирають не тільки військовиків, а часто-густо й людей інших професій — учителів, лікарів, громадських діячів, а часом бували й священники, бо отаман був політик-вождь, що відбивав у своїй особі національні й соціальні бажання даної округи. Отаман повинен був бути добрим організатором й адміністратором; він має судову й адміністративну повноважність у своїй окрузі.

Отаманові співробітничав Начальник Штабу, при чому часто інстинктивно у повстанців панує здорова думка, що Начальник Штабу має бути обовязково фаховець — кадровий старшина; прикладом, на протязі 8 місяців Начальником Штабу у Махна був штабс-капітан Григорович, до речі в данному разі це був один з видів експропріації.

Повстанці ніколи ні від кого нічого для свого озброєння не одержували, все вони мусили добувати самі, та при тому часто шляхом бою; кожний відступ ворожої армії був для них періодом особливої діяльності, що-до придбання вогнеприпасу та іншого

військового знаряддя, все придбане повстанцям і партизани, звичайно, заховували в потаємних місцях з такою обережністю, що мабуть чимало з таких запасів, після смерті їх хазяїв, будуть довгий час ще перебувати по своїх схованках.

Партизанські загони звичайно невеликі, до них вступає все найбільш загартоване, спритне—з природним хистом до військової справи. При своїх акціях вони спіраються на повстанців та прихильну їм людність на місцях, уявляючи собою з своїм отаманом моральний та фаховий осередок.

Доктрину, що керує повстанцями й партизанами, можна укласти в такі рямця: все, що стоїть на дорозі до наших визвольних домагань, є наш ворог. В боротьбі компромісів не знаємо, наша доля несе ворогові смерть, передбачити її не можна, бо ми є всюди й ніде*).

Методи боротьби. Найудосконалена розвідка, націлення удару в найбільш точку—в ворожий штаб, склад вогнеприпасу, військову стайню... і приголомшення ворога. Деморалізація його шляхом розповсюдження неправдивих чуток, перерва сполучень, знищення всякого, хто наслідився відійти від команди і т. и.

Кулемет, граната, кінний наскок є головними засобами повстанців, а ніч, туман, негода, якась особливо несприятлива для руху регулярного війська місцевість, — це найкращі співробітники партизанів. В своїй тактиці партизани вживають також таких засобів, які мають робити вражіння на психіку ворога й уводити його в блуд,— так, наприклад, цілі села демонструють піші лави, кількість кінноти збільшується дядьками на конях; про зброю для таких „статистів“ не дбають — коси та вила, а то й просто добрий дрючок.

От-же звідки вибухала та сила, що робила повстанський рух таким дужим, тривким і відпорним супроти розкладових змагань його ворогів? Звідки прийшли всі ці проводирі, які вже й сьогодні подекуди повиті легендарною славою, звідки й вони брали собі сили для проводу помсти й власної самопожертви?

З хуторів, з селянських дворів, цих самих чистеньких затишних хаток—звідти безпосередньо виходила ця сила, що робила звичайні постаті велетенськими; вони-ж видавали й проводирів, що в більшості мали освіту загальну—сельські школи, а військову—N-ої учебної команди.

Не було села на Україні, що не мало свого „штабу“, десь в потаємній бальці, чи у велетенського дуба „Мазепи“ повстанці мали збірне місце. Там розряжалася накоплена в хаті енергія—там ватажки-отамани прищеплювали масі—спільну думку й волю й виковували апарат боротьби.

По боях... нові могили на цвинтарищах, правда не такі високі як старі козацькі, на вид яких виховалося не одне молоде серце.

*) Відродилася старо-українська традиція: Де крак—там козак, а де байрак—там сто козаків. — Редакція.

Сила партизанів полягала в їхній одностайності й товариській вірності, поки ці традиції були міцні, поки ворогам не вдалося вляти в лави повстанців своїх людей — це був найвитриваліший із усіх фронтів, що Українська Нація протиставила своїм ворогам.

* * *

На Україні під ту пору визначаються найбільш яскраво чотири політичні напрямки в революційних масах, відповідно чому були й повстанські угруповання: з прихильників У. Н. Р., Радянців, хліборобів і так званих „Махнівців“ (Ангел—Чернігівщина, Романенко—Прилуки, Зелений—Київщина, родина Соколовських—Київщина, Шепель—Хмельник, Волинець—Гайсин, Заболотний—Балта, Пятненко, Шуба, Левченко, Любченко—Полтавщина) й т. п.

Позицію повстанців, що відстоювали У. Н. Р., я вже освітлив вище, спинюся більш докладно на інших.

Поруч із розвитком большевизму в Центральній Росії збільшується радянський рух і на Україні. Спочатку слабкий, зденацио-лізований, той рух потім за часів гетьманщини набуває більшої сили і навіть до нього пристає купка отаманів з табору У. Н. Р., як, наприклад, Шинкар, Григорів та інші зі своїми прихильниками. З того часу радянський рух починає прибирати теж, що-раз то більшу національну фарбу, появляються націоналісти проводарі отамани-радянці.

Слушно зазначено, що народня революційна творчість дуже вірізняла большевиків від комуністів, або, як в народі говорилося—комуни“.

Большевики в народній свідомості були ті, які хотіли „більше волі“, „більше землі“, а лише політична чуйність і гнучкість Леніна скористала з цих слів, щоб сполучити два революційні напрямки в один, по суті річі ріжні (партія большевиків-комуністів), наші радянці були—большевики.

Під час Зимового походу з одним із таких радянців-отаманів Коцуром ми зустрілися біля Чигирини. Полковник Стефанів, що вів із ним персонально переговори, так малював тодішнього володаря Чигиринщини: років з 28, в національному, що переходило в оперетове, убранню, з парою пістолів за червоним поясом, фізично добре розвинений, він хотів робити вражіння на опонента своєю зовнішністю. Саме місто Чигирин, де він отаманував, робило вражіння вмерлого міста. Влада Коцура поширювалася на 4 околиць великих селища, з котрих одно було його рідним, решта околиці його не визнавала і ставилася до нього одверто вороже. Було чутно ще про двох-трьох радянців, але всі вони були зовсім невизначні.

В кінці 1919 року і на початку 1920 р. партія Укр. комуністів (т. з. боротьбисти) пробували зорганізувати свою власну військову силу. Для своїх цілей боротьбисти думали використувати радянських отаманів, як Коцур, Волох та інші.

Найоригінальнішим явищем на українському ґрунті в повстанській боротьбі є Махно та його організація.

Махно в своїй особі сконцентрував неясні бунтарські домагання маси, умів її зорганізувати в бойову формацію, виробити специфічну для Махнівців дисципліну і навіть власні тактичні способи. Цей із зовнішнього боку непоказний чоловік стає диктатором і провідником маси під лозунгами:

„Фабрики—рабочим, земля—крестьянам, геть капіталізм, праця в наймах, державне пригнічення“.

В революцію 1905 року за Махна було чути не багато. „Тарани“ та „Махнівці“ були в опінії загалу на Катеринославщині звичайнісінькі розбійники.

Час від першого большевицького наступу до опанування німцями всієї території України—характеризується як час найбільшого безвладдя, у взаємній боротьбі, і большевики, й українці сильно позбавили себе в організаційних можливостях. Влада, звичайно, ледві жевріла в губерніяльних містах, а вже в повітових містах володіли ріжкоманітні політичні групи.

На Херсонщині, а особливо в її східно-південній частині життя теж не стояло. В місті Олександрівську господарювала Маруся Нікіфорова, відділ якої часом доходив до 1,500 чоловік, в селі Дібрівці—Брова, українець. Коли Брову в одній сутичці забито (куля влучила в брів), його заступив Щусь, теж свідомий українець, старший унтер-офіцер; при ньому відділ Брови значно збільшився. Відділ мав на озброєнні—рушниці, ручні гранати й кулемети систему Люїса, й нарешті до Гуляй-Поля повернув з Москви Нестір Махно, анархіст-комуніст, діяльність якого на перших часах не виходила за межі його родинного міста й лише зрідка поширювалася на сусідні залізничні колії. Всі ці відділи переслідували лише цілі крайнього напрямку, які в малоосвіченій людності відбилися в формах більш простих: „За волю й землю, за бідноту, бери все, що бачиш, бо все по праву належить тобі“.

Геть всяку владу людську. Помста, помста без краю всім, хто обмежує волю. Чорний кольор на прапорах та биндах вибирається як зовнішня ознака Махнівців. Репресія окупаційної влади та звірства нащадків дідичів кидають в обійми Махна широкі маси селянства, надаючи подіям значіння народнього здвигу.

Навколо Махна починають кружляти легенди, там він обдарував вдову, там допоміг селянам покарати поміщика, то поширюються оповідання про те, як Махно в офіцерському вбранню, з золотими погонами зробив особисту розвідку в Добровольчому Штабі, а потім зробив напад на добровольців, то переодягнений за парубка він розіжджає по ворожому таборі, сіє переполах та паніку і т. и.

Таким чином росте постать Махна-месника, він раптово стає найпопулярнішою особою на цілому півдні.

Анархісти, які на Катеринославщині мали свою базу, негайно пристали до Махнівщини й намагалися надати цьому рухові свої форми.

Відомі анархісти Аршинов і Волін (останній перебував у Махна від серпня 19 до січня 20 року) зорганізували йому революційну повітову раду, налагодили видання двох часописів „Известія“ й „Набат“, заведено було свої гроші, в святочні моменти виспівувався свій власний гімн і т. и. Здібний військовий організатор старшина Васильєв в товаристві вахмістра Довженка, матроса Ляценка й ще де-яких інших осіб надали Махнівським ватагам вигляд партизанських загонів; систематизується боротьба на значних просторах.

Військові акції Махна набувають певних партизанських форм, далеких від його попередніх ушкуйницьких походів. Яскравим зразком яких може служити напад його п'ятнадцяти тисячної банди в грудні (26—31. XII) 1918 р. на місто Катеринослав, який боронила горстка козаків Катеринославського Кошу, і який врешті для Махна скінчився дуже й дуже трагічно (з нашого боку були козацькі старшини Самокіш, Савка, Рукін, Білоус-Савченко й інші). Сам Нестор Махно пізніше оповідав, що ніколи ні раніш, ні пізніш не мав такої поразки, якої завдали йому Запорожці.

В протилежність вказаним формаціям на тій-же самій площі з інтелігенської молоді зорганізувався відділ в 150 шабел старшини Яковлева, який стояв на сторожі порядку й національних домагань. Взаємовідносини поміж Яковлевим та переліченими вище відділами характеризує записана телеграфічна розмова поміж Махном і Марусею Нікіфоровою. „Буржуазія лікує (тоб-то Яковлів), прикриваючись українським прапором; надішли людей та авто, ми покажемо їм „Кузькину Мать“... (з оповідання К. Григорьєва).

Під натиском німецько-австрійських частин Маруся Нікіфорова скоро залишила Україну й відійшла на Ростов. Щусь був побитий і з рештками розпорошився, а Махна оточено в Гуляй-Полі, звідки йому пощастило не лише вирватись, а й добре побити німців; ця перемога виводить Махна з Гуляй-Поля на широкі шляхи — він стає об'єктом, до якого починають горнутися всі ті, не виключаючи селянства, яким так чи інакше загрожувала небезпека від нового політичного курсу.

З першого району — Лозова — Бердянськ — Маріуполь — Таганрог — Луганськ — Катеринослав — коло діяльності Махна-месника переходить на всю південну Україну. Махно одержує назвище „батька“, яке за ним живе і по цей день. До Махна приєднуються відділи Щуся, Петренка, Платонова.

Махно, як та гідра стоголова — тут його розбіють, навіть радіють, що зловили самого „батька“, але незабаром він з'являється в іншому місці; сьогодні Махно загрожує Катеринославу, завтра облягає Миколаїв.

Махно часто міняв своїх „союзників“: сьогодні з червоними, завтра з білими, потім проти обох з українським національним рухом (25 вересня 1919 р. на Уманщині він здав до війська У. Н. Р. 4,000 ранених і хорих партизанів). Проте у всіх цих союзах була провідна думка: зі слабшим на дужчого.

За часів Директорії був час, коли Махно надумав взяти під своє керування цілу округу разом з відомим на півдні отаманом Григорьєвим, й тим самим перевести своє діло в більш конкретну фазу. Територія від Катеринослава до Вознесенська повинна була бути проклямована землею вільного люду.

„Батько“ не любив конкурентів, й коли Каменів в імені совітської влади оголосив зраду революції отаманом Григорьєвим (телеграма Каменева від 5.19 ч. 272 на ймення „батька Махна“), Махно це використав і на зїзді революційної повстанчої армії (27 липня 1919 р. в селі Сентове, Олександрівського повіту), в товаристві Чубенка, на очах всього зїзду застрелив Григорьєва.

З часом ситуація ще більше міняється — національні українські елементи в боротьбі з добровольцями та більшовиками з Правобережжя йдуть до Армії У. Н. Р., тіж самі елементи Лівобережжя мусили собі шукати виходу — і такий для тих, що бачили в Деникіні реакцію, був один — іти до Махна. І теж в міру того, як міняються кадри Махновців, міняється також їхня ідеологія, що поволі набуває національної барви, чим порушається цільність організації Махна.

Під впливом українських домагань в-осени 1919 р. Махно був примушений увійти в переговори з Головним Командуванням У. Н. Р., а під час походу на Київщину координував свою діяльність з українськими військами. Під час Зимового походу 1919/20 р. ми бачили чимало Махнівців у повстанчих лавах; були вони частинно й у складі Галицької армії*).

Тепер ми знаємо, що з грудня 1920 р., коли Українська й Московсько-Добровольча армія Врангеля відійшли на чужі землі — Махно залишився на самоті супроти ворога переможця. Проте не лише в цьому лежить причина його наступних невдач — її треба шукати глибше. Махнівські „ракли“ й „братва“ своїм безцеремонним поводженням і постійними бешкетами сприкрилися селянству. До цього прилучився також неврожай на Україні, який взагалі ослабив енергію мас. В 1921 р. мусив Махно зі жменею людей тікати з України. Проста „філософія“ Махна — „багатий бійся, бідний смійся“ — вже не могла задовольнити селянських мас.

Безперестанні перекидання Махна від одного союзника до другого зменшили до нього симпатії населення й похитнули віру в політичний розум цього типового „козака Мамая“.

Навколо питання про Махнівщину вже тепер зібралася чимала література, в якій воно розглядається під ріжними кутами від організованого бандитизму, що межує з садизмом (Герасименка), до найбільш яскраво виявленого хотіння перевести в життя форму після доктрин анархістів-комуністів.

В книжці анархіста П. Аршинова („История Махновского движения“, видання анархістів-комуністів, 1929 р., Берлін), постійного

* Обидві сторони мали звязкових відпоручників (Волинська дивізія, станція Кодима).

співробітника Махна, автор провадить певну думку, і його праця вражає зібраним матеріалом, як по біографічним даним про самого Махна, так і взагалі всього, що стосувалося до цього народнього руху.

Махно, „талановитий організатор і партизан-геній“, виступає в оповіданнях Аршинова спочатку в ролі местника за себе й свою родину округу й лише потроху виростає в імпазанту постать народнього борця й провідника доктрини анархістів-комуністів на Україні.

Автор жаліє, що не всі анархісти підтримали Махнівщину, в наслідок чого рух мав свої відхилення і не досяг тих розмірів, яких він-би міг собі здобути.

На ріжноманітні „союзи“ Махна автор дивиться, як на тактичні кроки, не більше, на шляху вазволення народу від всіляких „порабощень“ — релігійних, національних і соціально-політичних.

Найупертішу боротьбу Махно перевів з реакційним білим рухом та з комуністами, і особливо з останніми, які замість „хозяїна-капіталіста“ підсували народові — „хозяїна-державу“, тоді, як нарід ішов до „громадянського й господарчого самоврядування“.

Большевики свою компанію супроти Махна провадили не лише зброєю, а й агітацією, бо надавали „Махнівщині“ значіння народнього руху (часопис „Путь к свободе“). В квітні 1919 р. Каменів, в імені Ц. К., ревізує Махнівщину; на Катеринославщину призначається Дибенко; робляться спроби вбити Махна і так покінчити з ділом.

В наслідок переслідувань Махно вирішує тимчасово здати командування повстанчою армією, проте незабаром повертається знов до праці і спільно з большевиками виступає проти Врангеля (15 лютого 1920 р.). Це була лебедина пісня Махнівського війська: большевики мали вже певне рішення для ліквідації свого спільника. (Наказ з дня 23.X. 1920 р., число 149). 7-го грудня 1920 р. Марченко привів до м. Керменчика, Маріупільського повіту, лише 250 верхівців — рештку, якій пощастило пробитися кріз частини Червоної армії, що оточили Махнівців.

Свій доклад Махнові Марченко закінчив характерним висловом: „От тепер ми знаємо, що таке комуністи“.

Коли ми читаємо цю книжку, то не можемо не зупинити своєї уваги над тим, хто-ж були співробітники Махна; я кажу про тих, що несли своє життя за „Махнівщину“. Це були: Петренко, Маслов, Шпорта, Пархоменко, Шусь, Іванюк, Матросенко, Вдовиченко, Брова, Куриленко, Кожин; не обійшлося й без Середи й Богуна... Через те є цілком зрозумілим, що Махнівці на еміграції опинилися в Українському таборі.

Яко анархіст П. Аршинов не міг не одкидати в Махнівщині національної барви, про те дійсність суперечить цьому; Махнівщина, вірна собі до кінця в питаннях соціальних, зробила рішуче зміни в бік національного руху.

Ще кілька місяців боротьби, „петель“ по всій Україні й нарешті 28 серпня 1921 р. Махно з зазначеним уже „товариством“ залишив Україну й перейшов до Румунії, а пізніше всі вони опинюються в таборі інтернованих в Польщі, і не в якому іншому, а в таборі для інтернованих українців (Стрілкові). Там від Махна не раз чули: „На цій проклятій каторзі зовсім забув рідну мову“, або — „треба-ж нарешті вчитися рідної мови“. Що-ж до його жінки — то вона стає членом таборової спілки учительок українок.

* * *

Осінь 1919 р. була дуже критичним моментом для української справи. Але Національна армія вирушає в 5-ти місячний похід у вороже запілля і тим самим знов підсилює імпульс та енергію в повстанчих організаціях. З цього часу повстанчий рух, переважно на Правобережжю, дістає кращу організованість і в повному звязку й контакті з Армією провадить боротьбу супроти всіх тих, що шкодили визвольному національному рухові.

Всупереч з опінією Ю. Тютюнника (див. його твір: „Зимовий похід“, часть I), командування Армією за час походу ставилося уважно до повстанського руху і ставило собі завданням упорядкувати його.

Ставши з самого початку свого маршу на точку погляду не допускати окремих виступів, воно вважало необхідним дати всім керовникам інструкцію таку, яка-б направила весь повстанчий рух в одно загальне річище. Одинадцять пунктів відозви отамана Ю. Тютюнника до селян та Чорторійська відозва Уряду на думку Командування вповні відповідало потребі й абсолютно було зайвим видавати ще якісь нові директиви, тим більше, що воно було видано за підписами Ю. Тютюнника, як заступника командарма; згідно з моїм наказом, її поширювали всі частини Армії:—лишалася технічна частина — організаційні форми і керування.

Що-до форми, то вона виливалася ступнево. В Таращанському повіті Командування (20 — 25 грудня 1919 р.) знайшло людей у пригніченому стані і дуже перетомленими, і тому порадило повстанцям, як маску, придбати собі форму Січі. Було призначено загальне керування (під час походу на Київ ця група виставила загони до 2,000 чоловіка й відзначилася дуже активною діяльністю). На Уманщині Командування знайшло більш жвавий настрій і більшу організованість, а в особі полковника Д.—доброго керовника. Штабом Армії полковникові Д. було видано уповноваження на цілу округу. Ще далі на південний схід в особі отамана Гулого-Гуленка Командування знайшло людину, якій воно довірило зверхне загальне керування всіма повстанцями Херсонщини, Катеринославщини й далі вгору по Дніпру до Чигирини. Ще пізніше отаман Тютюнник і Загородський зорганізували повстанців на Київщині (принаймні мені було так докладено при першій зустрічі).

Під час перебування в Холодному Яру Командування Армією мало кілька конференцій з популярним в тій окрузі отаманом Чучупакою і дало йому вповні конкретні інструкції що-до можливої ролі Холодного Яру в загально повстанчому рухові.

В Балті Командування навязало звязки з отаманом Заболотним і дало йому директиви по службі звязку поміж Армією і повстанцями Правобережжя.

Повстанці Волини горнулися коло Галицьких частин і через них тримали звязок з Українським Урядом.

Крім того були й окремі завдання, прикладом завдання доручене полковникові Трутенкові.

Що-до загального керування, то Командування вирішило тримати його за собою, бо непохитно стояло на тому, що поодинокі вибухи, не скоординовані з загальними обставинами й намірами Уряду, довели-б до безцільних кровопролиттів.

Під час походу Начальник Штабу Армії, полковник Долуд, взяв цю справу на себе, в формальній її частині, й проводив її по моїм вказівках; коли-ж Армія У. Н. Р. стала знов під проводом Головного Українського Командування, всі матеріяли було передано до цієї інституції.

Я не подаю тут численних розпоряджень до інших отаманів, зазначу тільки, що їх було досить, і що крім всяких розпоряджень отамани отримували „районні“ уповноваження і право використання громадського майна (цукру, спирту) в зазначеній приписом кількості.

Нижче наводиться відозва до селян, що була з моєї наказу розіслана всім частинам Армії для поширення:

Селяне!

I. Ми воюємо за те, за що й спершу воювали — за право Українського Народу порядкувати на своїй землі, за Народню Владу.

II. Йде весна. Гуртуйтеся! Будемо випроводжувати непроханих гостей. Рушниці мусять бути прочищені й змазані.

III. Не піднімайте самі дрібних повстань. Організуйтеся і чекайте наказу. Наказ буде дано скоро Головним Отаманом Петлюрою.

IV. Під час повстань ні один ворог не повинен утікати з України. Вся зброя, однята у ворогів, мусить бути в руках Українського Народу.

V. Не вірьте, що Українського війська немає, що ніби то Головний Отаман Петлюра пристав до ворогів Українського Народу. Брехня і провокація!

Zброї не буде положено, поки хоч один ворог буде на шій Українського селянина.

VI. Міняйте хліб тільки за сукно, мануфактуру, сіль, цукор. Не беріть совітських грошей, за які нічого не купите тому, що вони скасовані Урядом Української Народньої Республіки.

VII. Земля тому, хто на ній працює. Геть дармоїдів! За хліб, який здобуваєте працею, вимагайте від наших ворогів товари, а не паперові гроші.

VIII. Ні з добровольцями, ні з комуністами, ні з поляками, не миримось до того часу, поки вони не визнають нашого права на вільне життя.

IX. Всі держави світу визнали Самостійну Україну, тільки москвалі — добровольці та комуністи — проти нас.

X. Засівайте землю! Хліб збере той, хто засіє.

XI. Вся влада мусить бути в руках Українського трудящого люду. Геть від влади чужинців, спекулянтів та самозванців! Україною будуть правити люде, яких вибере народ.

Z наказу Головного Отамана й Уряду Української Народньої Республіки.

Заступник Командуючого військом Української Народньої Республіки

Отаман Ю. Тютюнник.

Взагалі силкування зменшити значіння повстанського руху даремні, бо діло само за себе промовляє. Цей рух грандіозний і могутній, як той весняний струмок, при зміні ситуації, як по чарівному наказу, стихає або й зовсім припиняється, і де вчора все клекотіло, сьогодні спостерігаємо спокій та нормальне життя.

Всі армії, що оперували на Україні з початку революції, які-б вони ні були численні та організовані, з увагою ставилися до повстанського руху і намагалися перетягти повстанців на свій бік, щоб використати цю силу, як помічну в своїх загальних військових операціях.

Повстанчий рух — це витвір народньої думки та народньої волі, це та оружна сила, що отримує мандат від самої людности на переведення в життя чи забезпечення її інтересів.

Участь широких мас Українського народу в повстанському русі має те значіння, що на практиці поставила ці маси до вирішення своїх національних та соціальних проблем. Повстання проти окупантів — це ті муки, в яких народилася сучасна політична й національна свідомість Українського народу. Я не ідеалізую повстань. Розуміється, в хаосі цієї боротьби відбувалися жахливі події. Але чи повстанці винні за те, що діється на Україні? Чи не лягає вина на тих, що прийшли на Україну оружною силою і гвалтом намагаються панувати над Українським народом.

Тавро „бандитизму“, яким намагаються заганьбити український повстанчий рух усі ворожі українській національній справі елементи, вони мають краще залишити для самих себе, бо вони вдираються в чужу хату непрошеними гостями й хазяйнують в ній наперекір усім існуючим дійсним духовим і матеріяльним потребам Українського народу.

Повстанчі організації мають під собою серйозний ґрунт; тисячі жертв принесено вже повстанцями за свої переконання, і ці жертви не зменшують і не деморалізують ні їх, а ні селянської маси загалом; навпаки, загартовують, роблять їх тільки більш розважливими й упертими в досягненню своєї мети, й наколи цей рух не досяг ще своєї остаточної мети, то вина в цьому лежить не на рядових його елементах.

Характерним є цей рух, як красивий своєю глибиною прояв національної душі, стверджений тисячами вчинків, з числа яких опис одного я тут вважаю необхідним подати,

(З листа на імя сотника Новикова, що вмер від сухит в Будапешті 15 лютого 1922 р.):

„Я Тобі в першому листі писав, що чуть було не одружився. І Надя цього дуже хотіла. Діло було так: Як мене звільнили з Чека, то зараз же прийшов до мене пан Н. і каже — „моя донька, дружина і вся семья хочуть, щоб чоловіком Олі був Ти“. Я попрохав на два дні відкласти відповідь. На другий день балакав з Олею. Вона сказала, що дуже любить мене і ні за кого не піде, крім як за мене. Я не хотів дурити і сказав одверто, що зараз женитися не буду, бо собою розпоряджатимуся тільки тоді, коли буде збудована Українська Держава. Як же вона згодна ділити зі мною усе те, що може зустрінутись на мойому тернистому шляху здобуття волі для свого краю, то повинна відкритися від батька й матери та йти зі мною. Ну, звичайно, як жінці, я казав, що це буде їй не по силах. Вона розплакавшись, пішла додому, нічого не відповівши, а я на другий день пішов до ліса“.

IV.

Марш Київської й Волинської дивізії.—Зустріч штабової колони з бригадою червоних лотисів.—Напад червоної кінноти на наші штаби.—Марш колони полк. Дубового.—Напад Коцури на 3-й Кінний полк.
(Схема ч. 3).

Як особливість подій в першій половині лютого треба підкреслити, що це була доба, коли частини нашої Армії були найбільш роз'єднані, але завдяки міцним повстанчим організаціям, в районі яких відбувалося маневрування, через загальну прихильність людности, а також завдяки досвідченості начальників колон, план, який 22 січня накреслило Командування Армії, військово уміло виконати.

Я не маю при собі матеріалів що-до руху Північної групи отаманів Ю. Тютюнника й О. Загородського, більш докладних за ті, що вміщено в брошурі П. Певного „За волю та державність“,—тому, для повноти навожу тут уступ „Марш Київської дивізії“, в редакції зазначеної вище брошури, при чому до тексту й дат внесені поправки після статті п. Феденка—„Фермент нації“ й звітів полковника Крата, підполковника Холостоновського та сотника Новикова*):

„Київська дивізія разом з Волинською, під командуванням отамана Ю. Тютюнника; взяла напрямом через Київщину, Звенигородщину, Канівщину й Черкаси.

23 січня в большевицькому фронті, біля містечка Іванівки (17 верстов на захід від Новомиргорода) було знайдено прохід, й без єдиного пострілу обидві дивізії пройшли через Мокру-Калигірку, Шполу й Топільно на Звенигородщину, де спинилися в районі Вільшана—Кирилівка.

З великою радістю зустріло населення своє рідне військо.

27 січня в Кирилівці, Звенигородського повіту, 12 верстов на південь від Звенигородки (примітка підполковника Сухоручка, учасника Зимового Походу в складі Київської дивізії), де виріс наш

*) П. п. Феденко й Певний, підполковник Холостоковський (командир курія) й сотник Новиків (командир кінного полку)— всі були при цій колоні.

великий поет Тарас Шевченко, урочисто було освячено прапор Мазепинського полку, який входив до складу Волинської дивізії.

Користуючись добрим відношенням населення до Українського війська, дивізії в цьому районі мали відпочинок. В частинах остаточно була переведена організація, і вже після виходу з цього району обидві дивізії виявляли серйозну бойову силу.

Большевики звернули пильну увагу на рух дивізій, і в Києві почалася метушня. Черезвичайки поставлені були на ноги—ім наказано було відкрити слід „банд Тютюнника“. Але не так то легко було натрапити на слід Українського війська. При ворожому настрою селян до большевиків і, навпаки, доброму відношенню до Українського війська, при повній руйнації телеграфу, большевики не в стані були простежити рух отамана Тютюнника й безсило кидали свої частини то в один, то в другий бік Звенигородщини. Врешті большевики вирішили оточити військо Тютюнника й кинули 60 совітську дивізію при великій кількості кінноти. А в той час селяне вивели манівцями дивізії якраз у протилежний бік—на Вільшану.

У Вільшані (20 верстов на північний схід від Звенигородки) 28 січня 1920 року дивізії догнала уповноважена делегація Добровольчої армії, яка документально визнавала, що симпатії населення на боці Української армії і що, коли не буде досягнуто згоди з Українським військом, то їм самим із комуністами не справитися, і просила об'єднатися з добровольцями для спільних акцій проти большевиків. Отаман Тютюнник, не маючи уповноваження від усієї Армії У. Н. Р. вести які-б то не було переговори, заявив делегатам, що вважає Добровольчу армію розбитою і не загрожуючою операціям Українського війська і тому вже залишив боротьбу з добровольцями і повернув багнети на большевиків. Тут-же делегації було з'ясовано, чому не може бути досягнене порозуміння між Українською армією та добровольцями, а також і большевиками: в той час, як добровольці й большевики ведуть боротьбу соціальну, Українська армія бореться за національні ідеали й для неї немає різниці, яка Москва загарбає під себе Україну—чи червона, чи чорна. Пропозицію добровольців що-до спільних акцій проти большевиків отаман Тютюнник обіцяв при першій можливості передати Командуючому Українською армією, отаманові Омеляновичу-Павленкові, й додав, що на його думку вище командування може говорити з добровольцями лише тоді, коли вони визнають самостійність Української Народньої Республіки й безумовну підлеглість усіх добровольчих частин, які перебувають на території України, українському командуванню. На заяву добровольців українське командування теж дало аналогічну відповідь. З тим делегація й відїхала.

Вирушивши з Вільшани, Київська дивізія в перший день зустрілася в селі Сухинах (30 січня) з кінним большевицьким загonom, у числі до 100 шабель, озброєна його й рушила на Черкащину, в район Шелепської волости, звідки 3 лютого провадила спільні акції з Волинською дивізією на Канів і демонстрацію на бік Переяслава.

30 січня в районі Шелепущької волости, в с. Байбузах, дивізії догнав полк Чорних Запорожців*), який відірвався від Запорожсь-

*) Марш полку Чорних Запорожців (після звіту полковника Крата).

З 6 по 15 січня полк знаходився в Голованівську. 15-го провадив демонстрацію на Гайворон — Бершадь. 17-го, повертаючи з Бершаді, полк йде на хвості колони Добрармії. Передівка до 20-го січня й шукання зв'язку з Українською армією. (Наказа не одержано). Діставши відомості, що армія пішла на Синюху, полк теж переправляється біля села Тернівка; 20 січня полк в Пилявці. Добровеличка занята Добрармією. 24-го марш на Якимівку по слідах Тютюнника. Зв'язок знов загублено. Куртовина. 25 січня — Петроострів. 26 січня форсований марш через залізницю коло ст. Іскрина під загрозою большевиків до містечка Вільшани, 30 січня в районі Корсуна зустріч із Соколовським і Грозним. В Байбузах зустріч із 5-м Кінним полком.

Про цей „марш-нальот“ Чорних — п. С. оповідає: „З тим полком вирушив і я, як політичний референт Уряду У. Н. Р. для зв'язку з повстанцями Балтського повіту, з якими я минулим літом працював проти комуністів. Голованівськ був захоплений 24 грудня по ст. ст. Ворог відступав даліше на Богопіль — Голту. Не зважаючи на велике болото, коли не тільки возом було неможливо їхати, а навіть верхи на конях, полковник Дяченко з двома солдатами кинувся переслідувати ворога. Третю сотню він кинув на станцію Солованівськ, аби знищити залізницю, яка функціонувала. Здогнано ворога біля села Пушкова. Забрано у нього велику кількість обозів і різного військового технічного майна, а головне набоїв та кулеметів і до 100 полонених. Відпочивши в селі Липовечки, на другий день Різдвяних свят полк атакував села Богопіль, Голту й Орлик. Тут довелося нам зустрічати досить великі ворожі сили, але персональна хоробрість і відвага полковника Дяченка, а також хоробрість козаків, не зупиняли провадження дальшої операції. Застави ворожі, які були висунені перед селом Богопіль, були порубані дощенту — до одного чоловіка, і ворог утік із міста Богополя зовсім дезорганізовано через Буг у Голту, а з Голти на Вознесенськ. Дорога на Вознесенськ була відрізана, бо там повстали селяне, і ворог тричі вертався до Голти, силкуючись пробити шлях на Вознесенськ. В Богополі багато було захоплено військового майна, головне награбованих речей, різних речей домашнього вжитку; межі речами нахотили річі з жіночого туалету, що, правдоподібно, належали співачкам шантану, яких, очевидно, пограбовано. Паніка у ворога була така сильна, що старшини, з яких головню складалася армія, забули всі приписи пристійності та звичайності, лишали своїх жінок і дітей, перерізували посторонки від запряжених коней, сідали на них та утікали верхи. Підводчики були в більшості селяне, які не давали офіцерам коней, за що дуже часто переплачували життям. Розігнавши ворога полковник Дяченко зі своїм загonom вернувся до Богополя, підібравши по дорозі все майно й полонених. Поміж полоненими було майже 50% жінок. По відомостях полонених бракувало тільки губернаторші. Втрат людьми з нашого боку не було, були лише ранені коні. Відважний нальот на Богопіль навів паніку і на Добровольчу армію, і на ті ворожі загони, що стояли в Кривому Озері, але шлях відступу був їм відрізаний.

Місцеве населення Богополя, Голти й Орлика, довідавшись про присутність Армії У. Н. Р., прислало делегацію, яка сказала, що населення цих місцевостей, особливо жиди, готові прийняти на повне утримання яку вгодно кількість полків Армії У. Н. Р., аби цей полк заняв місто і визволив його від гніту Добровольчої армії. Добровольці страшенно знущалися над населенням, головню над жидами. Кожний день вішали й розстрілювали біля 10 жидів. Вулиці жидівських кварталів уявляли з себе кладовище. Такі самі картини можна було бачити й у Кривому Озері. Загонами Добровольчої армії командував князь Голицин і полковник Попов. Добровольчі загони складалися зі старшин Терського козацтва і чеченців. В цьому районі полк Чорних Запорожців поповнився новими силами.

В часі цього маршу доводилося нам стрічатися з невеликими комуністичними відділами, які все держались ніяково. Очищали нам дорогу, не всту-

кої дивізії. Командир Чорних Запорожців, полковник Дяченко, повідомив отамана Тютюнника, що він від селян одержав інформації, що ніби-то в районі Єлизавету дивізія мала бої і втратила частину обозу.

5 лютого, після операції в районі Канева обидві дивізії, скупивши кінноту під керуванням отамана Тютюнника, переправилися в район Сміла — Бобринська. Піхотою й обозом керував отаман Загородський. Піші частини дивізії через Руську-Поляну (повз Черкаси) були перекинуті в село Вергуни. Під час походу був такий мороз, що було чимало обморожених, а один козак замерз.

Вже в цей час у дивізіях бракувало набоїв. Гадалося, що з захопленням Сміли буде можливість достати там набоїв.

Операція, яку повела кіннота в районі Сміла — Бобринська, вдалася не цілком. Причиною до того був надзвичайно трудний для кінноти марш через ліси з Байбуз до Білазірря, чому атака замість ранку була переведена в день, а з другого — через, як передає отаман Тютюнник, неточне виконання наказу полком Чорних Запорожців, який повинен був іти в обхід Сміли на Бобринської,

паючи з нами до бою. Ми їх не переслідували, яле, як-що попадали до нас в руки, обеззброювали і виряжали на Московщину, як непотрібний на Україні елемент. В короткому часі дивізія осягнула зазначених точок. Тимчасом большевики зачали свою головну роботу — агітувати проти українських військ між населенням, говорячи, що ніби-то вони разом із нами і на Україну ідуть тільки з метою, щоби допомогти повстанцям у боротьбі з Деникінцями, знищити Добровольчу армію, після чого вернуться в Московщину, не втручатимуться в справи України, визнають самостійну Україну і т. д. Нашими агентами було установлено, що вони розповсюджують офіційльний наказ Троцького про визнання самостійності України і повне невтручання в діла Українського народу.

Контр-агітація з нашого боку мала великий успіх, і комуністи не мали впливу на населення. Їм спочатку селяне недовозначно говорили, що вони їх не визнають. Разом із тим довелося нам знову мати до діла з добровольчим загonom. Бували часи, коли ми продиралися коридором, з одного і з другого боку маючи ворога, але завдяки умілому маневруванню нашого командування проходили щасливо, без жадних втрат. Київська й Волинська дивізія вийшли в район Ольшани; Запорожська і Залізнична дивізії — в район Медведівки, Чигиринського повіту. Був визначений відпочинок, бо холод не давав далі провадити маршу.

Розвідка встановила, що в Черкасах, Смілій та Бобринській розположено комуністичні бази. У Смілій до всього і штаб 65 дивізії. Наші дивізії повели наступ на ці міста і в результаті була захоплена Сміла і Бобринська, при чому у Смілій пощастило захопити всі обози й технічний курінь із усім його майном, а в Бобринській — набої. Потім кінний полк Київської дивізії захопив місто Черкаси, а кіннота Волинської дивізії — місто Канів. Ворог, який виступав активно проти нас, був перерубаний, а частину було полонено: у Смілій до 500 чоловіка і так само було полонено в Черкасах та Каневі. З допиту полонених виявилось, що вони насильно були мобілізовані в центральних губернях Московщини і під загрозою перевезені на Україну. Просили допомоги, щоб відправити їх по домах. Просьбу було задоволено, і партіями по 300—400 чоловіка їх відпущено. Комуністи панічно втікали в різних напрямках, а повстанці-селяне їх по дорозі ловили і нищили. З нашого боку втрати: двох із полку Чорних Запорожців досталося до полону, з рештою обійшлося щасливо. Після переведення всіх операцій вся Північна група пішла на обіднання з рештою дивізій Армії. Обідналися в районі села Медведівка.

а в дійсності на Смілу не пішов, і тим самим дав можливість ворогові оправитися й перейти до контрнаступу.

Смілу після 3-ох годин по захопленню довелося залишити. Дивізії примушені були, таким чином, змінити маршрут.

Після вироблення плану дальшого маршу, дивізії рушили на Черкащину й на початку лютого Київська й Волинська дивізії зосередилися на південь від Черкас (в районі с. с. Ломовате—Солонківці—Худоліївка).

7 лютого 5-ий Кінний полк Київської дивізії захопив Черкаси і, не зважаючи на контрнаступ ворога, тримав його три доби, після чого, згідно з наказом, залишив місто.

У Черкасах було видруковано багато агітаційної літератури.

В цьому районі дивізії перебували аж до 11 лютого, коли дійшло до об'єднання Запорозької дивізії з іншими.

До цього слід додати, що похід Північної групи був добре задуманий її командуванням і вміло та щасливо виконаний; він зміцнив на всій Київщині, а почасти й Чернигівщині думку про існування нашої Армії; знайшов він відгук і в столиці України, Києві, а що головніше—сприяв заходам: привести до ладу повстанчі організації в цілій зазначеній окрузі.

(Маршрут групи—схема 5-а; там-же маршрут Чорного кінного полку).

* * *

Зустріч штабової колони з бригадою червоних лотишів сталася на одному з перших наших маршів після зустрічі з отаманом Гулим-Гуленком. Вже зовсім смеркло, коли наша кіннота входила в село; я їхав на чолі відділу; проїхали ми вже майже третину села, як підїхав до мене старшина-квартир'єр і тихо доповів, що в селі перебувають чоловіка 5—7 червоних лотишів, які намагаються взяти з села до 100 підвід. „Добре—кажу я—побачимо“. Дійсно, недалеко стояла група червоних жовнірів, одягнутих у стару російську форму з причепленими до грудей червоними стрічками.

Один із них, трохи на підпитку, підїшов просто до мене й запитав: „Ви, товариш-командир, ведь наш?“ На запитання я відповів йому запитанням: „А ви тут что делаете?“ Так завязалася розмова, і я довідався від нього, що недалеко, верстов 6—7 від нас, розташувалася бригада лотишів по-над 6,000 багнетів, яка на другий день мала вирушити на Єлизавет. Ця бригада пересувалася весь час на хурманках, і через те, після розрахунку, з цього села їм припадало було взяти до 100 підвід.

„Нет, уж, товарищі, как хатите — відповів я — а подвод я вам столько не дам; нам самим они будут нужны, берите 25, больше не дам“.

Так я з ними і полагодив.

Все було добре, але один із цих лотишів — „комісар“ (жид по національності) побігав трохи між козаками і зник.

Ранком другого дня я почув грюкіт у двері — „увїдїть“, відповідаю.

Увійшов військовий без жадних відзнак, але по всій постаті було видно людину інтелігентну, років тридцяти.

Рекомендується: „Товариш-помішник командіра N-ой латишской бригади“, —показує мені свої документи.

Привіталися, я попрохав „товариша-помішника“ сісти й запитав, в чому полягає його справа. Глянувши на свого адютанта, сотника Миколаєнка, я спостеріг його велике занепокоєння.

Спочатку „товариш-помішник“ націлявся, як йому підїйти до розмови, а нарешті сказав, що „комбріг“ дуже стурбований присутністю міцної групи кінноти в близькому запіллі Червоної армії, яка, видимо, не належить до Червоної армії“, а через те він прохав-би дати йому відповідні пояснення для переказу „комбрігові“.

Я підїшов до діла просто й рішуче.

Я зясував йому, що про присутність бригади лотишів я знав ще вчора й, коли-б у мене були які-небудь ворожі заміри проти них, то ми напевно були-б напали на них ще вчора, або відїшли в іншому напрямі, на що ми мали досить часу.

Ця аргументація остільки докладно зясувала наше поступовання, що помішник комбрига цілком з неї задовольнився; але щоб додати остаточну належну форму цій справі, я йому порадив звернутися до повстанчих загонів отамана Гулого-Гуленка.

Далі вже наша розмова перейшла на тему дня в ширшому значінню, при чому в першу чергу дісталася „золотопогонникам“, як звали звичайно большевики добровольців; я вихваляв лотишів, а той не був у боргу і вихваляв наших партизанів; побалакали, посміялися; помішник комбрига уклонився, дзенькнув острогами і, цілком задоволений, поїхав додому.

А в той час, треба зазначити, лотиська бригада була наготові: гармати її були звернені на нас.

Прийшлося витримати характер до кінця дня і залишатися на місці своєї стоянки; а скоро смеркло, налагодивши попереду все, як слід, для походу, ми вирушили й крутими манівцями перейшли до Старообрядської колонії, що була верстов за 30 від неприємних сусідів.

* * *

6 лютого в великому селі Цибулеві (10 верстов на півн. захід від ст. Знаменка) штабова колони наша робила денний відпочинок. Отаман Гулий ждав підходу своїх партизанів і взагалі мав полагодити де-які організаційні справи, відносно настроїв околиць селянства він був цілком певний.

В самому містечку, крім невеликого відділу чоловіка в 120 партизанів Гулого, стояв ще мій штаб; кінні ж частини наші були розміщені по присілках, —верстов на 4—6 (Шутівка).

7 лютого, так приблизно в 11 чи 12 годині почувся перший гарматній стріл. Вибігаємо з хат, дивимосся, а на небі ще не розїшлася біла хмарка, від шрапнельного вибуху; за першим вибу-

хом — другий, третій, та все з боку залізниці... З усіх боків збігаються люде, та все гукають—червона кіннота.

Цибулів лежить у глибокій балці; з південного боку до села прилягає чималий ліс, що тягнеться аж до самих присілків, де перебували наші кінні частини.

В складі штабу було всього, мабуть, чоловіка з 30, з одним кулеметом, і через те значної допомоги партизанам цей малий відділ, більшість якого була з нестройових, не міг дати, тому я вирішив хутчій продертися до своїх частин і подати допомогу партизанам.

Хоч випоготовилися ми до чину феноменально скоро, та всеж таки спізнилися, бо вже на всіх горбках навкруги села манячили червона кіннота.

Розїзд, якого ми висунули вперед по дорозі в напрямку присілків де перебували наші кінні полки, був обстріляний і скоро повернувся назад. Тоді ми кинулися просто вправо під гору і знов наскочивши на відділ червоних, примушені були повернутися й шукати иншого виходу — отже саме тоді почулися голоси селян: „Побалці до лісу, бо там ще комуністів немає“.

Майже на очах у червоних нам пощастило продертися до лісу, а потім цілиною по гущавині лісній, більш вояцьким нюхом, як свідомо, ми добилися до своїх частин, що вже були на сторожі.

Гулому-Гуленкові пощастило менше. На початку наступу було вирішено дати „червоним“ бій та йти в протинаступ; дійсно, бій провадився де-який час героїчно, і тільки через зраду Гулівців-кіннотчиків, що лишилися від Махнівців, комуністи зайшли в тил із боку Знаменки, і тоді довелося прориватися штабові отамана Гулого. Дорогу до лісу йому довелося брати з боєм, але він мав до десятка добрих ручних кулеметів і, хоч із великими втратами, а проте всеж прoderся до лісу, а потім подався слідом за нами.

З зізнань полонених — це була червона дивізія, що отримала наказ ліквідувати партизанів Гулого, в числі яких опинилися й наші частини, бо більшовики вирішили остаточно з нами покінчити; тільки наше сполучення й марш до Дніпра перешкодили їхнім замірам.

Далі сталася „кадрилля“: червоні шукали нас, ми ходили слідом за ними. Частина штабного обозу не встигла виїхати й опинилася в руках червоних; потім оповідали, що червоні дуже раділи, що захопили мої власні пакунки, особливо тішив їх український мундур зі старшинськими відзнаками.

Через с. Красносілля кінна колона наша вирушила на північний схід.

Червоні задовольнилися з цієї зустрічі з партизанами й через короткий час повернули до Єлизавету; в місцевій червоній пресі було оголошено про „розбиття банд Гулого-Гуленка“.

Марш пішої бригади полковника Дубового та кінно-гірного дивізіону полковника Алмазова в найближчому запіллі Добровольчої армії відбувся в особливо трудних обставинах, і його треба вважати за особливо визначний.

Перечекавши в Аниківському лісі до смерку колона під командою полковника Дубового вночі перейшла залізничну лінію Ново-Українка — Єлизавет, на ранок (23 січня) зосередилася в с. Іванівці і рушила по Херсонщині, маючи на думці обійти Єлизавет з півдня і знайти зручніший маршрут на Чигиринщину.

24 січня Запорожці пересунулися до с. Семенастого (що на 7—8 верстов на південь від Іванівки), а в ближчому сусідстві їхньому, в с. Семенівці (5 верстов на схід) ночував відділ Дроздовців, у складі 6 ескадронів та 6 гармат.

Таким чином Запорожці опинилися в самому осередкові Добровольчої армії й вишли з такого становища тільки завдяки умілому маневруванню колони манівцями та балками і приязним відносинам населення, яке фактично становило для них оборону і виконувало розвідчу службу; але цілковито уникнути зустрічі з добровольчими відділами не вдалося. Запорожці примушені були цілу добу пересидіти по хатах, при чому коні були заховані по стодолах, гармати розібрані на частини й заховані по стіжках, а військове знаряддя та зброя — по коморах, бо повз вікна цілий день проходили добровольчі колони.

24 січня вранці зустріч із Дроздовцями сталася на самому марші; на одній дорозі зустрілися — наш загін і добровольча кавалерійська дивізія. Коли колони розминулися, то до полковника Дубового підїхав офіцер-ординарець і з доручення свого штабу запитав: чи не „малоросійський“ це полк*) і, одержавши позитивну відповідь від адютанта полковника Дубового, повернув із докладом до своїх.

Пізніше, правда, добровольці слідом за нашою колоною вислали кавалерійську частину, але балки, а потім ніч допомогли Запорожцям уникнути переслідування й продовжувати спокійно свій марш.

В селі Білівці колона перебула ніч на 24 і до ранку 26 січня. Завдяки повстанським звязкам, полковник Дубовий незабаром достав звістку про обєднання штабу Запорожців і кінноти з партизанами отамана Гулого і, за допомогою партизанів, колона його хутко стала на певний шлях.

26 січня. (Бій під Роздольним і героїський вчинок командира кінної сотні Кінно-гірного дивізіону, сотника Севастянова). Після виробленого маршруту колона полковника Дубового рушила через с. Климці (27 січня) на с. Покровське (28 січня), вийшла з запілля добровольців і вперше тут зустрілася з більшовицькими розїздами. Двома ночними маршами (через Митрофанівку 28—29 січня) колона 31 січня зосередилася в с. Пон-

*) Є відомість, що в Києві отаман Струк зформував такий малоросійський полк; цим, очевидно, й пояснюється задоволення денікінського офіцера.

таївці, що на залізничній колії між Знаменкою та Олександрією; 31 січня перейшла далі на північ до с. Ясноватки й після цього опинилася в большевицькому запіллію.

В районі Знаменки в той час зосередилася червона кінна дивізія зі спеціальним завданням догнати й роззброїти наші колони.

Колона полковника Дубового рушила далі на північ до с. Янова, де перебула від 1 до 3 лютого, маючи звязки зі штабом Армії.

На цей час до маршу наших колон на північ відноситься рух значних сил Червоної армії через Кременецьку й Катеринославську переправи на Дніпрі в район Знаменка—Єлизавет, і через те колона, не затримуючися далі, перейшла до села Іванківця, перебула там 4, 5 та 6 лютого і 7-го рушила на Цвітну.

Червона колона з-під Знаменки йшла слідом за колоною полковника Дубового, але селяне направили її на Цибулів (тоб-то, де перебували тоді штаб Армії й партизани Гулого).

* * *

8 лютого колона полковника Дубового приєдналася до штабної колони.

Таким чином 8 лютого в с. Цвітній об'єдналися за винятком Чорного полку, всі частини Південної групи; також було відомо, що слідом за нами йшов отаман Гулий. Належало виконати останнє завдання й стати в угруповання, з якого було-б зручніше навязати звязки з нашими північними дивізіями.

З цією метою на 9 лютого командування групи намічає перехід у район с. с. Янівка—Матвіївка—Головківка—Янів; штаб Армії—с. Янівка (округа повстанця Чучупаки, прихильника У. Н. Р.).

Командуванню було відомо про те, що село Янів знаходиться під впливом радянського отамана Коцура—через те 3-му Кінному полку було це застережено. Коцурівці з видимою охотою прийняли полк на постій, а потім вночі, по наказу з Чигирини роззброїли.

Напад Коцура на 3-й Кінний полк показав наочно вороже відношення до нас радянців *).

Завдяки старанням і впливам отамана Гулого, після довгих переговорів, всіх наших бранців Коцур випустив на волю, але що-до коней і зброї, то тут було якесь навмисне проволікання. Через це було наказано всі відділи Коцура вважати за ворожі до нас і при нагоді роззброювати. В короткому часі така нагода з'явилася: отаман Гулий із Запорозжцями при співділанні відділа полковника Стефанова роззброїв досить сильний загін Коцурівців у м. Кам'яні (коло ст. Кам'янка на залізничній колії Знаменка—Сміла) і тим самим, до певної міри, компенсував себе за дезорганізацію нашого 3-го Кінного полку. Цей випадок викликав більшу ворожнечу між партизанами Чучупаки та Коцурівцями.

*) В оповіданні полковника Чижевського про цей випадок зазначено детальніше.

V.

Нове об'єднання всіх частин Армії У. Н. Р. на березі Дніпра в половині лютого 1920 р.—Марш на Полтавщину.—Поворот на Правобережжя.—В Холодному Яру.

(Схема ч. 4).

Ще раніш зазначеного наказом речинця 11 лютого роз'їзди всіх колон дивізій зустрілися в околиці с. Медведівки, що лежить між Черкасами й Чигирином.

Перша зустріч командного складу була дуже щира й сердечна. Байдуже було, що одним більш пощастило в їхніх попередніх операціях, а другим менш, проте всі були задоволені тим, що знову зійшлися разом, а присутність у нашому товаристві отамана партизанів Гулого ще більш зміцняла загальний добрий настрій, бо цим мовби зазначувалася солідарність і єдність між регулярними військами та партизанами.

Отаман Юрко Тютюнник пропонував, між иншим, листа полковника Добровольчої армії Попова, з пропозицією спільного провадження дальшої боротьби проти большевиків.

Остання третина 1919 р., коли військові кризи йшли одна за другою по черзі для кожної з ворожих сторін, була одночасно періодом, коли воєнні обставини примушували як добровольців, так і большевиків перетрактувати з нами та шукати порозуміння з Українським Урядом.

Загрожені з боку Деникіна російські большевики йшли на переговори з українським демократичним урядом в-осени 1919 року.

В той-же час у чаду від своїх перемог Деникінське командування почало ще війну проти Української армії, бо було переконане, що з нами, „бандитами“ і „большевіками другого сорту“, нема про що й говорити.

По трьох місяцях, у грудні 1919 року, ситуація змінилася; командування Добровольчої армії починає вживати всіх заходів, аби знайти порозуміння з Українським Урядом і його військом. Офіційним документом до цього є лист полковника Попова, який звернувся до командування військ У. Н. Р. в імені Добровольчого командування Ново-Російської області *). Треба надто піднести й підкреслити заяву автора листа: „У нас є те, чого Вам бракує—зброя, але Ви маєте те, чого у нас немає—довір'я населення“.

Крім того посвідчено („Фермент нації“ т. Феденка), що добровольці намагалися увійти з нами в переговори за посередництвом Начальної Команди Галицьких військ, і нарешті наше командування мало повідомлення, що по залізничній лінії Одеса—Жмеринка виїхав між 15—20 грудня на бронепотягові „Генерал Шифнер-Маркевич“ з уповноваження генерала С. поручник С-о в справі переговорів із нами й повстанцями.

*) Порівняти „1920 р.“ В Шульгина.

Поручник С-о, виконуючи своє завдання, вступив до Ананієва; але з огляду на те, що від начальника Добровольчої залоги полковника Ковальського одержав відомості, що ні в Ананієві, ні по його околицях повстанців нема, поручник С-о повернув до свого командування через наближення большевиків.

Не можна не звернути уваги на поведження ворогів українського руху під ту пору — вони дуже помірковані підчас власної кволости й кризи і немилосердні, коли їм щастить у боєвих акціях.

Підчас нашої зустрічі, після подачі загальних інформацій, що зясували як політичну, так і військову ситуацію, Командування постановило:

а) Для поширення агітації за Українську армію на лівому березі — маємо хоча-б короткий час пробути за Дніпром.

б) Перехід армії через Дніпро зробити в одному місці в день 13 лютого біля с. Топанівки (зазначався порядок переходу). Після переходу зосередити Армію в с. Москаленці (недалеко від Дніпра) та його околицях.

в) З метою звернення уваги комуністів до пунктів, що лежали значно на боці і поперед нашого розпологу, зараз-же по переході, кінна бригада Запорожців (полк Чорних Запорожців та 2-й кінний Запорожський полк) мали захопити Золотоношу, а інші дивізії за-демонструвати в напрямках: Дубни—Хорол— (Київська дивізія) і Гребінка (Волинська дивізія).

г) Отаман Гулий-Гуленко з цього часу мав обняти посаду командира Запорожської дивізії, а свої партизанські відділи зачислити до лав Запорожців; з цього часу особисто за собою я залишив тільки загальне керування Армією.

З й Кінний полк мав і надалі залишитися як окрема організаційна й бойова одиниця.

* * *

Рік, як старшина й козацтво не бачили Дніпра, що в зрозумінні українців зв'язується не тільки з подіями з глибокої старовини, але й епізодами з останньої фази боротьби Українського народу за волю й державність.

13 лютого через Худолівку й Топиліне Армія наша рушила до Дніпра.

Коли перед очима козацтва заблисла ця славна, могутня ріка, в багатьох частинах Армії залунав національний гимн „Ще не вмерла Україна“ та сердечні привітання до старого Дніпра-Славути.

Дніпро замерз, але не всюди був приступний для переправи, а місцями траплялися широкі навіть ополонки. Переправа війська (Топиліне—Погоріле) пройшла успішно, хоча поруч із самим місцем нашої переправи була велика вода. По переправі, без усяких перешкод із боку ворога, частини наші обсадили призначений для

постою район: Єреміївка (Волинська дивізія), Москаленка (штаб Армії й Запорожська дивізія) та Василики (Київська дивізія).

* * *

Полтавщина зробила на всіх надзвичайно добре вражіння — перш за все кидалася в очі хозяйновитість населення: двори заповнені стіжками сіна та збіжжя; з усіх закутків виглядали спокійні голови круторогих волів; хатки надзвичайно привабні, а з них всюди прикрашені рушниками образи, портрети Тараса Шевченка і майже всюди — Кобзар.

Що-до відношення населення до нас, то воно було якесь загадкове: ворожнечі не було, але не було й щирої відвертості — можна було сказати, що людність придивлялася до нас, щоб пізнати, як слід.

Людність не була прихильною ні до червоних, ні до добровольців. Деникінська жандармерія залишила по собі дуже ганебну славу.

При нашому відмаршу людність Полтавщини виявила свої почуття більш яскраво — прихильно, а з місцевими повстанцями був усталений живий контакт.

Перебування наше за Дніпром відзначилося серйозними боями 13, 14 і 15 лютого нашої кінноти: Запорожців (полковник Дяченко) за місто Золотоношу, яке переходило кілька разів із рук до рук, і кінноти Волинців, що з боєм заняли м. Жовнин. Поява наших розвідів майже коло Лубень і Кременчука, де була велика гарматня база, стурбували большевицьку адміністрацію та командування; стали надходити вістки про рух большевицьких частин із різних сторін, що подібне було до бажання червоних притиснути нас до Дніпра, а через те, пробувши на Лівобережжі лише кілька днів, ми знову перейшли Дніпро (17 лютого) в тому-ж самому місці й зосередилися в околицях Холодного Яру.

Тут Командування стало перед необхідністю прийняти таке рішення, яке відповідало-б не тільки обставинам часу та безпосереднім інтересам Армії — її цілості, моральній та фізичній справі, а також відповідало-б загально-державним інтересам.

На постанову того або іншого рішення мало вплинути:

1) Над Дніпром, після довгої перерви, до нас з'явився урядовий післанець, що прибув навпростець із Кам'янця-Подільського з листом від Голови Ради Міністрів І. Мазепи. В цьому листі нічого певного не подавалося, й видно було, що все ще було тільки в стадії пертракцій і міркувань, проте було видно, що Уряд і наша еміграція в Польщі жили думками про Армію й шукали для неї виходу на надходячу весну. Ширші інформації Командуванню подав сам післанець, який не скупився на підбадьорюючі звістки. По його інформаціях майбутні перспективи для нашої справи й Армії могли бути на весну дуже сприятливі.

2) Також було відомо, що Галицька Армія не пішла з добровольцями до Криму, а залишилася на заході України, в Забужжі. Отже, через це ми могли сподіватися на фактичне об'єднання з нею.

3) В червоній пресі почувалося занепокоєння небезпекою поновлення війни: невідомо було тільки з ким — чи з Румунією, чи з Польщею.

4) По всій обстановці, по сумі всіх даних, що ми мали до розпорядимости, можна було заключити, що майбутні операції могли розпочатися тільки на заході, а через це зосередження нашої Армії на весну біля Буга могло відіграти поважну роль й відбитися на ворожому запіллі; в кожному разі зосередження Армії в Забужжі творило добре вихідне становище і для інших можливих акцій.

5) Маршрут наш у загальних рисах повинен був залишитися попередній, бо підчас маршу обов'язком Армії було зібрати всіх своїх недужих старшин і козаків, серед яких були такі визначні для Армії особи, як отаман Загородський (командир Волинської дивізії), полковник Долуд (начальник штабу) і панотець Пашевський (армійський архіпресвітер).

Всі вищезазначені дані привели Командування до рішення розпочати 17 березня, поволі, похід Армії до Буга, через Уманщину, для зосередження її ще в березні в районі Гайворонської переправи; приблизний маршрут накреслювався текий: м. Кам'янка, між Новомиргородом та Єлизаветом, с. Добрянка (Синюха), Уманщина, Гайворон.

Це своє рішення Командування Армією передало війську в наказі ч. 39 від 16 березня (с. Москаленка):

„Наша Армія перейшла на лівий беріг Дніпра, де перебула 4 доби. За цей час нами були заняті Черкаси й Золотоноша та зроблена велика агітаційна робота: селянство побачило, що наша Армія існує.

Після цього Армія повинна перекинутися на правий беріг Дніпра. Нашій Армії прийде знов відбути великий похід, котрий може протягнутися до місяця, а за цей час справа нашої Армії повинна стати на державний шлях“.

* * *

В Холоднім Ярі Армія могла спокійно перебути кілька днів для своєї організаційної справи та порозуміння з місцевими повстанцями щодо можливих майбутніх весняних акцій. Холодний Яр тоді був одним із форпостів партизанщини, бо тут усе сприяло розвитку в людної вільного національного руху: тут ще добре жили минувшина і спогади про Козаччину, святі пам'ятники — Чигирин і Суботів, монастирі — Онуфрієвський та Мотронівський, де колись святилися гайдамацькі ножі, Канівська могила і т. д.; нарешті сама природа — Дніпро, балки, кручі й великі ще й по цей день ліси; — все це сприяло вихованню національної свідомости та вільного козацького духу.

Холодноярці не були позаду інших — вони дали не мало правдивих лицарів для українського війська; побачивши розпад-розруху в державному будівництві, вони зуміли створити в себе на диво стійку

військову організацію, подібну до часів старої Козаччини. В той час, як ми залишили Наддніпрянщину, вперто поширювалися чутки про те, що большевики концентрують до Холодного Яру значні сили (називали навіть № армії) з тим, щоб обсадити неспокойне кубло, що стояло на шляхах зі Слободжанщини на Київщину.

При відвідуванні старих козацьких монастирів — Митрофанівського й Мотронівського — братія, на наше прохання, відправила службу Богу, й дивно було слухати в тих надзвичайних обставинах, як лунали святі слова молитви за Українську Державність, за народ і його проводирів; молилася братія, молилися й співали разом із нею старшина й козацтво.

Настоятель і братія сердечно привітали нас і благословили на дальший похід не тільки, як люде, що віддавали свою молитву за страждучих і поневолених, але і як сини одної країни, одної Батьківщини, бо більшість із братії були також українцями.

Під голосний згук великого монастирського дзвона ми знов посідали на коней і поволі виїхали з монастирських брам, а згуки дзвона ще довго лунали в просторі, поки їх не перемогли козацькі пісні конвою штабу, що оповідали про Наливайка, Сагайдачного й Дорошенка, про Гайдамаччину, руйнування Січи Запорозької.

* * *

21 лютого Українська армія була вже в новій дорозі — через Уманщину до Буга — і перевела цей похід по нижче поданому маршруту (дивись загальні маршрути Запорозької та Волинської дивізії).

З приводу першої половини Зимового Походу треба сказати:

1. З виходом у запілля добровольців і потім большевиків, наша Армія опинилася в центрі народнього руху й морально зміцнилася.

2. У тактичних прийомах, що їх вживала Армія, бачимо такі провідні думки:

а) Удалення від зустрічів із великими й напади на малі ворожі об'єднання, нищення комунікацій, зв'язку й тилкових установ.

б) Розполог групами, не тільки як засіб, що виходив із оперативних міркувань, а також і супроти несподіваних нападів; заходи до швидкої поготівлі конечні.

в) Марші мавіцями й кількома колонами, користування місцевими провідниками, зосередження здала від головних комунікацій та великих селищ, у критичний момент — вночішні й форсовані марші.

г) Постійна без перерви навкруги розвідка, військова і надто агентурна, остання за допомогою селянства; секрети на старих ночівлях.

д) Охорона на походах лише розїздами; на місці — приєднання до цієї справи селянства.

е) В керуванні — самодіяльність начальників; періодичні наради командирів дивізій при колоні Армії.

3. З організаційно-матеріального боку відзначимо:

а) Поступ в переорганізації: частини набувають характеру кінних частин.

б) Поповнення кінського складу Армії.

в) Армія забезпечується теплим одягом, взуттям; харчування — виключно місцевими засобами; використання для господарських потреб місцевих запасів цукру і спирту.

4. Армії бракує зброї, набоїв, грошових знаків, медичних засобів.

5. Комплектування охочими; дезертирства — жадного; значна кількість старшин й козацтва — на лікування у селянства.

(Продовження буде).

М. БЕЗРУЧКО

Генерального штабу генерал-хорунжий.

Січові стрільці в боротьбі за державність.

Корпус Січових Стрільців, пізніш переіменований в групу Січових Стрільців, виходячи в другій половині березня 1919 року з Проскурова, де приводив себе до порядку, на фронт, був організований так: піхота складалася з п'ятих полків. Кожний піший полк складався з трьох курінів, одної сотні піших і одної чоти кінних розвідників та відділу звязкового при штабі полку. Чисельний стан полків і курінів був неоднаковий, тому що організація й розвинення частин відбувалися поступово, в мірі ставлення добровольців та мобілізованих. Найсильнішими полками були 1-й, 3-й і 5-й піші полки*). Останній молодий полк, зформований у березні в м. Проскурові. Курінь складався з 3-х сотень піших і одної кулеметної з 6-ма кулеметами. Полки піхоти не були зведені в дивізії,—а керував ними безпосередньо штаб корпусу.

Артилерія складалася з 6-ти гарматних полків: 1, 2, 3, 4, 5 і 6-го. Кінний полк мав по 3 батареї, батарея по 4 гармати, крім пушкової 42-лінійної, яка була двохгарматна.

*) Основою до складу старших полків корпусу С. С. послужив полк Січових Стрільців полковника Коновальця. З цим полком Директорія Української Народної Республіки почала наступ з Білої-Церкви, де полк стояв постоем, на Мотовилівку—Київ. Одночасно до полку приставали повстанці з Білоцерківщини та поближких околиць київських і на час облоги Києва, в листопаді-грудні 1918 року, полк Січових Стрільців виліз на „Осадний корпус отамана Коновальця“.

По здобутті Києва повстанці почали самодемобілізуватися, й тоді на зміну їх до частин Осадного корпусу було вліто майже цілком сердюків та старшин гетьманської Сердюцької дивізії. З цього моменту Осадний корпус перетворився на корпус Січових Стрільців або корпус С. С.

Основою корпусу й надалі лишилися славні кадри полку С. С.—з традиціями невмирущими Маківки, Золотої-Липи, Потутор,—підсилені молодими, свіжими й зразково вишколеними сердюками.

Та обставина, що сердюки були дітьми заможніших селян-хліборобів, робило корпус С. С. надто відпорним на гасла комуністичної Москви.

Таким чином у корпусі С. С. щасливо поєдналися найліпші риси придністрянського й наддніпрянського українського вояка, що разом з одержаною доброю військовою підготовкою в цілокупності складалося на видатну боєздатність корпусу С. С. — Редакція.

1-й гарматний полк мав 2 легкі батареї й одну кінно-гірську.
 3-й " " " всі 3 батареї легкі польові.
 4-й " " " 2 легкі польові й одну гавбічну 48
 лінейну.
 5-й " " " 2 легкі польові й одну тяжку 42-лі-
 нейну батарею.

2-й і 5-й гарматні полки мали по три батареї 6-цалевих тяжких гавбіць. Вся артилерія була зведена в гарматну бригаду. Полки 2, 4 і 6-й увесь час війни були приділені до 3-ої Залізної дивізії, де й послужили кадром для гарматної бригади 3-ої дивізії, а 2-й та 6-й до Галицької армії, в складі якої вони були аж до переходу її до Деникіна.

Кіннота.

Кіннота складалася всього з одного кінного дивізіону Січових Стрільців (Бориса). Дивізіон мав 250 вершників і складався з трьох сотень кінних і одної кулеметної. Пізніше був приєднаний до групи полк кінний імени отамана Максима Залізняка, але потім його прийшлося розформувати із причин браку відповідного старшинського складу в ньому й певної відсутності дисципліни. В період перед операціями в червні місяці була зформована окрема кінна сотня в Кременці, що мала бути основою 2-го дивізіону, але брак коней і великі втрати 1-го дивізіону змусили через де-який час влити її до складу дивізіону Бориса, і дивізіон був переіменований в кінний полк двохдивізіонного складу, кожний по 2 сотні та по сотні кулеметній. Таким чином група послугоувалась увесь час одним полком кінноти, яко корпусною кіннотою. При штабах дивізій мало бути по одній сотні кінноти, але ці сотні так і не вийшли з початкової стадії формування через брак коней і сідел.

Технічні частини.

На початку існування корпус С. С. посідав одну технічну сотню саперів, яка входить в склад 1-го полку С. С., пізніш переіменовану на технічну сотню корпусу С. С. При штабі корпусу була сотня звязкова з двома відділами—телеграфним та телефонним.

З метою переформування групи С. С. у дві дивізії, кожна з них мала по одній сотні технічній, ц.-т. саперній.

До групи був доданий панцерний дивізіон, який спочатку мав один бронепотяг „Січовий“. Потім долучено до нього бронепотяг „Стрелець“. Згодом були оборудовані здобуті у ворога бронепотяги „Запорожець“ і „Помста“. Всього чотири бронепотяги. Всі бронепотяги правдивої конструкції. „Січовий“ був озброєний одною польовою 3-цалеву гарматою і 16 кулеметами, „Стрелець“ мав одну 3-цалеву гармату на задній платформі та дві гірських 3-цалевих гармати, які стріляли на боки з верхнього помосту, заброньованого для розміщення до 30 кулеметів, вагону. Цей бронепотяг дуже сильний та дуже високий і тяжкий представляв значну ціль для ворога.

Бронепотяг „Запорожець“ мав 2 гармати 3-цалеві і 12—16 кулеметів. „Помста“ мав одну легку 3-цалеву гармату й одну легку гавбіцю та до 16 кулеметів.

Автопанцерний дивізіон складався з трьох панцерників. „Отаман Мельник“ — озброєний одною легкою гарматою й кількома кулеметами, „Отаман Петлюра“ й „Отаман Коновалець“ — обидва озброєні тільки кулеметами. До складу дивізіону входили кілька тягарових самоходів, 2 легкових і кілька мотоциклів.

Автоколона.

Автоколона, входячи до складу групи, складалася з 8 особових і 12 тягарових самоходів. За браком відповідних доріг уживалися тільки особові самоходи, яко засіб до пересування штабів і звязку. Тягарових самоходів майже не вживалося й вони обслуговували тільки глибокий тил.

Потяг-майстерня.

Потяг-майстерня із прегарним обладнанням, із добре вишколеним персоналом була єдина на всю Україну й одна з небагатьох, що були в колишній Росії. В цій майстерні направлялися гармати, кулемети й автомобілі. Майстерня могла виробляти навіть де-які часті до всякої зброї та самоходів. Вона була підпорядкована інспекторові артилерії. Загинула в травні місяці, впадши до поляків у кінці травня 1919 р. в районі Бродів.

Запасові частини.

Думка про запасові частини для вишколення мобілізованих, підготовки різного роду фаховців та формування маршових сотень і курінів, виникла в командування корпусу С. С. з початку 1919 р. Тому був заснований так званий „Кіш“. Місцем осідку для нього вибрано Кременець, який лежав у найглибшому запіллю—де можна було переводити спокійно працю, не боячись скорої руйнації.

Але Кіш Січових Стрільців не розвинувся, як слід — раз через брак воєнного запасу, надто умундування, а друге — брак організаційного хисту його командування.

Склад Кошу в Кременці: 2 піших куріні вишколу, 1 сотня старшинська, 2 сотні кулеметних, 1 сотня кінноти — стояла в Меджибожі, де був кінний вишкіл для всієї армії, 1 сотня підстаршинська, і сотня польової варти (жандарми). Остання не уявляла з себе постійної частини Кошу, а була зформована для переведення мобілізації. При Коші був заснований шпиталь, тилу запасового (після російської нуменклатури).

Санітарія.

Санітарна служба в групі, як і в усій Українській армії, протягом усього часу була поставлена досить зле. Не було ні польових,

ні запасових шпиталів. При частинах були лікарі, з котрих тільки де-хто був дійсно лікарем, а то просто фершал або й того гірше. Легко-хорих лікувалось у лазаретах при частинах, ранених та тяжко хорих спроваджувалося до Коша, де був напочатку теж лазарет, а пізніше засновано було в Староконстантинові шпиталь. Персонал для цього шпиталю і ліки взято було в Звягелі (Новоград—Волинського повіту) з місцевого земського шпиталю; персонал поповнено персоналом із військових частин.

Постачання.

Органи постачання були зформовані на зразок постачання російського корпусу. На чолі його стояв начальник постачання (корпусний інтендант) зі своїм управлінням, йому підлягали начальники постачань дивізійних. Полки та гарматні бригади мали полкове господарство теж на зразок російський. Всі запаси зброї, харчування й умундування возилися в потягах. Жадних магазинів чи місцевих складів напочатку не було. У вересні 1919 року були засновані магазини в Проскурові. Склади, в періоді боротьби від грудня 1918 року до серпня 1919 року, були поповнені тими запасами зброї й умундування, а також і де-яким харчовим продуктом зі складів Києва, Бердичова, Білої-Церкви, Хвастова та інших міст. З осені 1919 року перейдено було на використання місцевих засобів — шляхом заготовок. При постачанні були засновані свої майстерні — кравецька на 40 машин і шевська на 80—100 шевців. Отже умундування та споряд для всіх родів зброї заготовлялося власними засобами. Взагалі, в розумінню постачання, група була досить добре забезпечена. Недостача відчувалася тільки пізніше, надто в пізню осінь, в узутті й, частинно, в одязі теплому.

Польова варта (жандармерія).

При штабі корпусу була сотня (120 чол.) польової варті, що свої завдання виконувала добре.

Озброєння.

Піхота була озброєна 3-лінійними мушкетами російського зразку. Кулеметні частини — трьома системами кулеметів. Більшість кулеметів була „Максима“, частина — „Кольта“ й одна сотня — „Шварцльозе“.

Кіннота.

Кіннота сиділа на досить добрих конях, із сідлами російського (переважно) зразку. Озброєна була мушкетами 3-лінійного російського зразку й російською шаблею (регулярної кавалерії).

Артилерія.

Артилерія була озброєна гарматами — легкими польовими, кінно-гірськими, легкими й тяжкими гавбіцями — всі відповідних російських зразків.

Умундування.

Умундування всіх родів зброї було російське за винятком мундуру, який був англійського зразку, але цього гостро не дотримувалося і через брак можна було носити і звичайну російську „гімнастюрку“.

Споряд.

Споряд, його укладка й пристосування було російське.

Стрій.

Муштра стройова переводилася згідно з Муштровим статутом*) Січових Стрільців, спеціально складеним, почасти на підставі австрійської, почасти російської муштри. Вся служба переводилася відповідно до російських статутів польової, залогової та внутрішньої служби.

Позитивні й негативні сторони організації.

Група Січових Стрільців в Українській армії являлася найкраще зорганізованою частиною тогочасної Української армії. Трійкова система взята за основу й додержана до кінця. Частинам додано потрібну кількість кулеметів. З огляду на велику ролу артилерії в сучасній війні створено сильну артилерію. Сильні технічні війська й усесторонньо розвинені запасові частини, яких інші групи зовсім не мали, давали змогу не відтягати людей із фронту для переведення мобілізації, збору місцевих засобів та обслуги тилу. Була, отже, можливість мати на фронті людей уже вишколених і підготовлених до бою, а також до певної міри дисциплінованих, що в той час відогравало величезну ролу. Негативною стороною було, перше, те, що 5 полків, а пізніше 6 не були зведені в будь-які вищі посередні одиниці — бригади чи дивізії. Подібний стан надзвичайно ускладняв провід у час бою, затрудняв координацію роботи частин, вимагав величезної витрати енергії й засобів для підтримки зв'язку, а все це шкідливо відбивалося на операціях, надто тоді, коли обстановка вимагала швидкого рішення й негайного переведення його в життя.

*) Українське: „стрій“ (старовинне: „шик“) рівняється московському: „строй“, і українське: „муштра“ — московському: „упражнение“. — Редакція.

Другим браком організації була мала численність корпусної кінноти. Характер війни і воєнного театру вимагав мати на групі що-найменше 1,000—1,500 шабель, а було їх тільки 250. Це зв'язувало руки командуванню. Розвідки не можна було перевести своєчасно і в усіх напрямках, не вистарчало сил для переведення відповідних маневрів, а при ударах не вдавалося використати побіди. Правда, після наказу Зверхнього Командування про переформування груп у дві дивізії, передбачалось зформувати в кожній групі бригади кінноти, але тоді вже не було коней у тих районах, де оперувала Армія У. Н. Р.

Третій брак — це повна відсутність кінноти при штабі групи, хоч-би для зв'язку, і при штабах дивізій — для розвідки й зв'язку.

Стан сторін у половині березня 1919 року.

В першій половині березня московські більшовики крок за кроком здобували простори на Правобережній Україні, відсовуючи Армію У. Н. Р. все далі на захід. До 15 березня ворог заняв район Миколаїв—Одеса і повів наступ на Роздільну. Зі сходу ворожі частини заняли Знаменку. З напрямку Києва після боїв ним здобуто Бердичів—Житомир. З півночі його частини йшли з районів Мозиря — на Коростень і з Луниця — на Сарни.

В той-же час частини Армії У. Н. Р. займали: Полуднева група—район між Одесою й Роздільною; корпус Запорожців, з доданими частинами,—район ст. Христинівки; різні збірні частини боронили ст. Жмеринку від напрямку м. Винниці; окрема Запорожська бригада (Семесенка) була на напрямку Бердичів—Шепетівка, в районі Романів—Чуднів; Північна група Армії У. Н. Р. прикривала напрямки Житомир—Рівне, займаючи район Звягеля (Новград-Волинського), район на північ від Сарнів, і після того, як ворог здобув Коростень, мала висунутий загін від Сарнів на Коростень (на захід від Коростеня).

У тому часі корпус С. С., розміщений у місті Проскурові й околицях приводив себе до порядку, відпочивав і являвся резервом Армії.

Стан Армії У. Н. Р. був, отже, надзвичайно тяжким. Ворог стратегічно обхоплював її з обох флангів, загрожуючи її комунікаціям і базам. В напрямі центру, вже від Козятина, виявляються стремління ворога прорвати фронт Армії У. Н. Р. в напрямі Жмеринки. Війська У. Н. Р. вже від половини грудня 1918 року були безперестанно в боях і сильно стомилися. Надзвичайна розкинутість частин на широкому фронті й відсутність спеціальних військових засобів зв'язку робила підтримання зносин із частинами й керування ними надто тяжкими. Бували випадки, що вищі штаби по кілька днів не мали зв'язку з окремими групами або загонами, і це тоді, коли обстановка вимагала негайної передачі наказів і такого-ж скорого їх виконання.

В додаток часто нищили зв'язок і дуже шкодили Армії У. Н. Р. большевицькі агенти.

Плани командування. Задача корпусу С. С.

У той час, коли Українська армія знаходилась у такому тяжкому стані, населення України, вже покоштувавши панування більшовиків, почало повставати проти окупантів. Маючи на меті знищення групи ворожих військ, що прорвалася на правий беріг Дніпра, в районі Винниця—Бердичів—Житомир—Київ, і користаючи з повстань, що почалися на тилах цієї групи ворожих військ, вище командування Армії У. Н. Р. задумує маневр: обмежуючись оборонною на флангових напрямках Одеса—Роздільна, Знаменка—Бірзула й Лунинець—Сарни,—Запорожським корпусом, зв'язаним із повстанцями Таращанини, з району ст. Христинівки вдарити в напрямі Козятина у фланг і тил ворогові; Північній групі взяти Коростень і, обходячи Житомир зі сходу, взяти його, після чого допомогти, коли ця допомога буде потрібна, корпусові С. С. взяти Бердичів.

Корпусові С. С., зосередившись у районі ст. Романів, наступати на Бердичів із метою захопити його й продвигатись далі, в напрямі Козятина.

План цей, прекрасно й широко задуманий, мав для Армії У. Н. Р. на випадок успіху такі вигоди:

1) Доводив майже до оточення найсильнішої ворожої групи війська в районі Бердичова—Козятина та розбивав її.

2) Звільняв від ворога цілу Київщину й часть Волини.

3) З підходом до Дніпра й Прип'яті давав Армії У. Н. Р. природню заслоно, що дозволяла на економію сил, а це з черги дало-б змогу виділити резерви для операцій на полудню. Однак план цей міг бути виконаний тільки військом дисциплінованим, витривалим, рухливим і тільки при умові доброго управління ним, а перш за все з начальниками, які могли-б розібратися в тому, що діялося круг них, які розуміли-б значіння маневру й були-б здібним до власної ініціативи.

Але багато з зазначеного бракувало тогочасній Армії У. Н. Р., і тому маневр цілком не був виконаний.

Зрадивши, отаман Григорів, розбив частини Армії У. Н. Р. на напрямку Знаменка—Бірзула й примусив Південну групу відійти на Роздільну. Запорожці в цей час почали наступ на Таращу й Винницю, але загроза їхньому тилу з боку Григоріва й відступ інших частин війська У. Н. Р. з-під Винниці й Жмеринки на південь, змусили їх також відійти на південь. З цього часу вони втралили зв'язок і зі Штабом Армії. Північна група теж була не в силі здобути Коростень.

Корпус С. С., отримавши завдання здобути Бердичів, мав до розпорядимости такі сили: 1-й, 3-й і 5-й полк піхоти (5,000 багнетів), 1-й, 3-й і 5-й полк артилерії (7 батарея легких, 1 батарея

кінно-гірська й 1 батарея 42-лінійна) і кінний дивізіон Бориса (250 шабель).

Для зосередження свого в районі ст. Романів корпус С. С. вирушив по залізниці, маючи авангардом три січових полки.

19 березня большевики розпочали наступ із району Бердичова вздовж залізниці на Шепетівку й досягнули до вечора 19 березня р. Случ. 20 березня вони почали тиснути на цьому напрямку Окрему Запорозьку бригаду, яка складалася з усякого зброю, зібраного отаманом Семесенком у Проскуріві. Вся так звана бригада під натиском ворога майже розбіглася. Приблизно о 14 годині 20 березня на ст. Романів прибув перший ешалон С. С. — 3-й курінь 3-го полку С. С. з командиром цього полку, п. Піщаленком на чолі.

Щоби на прибуваючу нову частину не вплинула негативно деморалізація Окремої Запорозької бригади, а також щоб не висажувати війська в безпосередній близькості від ворога й підтримати частину, що ще боролася із наседаючим ворогом з глибини, куріневі наказано було вигрузитися на розїзді Гордієвка, де й обсадити позиції по обох боках залізниці Бердичів—Шепетівка, з метою прикрити підхід наступних ешалонів корпусу С. С., а по друге — прийняти на себе відходячі частини Окремої Запорозької бригади.

Бій авангарду корпусу С. С.

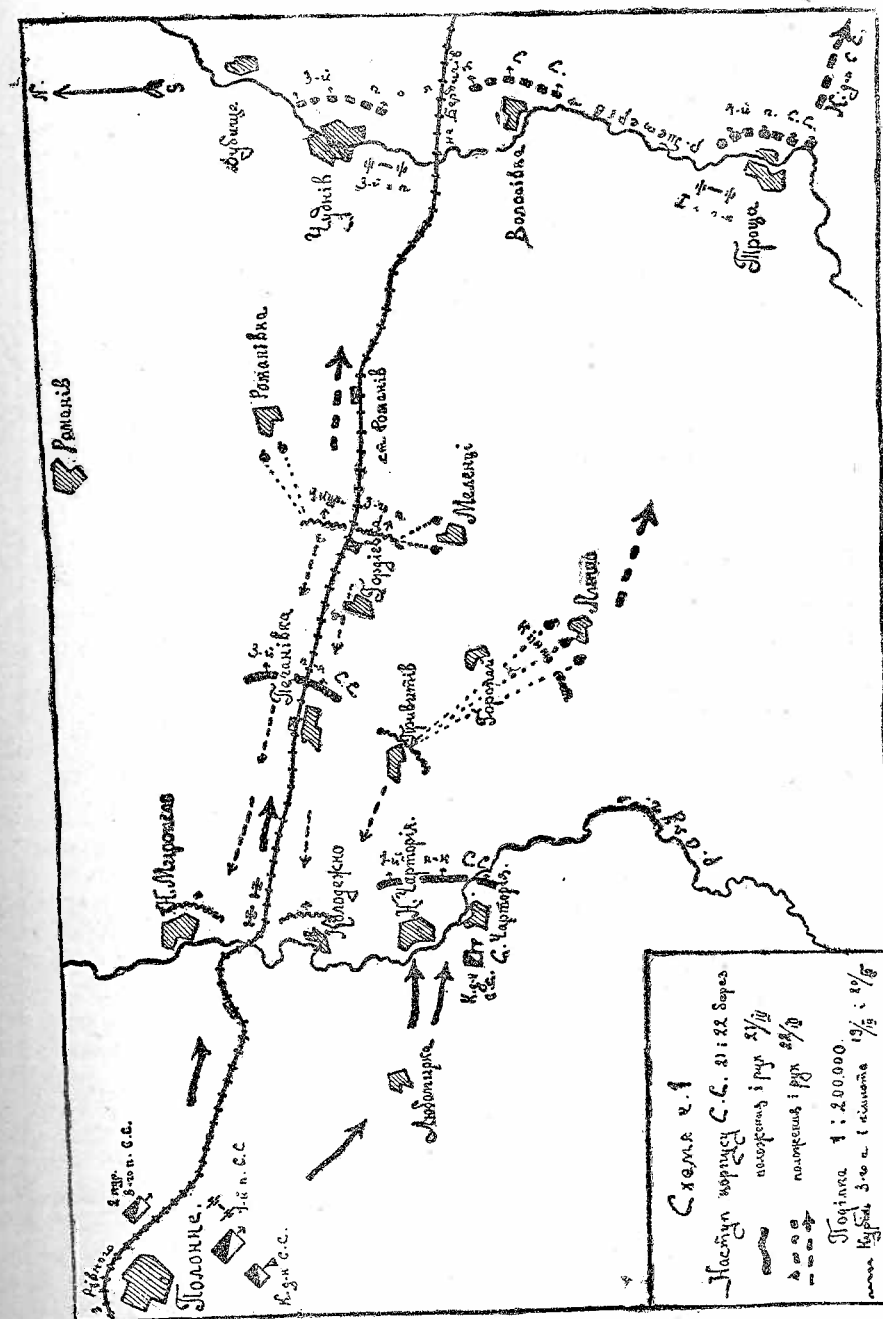
Обсадивши призначені позиції, 3-й курінь 3-го полку С. С. вислав розвідку в напрямі на с. Меленці та на с. Романівку.

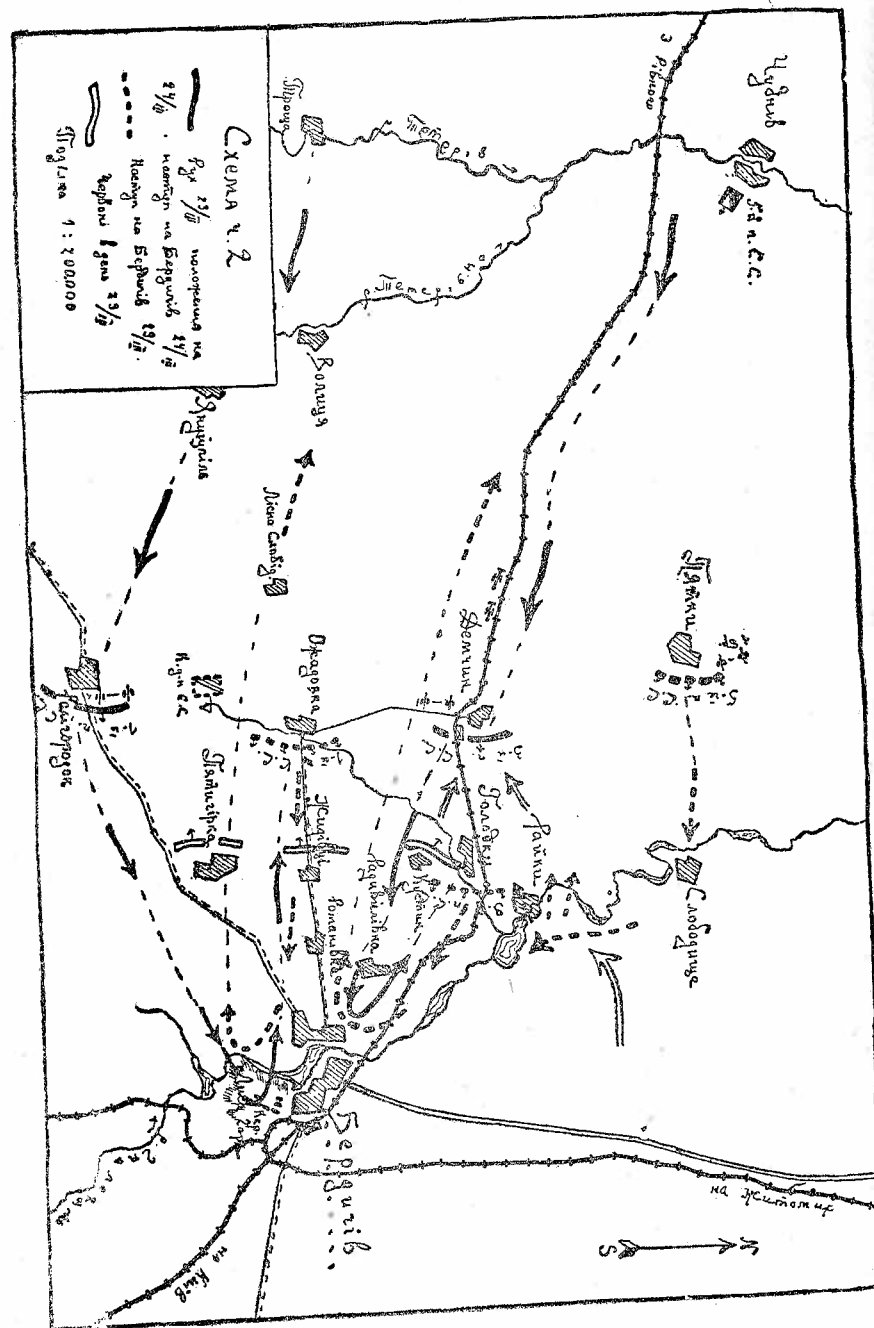
О год. 15 хв. 30 надійшли відомості від розвідки з с. Меленці про те, що ворог обсадив це село, де й скупчується. Майже одночасно прибула вислана раніш начальником штабу Окремої Запорозької бригади кінна сотня (3 загону отамана Біденка) до с. Привітова, яка донесла, що в районі с. Липно о годині 12 вона мала сутичку з ворожими пішими відділами.

Коло години 12 ворог насів на курінь 3-го полку з боку с. Меленці. Кінна сотня (біденківців) рушила на допомогу куріневі у фланг ворогові, але не мала поводження й, стративши кілька людей і коней від кулеметного вогню, відійшла назад. Курінь-же 3-го пішого полку видержав бій до темноти. Тому, що підхід головних сил корпусу змізнувався, вночі відведено курінь на річку Случ, коло Нового-Мирополя, де він обсадив позиції Колодяно—Новий Миропіль.

Ранком 21 березня на ст. Полонне прибуває 1-й піш. полк С. С. у повному складі з 1 батареєю й отримує задачу зайняти Нову й Стару-Чорторию. Прибувши коло полудня, кінний дивізіон Бориса направляється туди-ж. До вечора 21 березня прибувають ще два куріні 3-го пішого полку С. С., які приєднуються до 3-го куріня у Нового-Мирополя. 5-й полк у дорозі.

Події 21 березня. 1-й полк С. С., отримавши завдання обсадити Нову-Чорторию, борзим маршем підходить до с. Любо-

мирки, де виявляється, що большевики вже заняли Нову-Чорторію. Рішучою атакою виборює переправу через Случ і чоловою атакою здобуває Нову-Чорторію. Большевики панічно втікають у напрямі на с. Горонай. Під вечір до Нової-Чорторії підходить кінний дивізіон. На фронті 3-го полку С. С. большевики атакують, але зустрінути вогнем — зупиняються. Тоді, перейшовши в контр-наступ, 3-й полк С. С. здобуває ст. Печанівку. Допомагає 3 му полкові С. С. броневик „Січовий“, що прибув на цей час до Мирополя, й імпровізований броневик „Гетьман Дорошенко“.

Події 22 березня. На 22 березня корпусові С. С. поставлено завдання переслідувати ворога й досягнути лінію р. Тетерева: 1-му полкові С. С. з 1-м гарматним полком заняти с. Трощу; 3-му полкові С. С. з 3-м гарматним полком вийти на лінію с. Волосове—м. Чуднів; кінному дивізіонові Бориса визначено сунутися форсованим маршем через с. Трощу й Райгородок у тил ворога й понищити залізницю Бердичів—Козятин і наскоком із тилу на Бердичів допомогти піхоті здобути Бердичів. 5-й полк С. С. зі ст. Полонне мав підтягнутись до ст. Романів, яко корпусний резерв.

Кілька день перед тим сніг розтав і йшов кілька день дощ. Дороги обернулися на ріки й болота. Рух по таких дорогах був надзвичайно трудним. Не зважаючи на це, частини корпусу з ранку 12 березня бистрим і енергійним маршем переслідують ворога і, зустрічаючи слабкий його опір, займають надвечір визначені їм місця. Ворог поспішно відходить на схід.

Події 23 березня. Завдання на 23 березня: 1-му полкові з доданою артилерією досягнути м. Райгородок; 3-му полкові здобути ст. Демчів; 5-й полк у корпусному резерві за лівим крилом, в м. Чуднові. В своєму рухові вперед 1-й полк С. С. зустрічає опір ворожих арієргардів на лінії р. Тереревки, коло Янушполя й Волиці, але сильний артилерійський вогонь і надзвичайно енергійна атака піхоти, котру веде до бою в перших рядах сам командир полку п. Іван Рогульський, примушують ворога спішно відступити. На плечах ворога 1-й полк вривається й обсаджує Райгородок.

3-й піший полк у своєму наступі вздовж залізниці напорювався на сильний опір ворожої піхоти, підтриманої бронепотягами, з яких надто сильним і зручним був бронепотяг „Гром“. Все-ж, після кількох бойових сутичок ворог відійшов, і полкові вдалося обсадити ст. Демчин. Про кінний дивізіон Бориса відомостей не було.

Бранці, взяті на ст. Демчин, твердили, що на цьому участкові з боку ворога оперував Волинський піший полк. На других фронтах у цей час події відбуваються так: ворог, після енергійного наступу, збиває частини Армії У. Н. Р. на північ від Жмеринки й примушує їх частинно відступити на південь вздовж залізниці і частинно на захід, у напрямі на Деражню. Житомир також Армія У. Н. Р. залишила, і тепер ворог має змогу підтримати свої частини, що б'ються за Бердичів.

Події 24 березня. Удосвіта 24 березня частини корпусу пішли в наступ, щоби здобути м. Бердичів. Підтягнуто 1-й і 3-й гарматний полк та 2-у батарею 5-го гарматного полку. 1-й полк С. С. отримав завдання натискати з полудневого заходу, а 3-й піш. полк С. С. — з північного заходу. Коло 10 годиви ранку 1-й піший полк опанував ворога в с. Пятигірці й, змінявши його, при невеликих стратах, провадив наступ далі. Відступаючи, ворог сильно обсадив околицю Бердичова й Лису Гору. Частини 1-го піш. полку атакували Лису Гору й понесли великі втрати та подалися назад, але командир полку після короткої артилерійської підготовки, підтягнувши резерви, особисто повів полк до атаки вдруге і після взятого бою здобув Лису Гору та повів наступ далі — для очистки самого міста від ворога, бажаючи як-найскорше вийти на східню околицю міста й опанувати залізницю на схід від Бердичова. В цей час прибуває на ст. Бердичів ворожа бригада Таращанців, яка впрост із потяга, висажуючись, атакує 1-й піший полк С. С. і примушує його відійти, залишивши й Лису Гору. Полк розстроений відступає через с. Жидинці на ст. Осадовку.

В той час, коли 1-й піший полк здобув Лису Гору, 3-й піший полк змагається за позиції під с. Радзівилівкою й не може перемогти ворожого опору. Зрештою, коли йому це вдається, 1-й піш. полк терпить невдачу, і тому просовування 3-го піш. полку в напрямі на ст. Бердичів зустрічає опір ворога на передмістях Бердичова. Несподіваний сильний опір зовсім затримує цей полк. Ворог, користаючи з цього, переходить до протинаступу й відкидає 3-й піший полк С. С. до ст. Голодки. Втрати 1-го пішого полку С. С. вбитими й раненими, яких не встигли підібрати, та полоненими: до 25 старшин і до 27 стрільців. В матеріальній частині страт не було. Страти 3-го пішого полку С. С. вбитими й раненими: коло 20 старшин і 100 стрільців.

Висновки. Не зважаючи на героїчну самопожертву цілих частин і поодиноких осіб, не зважаючи на подиву гідну хоробрість 1-го й 3-го полків, — перший наступ не вдався. До цього причинились такі обставини:

- 1) Оперативний штаб корпусу розміщений був дуже далеко від частин — ст. Романів; підтримання зв'язку, яке могло бути тільки по залізничному телеграфу, дуже трудне; тому керування військом і коордування чинами його — неможливе.
- 2) Командири полків абсолютно нехтували зв'язком, не вважали для себе обов'язковим про все, що діється на фронті, повідомляти штаб корпусу.
- 3) Відсутність однастайности зусиль — різночасні атаки, а в результаті поразка.
- 4) Віддаленність резервів (м. Чуднів) і неможливість через те своєчасно підтримати змагаючи в бою війська.
- 5) Млявість, а може й неуміння кінноти розібратись і розрахувати обстанову, яка не могла бути їй невідомою, бо бій у цей

день мав таке напруження, що гарматню стрільбу було чути навіть у м. Шепетівці (де автор у тому часі був).

6) З боку ворожого: — використання на часі для підвозу резервів. Своєчасний підхід резервів. Правильна оцінка обстанови. Зручність маневру й рішуче переведення його в чин по внутрішніх операційних напрямках. Надто треба відмітити діяльність бронепотягів, зокрема „Грому“, який із надзвичайною відданістю підтримував свою піхоту, на повних парах врізувався в піхоту Січових Стрільців, не звертаючи уваги на їхній гарматний і кулеметний вогонь.

Другий наступ на Бердичів.

25 березня. Обстановка по відступі Стрілецьких частин склалась так: ворог, відкинувши Стрілецькі частини, їх не переслідував, а обсадив околиці Бердичова й далі підвозив резерви по залізниці з Житомира.

Стрілецькі частини, залишивши Бердичів, втратили зв'язок зі штабом корпусу і вночі приводили себе до порядку. День 25 березня пішов на навязування зв'язку з частинами та на розвідка. Вирішено атакувати Бердичів знову вдосвіта 26 березня, при чому план мав бути такий-же, як при першому наступі, ц.-т. 1-й полк з південного сходу наступає на Лису Гору; 3-й полк з південного сходу, з метою вийти на ст. Бердичів; 2-й полк знов лишається в резерві. Причини до того були ті, що 5-й полк був молодий, ще ні разу не був у боях, а 1-й-же і 3-й піший полк були в стані вести операції; замінити їх не було ким, до того й обстановка вимагала невідкладно опанувати Бердичовим.

Удосвіта 26 березня рішучо поведений одночасно наступ 1 і 3 полку вдався: Січові Стрільці опанували Лису Гору і станцію Бердичів. Ворог, одначе, оцінюючи велике значіння Бердичова, стягав сюди резерви з боку Житомира й Козятина. В час, коли Стрільці, після частинного опанування міста — як це, звичайно, буває в таких випадках — втратили тверде керування, — ворог зібрався з силами і знову примусив Січових Стрільців залишити місто. Велику роль в цьому відіграли місцеві большевики, що в рішучий момент ударили на Стрільців іззаду, обстрілюючи одночасно їх із вікон і з дахів будинків. Січова Стрілецька гармата втратила зв'язок із піхотою, а для супроводу піхоти не було виділено окремих чет чи гармат, і тому артилерія не підтримала вчасно своєї піхоти.

На цей раз ворог переслідував Стрілецьку піхоту, і тому 1-й полк С. С. міг затриматись лише в с. Лісній-Слобідці, а 3-й полк в с. Демчин. Вночі з 26 на 27 вересня ворог головними силами відійшов до Бердичова. Передові частини його залишилися на лінії Пятигірка, Видовці, Кустичи, Винний Завод.

1-й і 3-й піший полк Січових Стрільців понесли ще більші втрати ніж у перший наступ. У цей час наспіли на поповнення два запасові куріні. Командування рішає влити по одному куріневі до кожного з полків (1-й і 3-й) і готується до нового наступу.

3-й наступ на Бердичів і відворот на Полонне.

Боронячи Бердичів, ворог все сильніше напірає на частини Східного фронту, що боронять м. Винницю й займають позиції по р. Бугу, приблизно від Трубова до Милянова. Частини Східного фронту, які склалися з найрізноманітніших „отаманських“ формацій, місцями не витримують ворожого напору й віддають йому переправи через р. Буг. Вище командування рішуче вимагає, щоби корпус С. С. скорше опанував Бердичовим, а Північна група — Житомир і Коростенем.

Командування корпусу С. С. рішає пустити в бій усі сили корпусу, що були під Бердичовим, і наказує: 1-му полкові збити ворога з позицій біля Пятигірки й Романівки і, переслідуючи ворога, на його плечах вдертися до міста, маючи за дальшу мету — перерив залізниці Бердичів—Козятин. 3-му полкові атакувати ворога з фронту, а 5-й полк 28 березня переходить до м. Пятки, звідкіль має вирушити через переправу у Слободище та вдарити ворогові у фланг і тил. Кінному дивізіонові Бориса, — що 27 березня повернув із виправи для нищення ворожих комунікацій і який, що-правда, позривав залізницю Козятин—Бердичів, але більш нічого поважного не зробив, і тільки виснажився, — наказано забезпечувати праве крило корпусу й допомагати 1-му полкові С. С. Всі гармати, які були на даний час, підтягнуто й придано 1 і 3-му пішому полкові (при 5-м полкові йшла одна батарея). На ст. Демчин підтягнули бронепотяги і летючий склад гарматних і мушкетерських патронів.

29 березня біля 8 години ранку почали свій наступ 1-й і 3-й полк з лінії Осадівка — Голодки, 5-й полк рушив о 6 год. 30 хв. Спочатку бій на фронті 1-го і 3-го полку йде добре. Стрілецькі полки, підтримані сильним огнем своїх гармат, легко просовувались уперед. Коло 12 години бій почався вже на передмістях самого Бердичова. Ворог видимо не витримував огню артилерії Січових Стрільців і відступав під напором стрілецької піхоти. Між 11 і 12 годиною 5-й полк підходив до с. Райки, де зустрів невеликий ворожий відділ, який перед головним загonom полку відійшов на південь. Біля 12 години 5-й полк проходив повз с. Райки, коли ворожа піхота несподівано заатакувала його з лівого флангу й тилу. Керування полку стратило голову, полк не встиг розгорнутися до бою, почалася паніка, і полк почав відходити просто на захід. Частина його встигла переправитись через р. Гнилоп'яту на північ від озера Райки, друга частина була притиснута до оз. Райки. Багато згинуло стрільців того полку, потопившись в озері, багато попало до неволі, менша частина була забита й поранена. Страчено було кілька кулеметів. Батарея врятувалася.

Розгром 5-го полку так вплинув на частини, які билися на фронті, що вони затримали свій удатний наступ. Ворог використав затримку й сам перейшов до наступу, загрожуючи відбити село і станцію Демчин. Січовим Стрільцям був даний наказ про відво-

рот, який тепер мав проходити під напором підбадьореного вдачею ворога.

1-му полкові щасливо вдалося відірватися від ворога, але 3-й полк попав у дуже тяжке положення. Ворог наседав із боку Бердичова та з боку с. Райки. Вивязався в районі с. Демчина завзятий бій, де полк поніс дуже тяжкі втрати. Керівництво боєм узяв на себе начальник штабу корпусу генерального штабу полковник Сулківський. Сам оперативний відділ мало не впав у полон, кілька старшин із оперативного відділу було ранено. Все-ж полкові з оперативним відділом пощастило вирватися з пасті, і він відступив уздовж залізниці, прикриваючися стрілецькими бронепотягами. Рештки 5-го полку відійшли на м. Чуднів.

Спершу вирішено було, відірвавшись від ворога, обсадити позиції для оборони по лінії р. Случа від ст. Чорторії до міста Мирополя. Але, зважаючи на те, що частини були сильно стомлені довгими й упертими боями, понесли великі втрати, надто серед старшинського складу, а також і тому, що частини Східного фронту залишили Винницю й Жмеринку та по часті вони відійшли на Деражню, по часті на Бірзулу, Північна група також не здолала здобути Житомира і Коростеня та відійшла за Случ, — було вирішено відвести корпус на лінію р. Хомори й обсадити місто Полонне. В цей спосіб гадалося відійти від ворога де-що далі, виграти якомога більше часу для відпочинку і повернути в частинах бойовий порядок.

Невдачним кінцем наступу С. С. на Бердичів фактично кінчаються операції для звільнення району Житомир—Козятин—Бердичів від ворога. План Армії У. Н. Р. не вдався, і з цього моменту ініціатива цілком переходить до рук ворожих. Військо У. Н. Р. переходить до оборони і тільки то там, то в іншому місці ще наступає, але це події характеру місцевого. Командування Армії витратило резерви, чинности, в широкому значінню, воно не могло проявити і тільки намагалося тепер затримати за собою ті простори, що ще посідало.

Звертаючись до оцінки операцій С. С. що-до опанування Бердичова, треба сказати, що сил для його оволодіння Січові Стрільці мали досить. Витрата цих сил була недоцільна, а плани що-до атак 1-ої і 2-ої були невідповідні. Треба було зразу примінити до боротьби всі сили, а не вводити їх до бою поступовно — частинами. План для атаки 3-ої прийнятий був ризикований, хоч добрий, але прийнятий він був запізно. Коли-б із самого початку командування зважилось було на нього, безперечно Бердичів був-би взятий, ворог не встиг-би скупчити резерв, а стрілецькі частини, надто ті з них, які ще не були в боях, мали-б у своїй діяльності з самого початку успіх, що підняло-б їхній дух, загартувало-б їхню бойову стійкість. Так не сталося, і тому наслідки були дуже лихі.

Оборона Шепетівки.

1-го квітня корпус С. С. відійшов на р. Хомору і 3-ім полком обсадив місто Полонне, прикриваючи напрям Бердичів—Шепетівка. 1-й полк С. С. відведено в місто Шепетівку, 5-й полк розформовано, і рештки його вліто до 1-го і 3-го пішого полку С. С.

Ворог на той час осягнув лінію р. Тетерева й зайняв Чуднів, Хмельник, Літичів і напірав на Деражню.

Штаб Армії У. Н. Р. переїхав із Проскурова на ст. Здолбунів. Уряд і всі центральні установи з Камянця—до Рівного.

4-го квітня отримано відомості, що ворог став посуватись зі сторони Хмельника на Остропіль і Любар та зайняв ці місцевості.

Разом із тим на напрямку Чуднів—Полонне проявилася діяльність ворожих сторожових частин, підтримуваних бронепотягами.

Штаб корпусу вислав кінний дивізіон Бориса на Гриців і Лабунь, щоби обсадити ці пункти й розвідувати на Остропіль і Любар. Дивізіон, виділивши одну сотню на Лабунь, більшістю сил виступив на Гриців і 5-го квітня надвечір заняв Коськів і Карпилівку. Вночі ворожа піхота вигнала сторожу Стрілецької кінноти з Грицева й обсадила це містечко, а нарано повела наступ на Карпилівку, зайняла переправу й примусила кінний дивізіон С. С. відійти в с. Северинці.

На другий день спроба Стрілецької кінноти відкинути ворога за Хомору не повелася: вона, понісши втрати, відійшла в с. Білонок.

В той-же час 3-й полк, не зважаючи на присутність оперативного відділу штабу на ст. Полонному, почував себе досить безпечно й, очевидно, не провадив належної розвідки, бо 7-го квітня ранком зовсім несподівано ворог заатакував із півдня його резерв на ст. Полонному.

Дякуючи тому, що випадково на станції був бронепотяг, резервові вдалося розгорнутися до бою і, підтриманий бронепотягом, він відкинув ворога на південь, після чого полку наказано було відійти на м. Судилків. В цих боях за Хомору виявляється відсутність всякого плану. Та й важко було повзяти будь-який план. Обсадити твердо переправи від Сухижина (на залізниці Проскурів—Шепетівка) до Полонного не вистарчало сил. Обсадити ті переправи невеличкими силами й тримати сильні резерви теж не можна було, бо теж не вистарчило-б сил, а по друге, хоч-би й були резерви, то стан доріг весною, а особливо 1919 року, коли майже щодня йшов дощ, був такий страшний, що резерви абсолютно не могли послівати в загрожені місця.

Тому, після бою за м. Полонне, рішено було обсадити місцевості безпосередньо навкруги ст. Шепетівки, яку наказано корпусові тримати до-останку.

Біля 10 квітня ворог здобуває Проскурів, Старо-Константинів і Новоград-Волинський. На фронті під Шепетівкою його піхота—5-й і 14-й совітський полк—займає с. с. Городище, Красносілку

й Хролин. Полк червоного козацтва—с. Плєсна (південно-західня частина). По лініях залізниці Шепетівка—Бердичів і Шепетівка—Проскурів курсують ворожі бронепотяги сильної конструкції.

Січово-Стрілецькі частини розположені: Кінний дивізіон Бориса в Урочищу на південь від Камянки; 1-й піший полк заступає південну околицю м. Шепетівки та ст. Шепетівка-Подільська; 3-й полк займає околиці Судилкова. В резерві кінна сотня польової варті; участкові резерви—по куріню в кожному полку. До піших полків додано по одному полку гарматному. В районі ст. Шепетівка одна 42-лінійна батарея—підлягає безпосередньо командирові гарматної бригади. На залізничних лініях по одному правдивому бронепотягові: „Січовий“ і „Стрілець“ і один бронепотяг імпровізований—„Гетьман Дорошенко“.

Задача всіх тих частин—оборона Шепетівського вузла.

12 квітня ранком ворог при підтримці гармат і бронепотягів розпочав наступ по всьому фронту. Особливо насадив із півдня на фронті 1-го полку С. С.

Пополудні ворожі частини вдираються на ст. Шепетівка-Подільська. 1-й полк С. С. уводить у бій свій резервовий курінь і сотню пішої розвідки (добірні стрільці і старшини), переходить у протинаступ, вибиває ворога зі ст. Шепетівка-Подільська й, переслідуючи його, займає с. с. Плєсну й Красносілку; залишає там свою сторожу й на ніч вертає на старі позиції, на околиці м. Шепетівки. На фронті 3-го полку С. С. ворог свій наступ тільки демонстрував і до рішучих чинів не дійшло. Удосвіта 13 квітня ворог атакує 3-й піший полк своїми 5-им і 14-им пішим полком. 3-й піший полк, підбадьорений вчорашнім успіхом 1-го полку, рішучо переходить у протинаступ і розбиває ворога. Ворог залишає коло 200 трупів на полі бою й між ними командира 5-го совітського пішого полку. Взяті полонені зізнали, що серед стрільців вищезгаданих полків багато є українців, надто в 14-му совітському полку. Штаб корпусу висилає кількох полонених з 14-го полку, щоби запропонували українцям перейти на бік Січових Стрільців. Зв'язок встановлюється між Січовими Стрільцями і 3-м Миргородським курінем 14-го пішого совітського полку. Ведуться переговори. Ворог, побитий 12 і 13 квітня, активності не виявляє; його гармати та бронепотяги обстрілюють стрілецькі розположення—місто і станцію Шепетівка.

2-й період. Частини Армії У. Н. Р., що боролись із ворогом у районі Камянця й Проскурова, помалу відійшли на р. Збруч. Лишалась Північна група, що боролась на напрямі Рівно—Новоград-Волинський, на Костопольському й на Сарненському напрямку, та корпус С. С. Зверхнє командування планує перехід у наступ із метою розбити ворога й виграти терен, занявши фронт по лінії Проскурів—Миропіль—Новоград-Волинський—Коростень. Для цього воно підсилює корпус С. С. бригадою кінноти, яку направляє на м. Заслав. Кіннота поступає до розпорядимости корпусу С. С. На ст. Шепетівку направляє Тульську бригаду піхоти, яка має підля-

гати командирів Північної групи і має завдання зі сторони Шепетівки наступати для опанування Новограду-Волинського. Корпусові С. С. з доданою бригадою кінноти ставиться завдання наступати в двох напрямках — вздовж залізниці Шепетівка—Проскурів, щоби здобути Проскурів, і в напрямі Шепетівка—Новий-Миропіль, щоби здобути останній.

Командування корпусу С. С. рішає перейти до наступу й у першу чергу вийти на лінію р. Хомори та обсадити переправи. Для цього ставить завдання частинам: Кінній бригаді з пішим дивізіоном і двома батареями (одна легка й друга гавбічна), які входили до її складу, 18 квітня ранком виступити з Заслава й опанувати район Шаровчик—Топорчики, звідкіль розвідати лінію р. Хомори; 1-му полкові С. С. наступати вздовж залізниці на Проскурів та опанувати станцію й село Чотирбоки. 3-му полкові С. С. вночі атакувати ворога, що займає Трацвин та ст. Хролин і здобути цю останню. Нічна атака 3-го полку була призначена тому, що від Миргородців довідалися про лихий матеріальний і моральний стан 2-ї совітської бригади й отримали також відомості про її розположення й сили.

Атака 3-го пішого полку вдалась знаменито. 2-га совітська бригада була майже знищена; до цього спричинився зовсім несподіваний наскок вночі, добре обдуманій і виконаній із обхватами флангів план і, зрештою, перехід у час бою на бік Січових Стрільців Миргородського курія 14-го совітського полку. Січові Стрільці взяли до сотні полонених, три гармати й кілька кулеметів. 2-га совітська бригада панічно відійшла до Полонного. 3-й полк переслідував її й у цей день завяв Ничпали.

Кінна бригада й 1-й піший полк обсадили вказані їм місця без бою. Ворог відійшов на р. Хомору й завяв Зубовці, Дилоновці, Бейлими-Вербівці та Гриців.

Тульська бригада, підвезена потягами на ст. Майдан—Біла, вивезлася й повела наступ на Новоград-Волинський.

На другий день, 19 квітня, на правому крилі Січових Стрільців кінна бригада та 1-й піший полк, командування над якими обняв командир одного з курнів, бо командир полку п. Рогольський був ранений у боях під Шепетівкою, проявляють нерішучість і, не зважаючи на категоричний наказ штабу корпусу, в наступ не переходять, обмежуючися розвідками. 3-й піший полк, навпаки, не чекаючи наказу, зранку 19 квітня сам продовжує наступ, надвечір вибиває ворога з м. Полонного й обсаджує його.

Дня наступного ворог, розібравшись в обстановці й бачучи нерішучість частин на правому флангові Січових Стрільців, почав продвигатися вперед й обсадив ряд сел: Шаровчики, Топорчики, Лемківці. Стрільцькі сторожі й розвідки відійшли на лінію своїх головних сил. На фронті 3-го полку ведеться розвідка. Тульська бригада веде бої на лінії Киянка—Орени—Курман і не може зломити ворожого опору.

У цей день несподівано виявляється присутність у м. Білогородці нового українського загону отамана Біденка, який до цього часу не давав про себе нікому знати, нікому не хотів підлягати й нічиїх розпоряджень не виконував. Коли ворог проявив активність на р. Хоморі, він почув небезпеку і звязався зі штабом корпусу С. С., просячи прислати йому в першу чергу грошей, а потім гарматні і мушкетні патронів. В боях участі цей загін не приймав, скоро десь зник, а пізніше був розброєний Кошем С. С. у Кременці. Отаман Біденко втік, а з його загону зформовано кінну сотню С. С.

21 квітня Січові Стрільці ведуть наступ на всьому фронті: кіннота атакує с. Шаровчики—Топорчики, терпить невдачу й відходить на старі місця. 1-й полк С. С. вибиває ворога з с. Лемківці, 3-й полк, не зустрічаючи ворожого опору, після кількох сутичок здобуває с. Дертку; його піша розвідка обходить між Дерткою й Мирополем ворожий бронепотяг, псує в його тилу залізничну колію; команда бронепотягу, заатакована стрілецькою піхотою при підтримці стрілецьких бронепотягів, здає стрільцям бронепотяг „Товарищ Ворошилов“. 3-й піший полк займає ст. Миропіль. Ворог відходить на східній беріг Случа й займає Новий-Миропіль.

В наступні дні корпус С. С. атакує ворога на своєму південному участку, але невдало. Ворог підсилює свої частини на р. Хоморі, займає 22 квітня м. Білогородку й одночасно атакує Стрільців на участкові Топорчики—Чотирбоки. Здобувши над ранком 25 квітня с. Зубари, відрізує 1-й піший полк С. С. від Окремої кінної бригади. Наступ із боку с. Чотирбоки 1-м пішим полком на с. Зубари для ліквідації прориву не мав успіху, бо не мав підтримки з боку Окремої кінної бригади, котра в безладі відходить на м. Заслав. 1-й піший полк після невдачі відходить і обсаджує с. Припутня й Волковці. Дня наступного кінна бригада під легким натиском ворога з боку м. Білогородки залишає Заслав й обсаджує м. Слауту та с. Голики й Радощівку. Таким чином положення на Шепетівці вніч з 24 на 25 квітня стало сильно загрозеним. Ворог при активності міг легко по пятах Окремої кінної бригади зав'язати Слауту й, перервавши комунікації корпусу С. С., примусити його відходити манівцями, щоби десь глибше перетяти шляхи, що вели на Рівне. Положення це ускладнялося ще й тим, що всі зусилля Тульської бригади зламали опір ворожий під Новоградом-Волинським не мали поводження, й бригада стала підпадати на дусі. Пішли нелади між командирами та переводились зміни начальників. Тоді командування С. С. просить директив від Штабу Армії й запитує, чи варто далі боронити Шепетівку, тому що вузол Шепетівський у даному разі вже стратив для Армії У. Н. Р. стратегічне значіння. Штаб Армії вимагає дальшої оборони Шепетівки, надіючися на те, що скоро мав підхати Запорозьський корпус, який, гадалося, разом із Січовими Стрільцями розширить простори посідання Армії У. Н. Р.

Командування корпусу С. С. рішає відтягти частину своїх сил з-під Мирополя й планує наступ для опанування Заслава й відки-

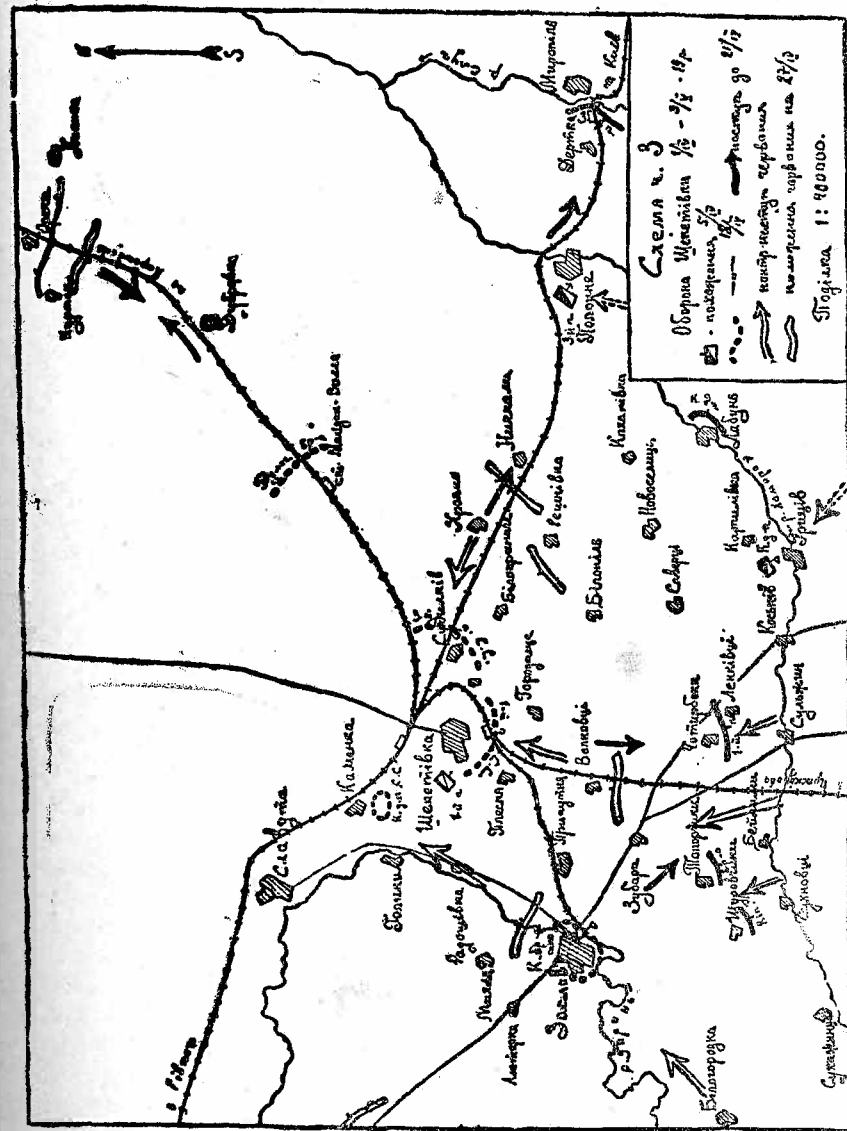
нення ворога за р. Хомору. 26 квітня 1-й полк С. С. із одним курінем 3-го полку С. С. і панцерними самоходами веде наступ на Заслав зі сходу; кінна бригада отримує наказ натиснути на Заслав із півночі; 3-й полк боронить далі ст. Миропіль; кінний дивізіон Бориса забезпечує праве крило 3-го полку С. С., займаючи м. Лабунь і с. Новоселицю і ведучи розвідку на Любар—Остропіль. 1-му полкові з курінем 3-го пішого полку вдається вибити ворога з с.с. Припутенка і Білев, але дальніше їхне просування ворог затримує. Люде й коні грузнуть у болоті і страшенно змучені. Один панцерник, підбитий ворогом, залишається між Заславом і Припутенкою, — його визволяє другий панцерник із сотнею 3-го пішого полку. Окрема кінна бригада в цей день проявляє надзвичайну млявість і, замість наступу на Заслав, висилає тільки кінні стежі, які, напорювшись на ворожу сторожу біля Михлі й Матерні, повертають назад, нічого не зробивши. На лівому крилі корпусу С. С. ворог із полудня 26 квітня повів наступ на ст. Миропіль із фронту; трохи пізніше кінний дивізіон під натиском піших і кінних частин ворога залишає Лабунь і відходить на Коханівку й Каленачі. Положення 3-го полку стає небезпечним, тому 3-й полк отримує наказа залишити з наступленням ночі ст. Миропіль і відійти на лінію Білокриниче—Хролів. Для швидкості відходу та збереження сил у людей і коней на ст. Полонне подано два ешалони.

На 27 квітня витворюється таке положення: ворог обсадив Остріг, Заслав, ст. Чотирбори, Решнівку, Медведівку, Ничмалі; під Новоградом-Волинським — обмежується обороною на старих позиціях Киянка—Курмани. Обхоплюючи корпус С. С. півколом, ворог загрожує відтягти його остаточно від бази та від північної групи, яка своїм правим флангом стоїть у Гощі на Горині.

В цей-же день отаман Оскілко оголошує себе головнокомандуючим українськими військами, відмовляється підлягати владі У. Н. Р. і стягає війська до Рівного. На його наказ відходить до Рівного частина Окремої кінної бригади. З її складу при корпусі С. С. лишається один кінний полк ім. Максима Залізняка (27 кінний полк). На наказ штабу Армії корпус С. С. для ліквідації „оскільковщини“ виділяє один бронепотяг і польову варту, яка перед тим вислана була для забезпечення мосту на Горині біля Бродова.

З огляду на обстановку корпус С. С. починає часткову евакуацію ст. Шепетівки. Вивезено було до вагонів склад вогнеприпасу, забрано всі паротяги й увесь порожняк, залишено тільки необхідні бойові й харчові припаси та ешелон штабу корпусу. 28, 29 і 30 жовтвня ворог поперемінно атакує корпус С. С. то з боку Заслава, то вдовж залізниці Бердичів—Шепетівка.

Не маючи резервів, із сильно перетомленими людьми, корпус С. С. міг тільки пасивно боронитися. Часткові наступи ворога дали змогу корпусові С. С. відтягати частини його сил із одного участка й бисто перекидати їх по залізниці на інший участок

і тим підтримувати війська, що там билися. Велику прислугу давали корпусові С. С. у цей час ирекрасні стрілецькі бронепотяги „Січовий“, „Стрелець“, „Запорожець“ і „Помста“,—всі правдиві, доброї конструкції.

30 квітня на ст. Ожинин прибувають 2-й і 4-й полк С. С., сильно виснажені боями під Мозирем і Сарнами і малочислені.

Цим полкам ставиться завдання оволодіти Острогом, для чого 2-й полк С. С. направляється з Ожинина через Зоров, Озери на Остріг, а 4-й полк підводиться на ст. Кривин і направляється з польовою вартою через Вельбовне на Остріг.

На Шепетівському фронті 1 травня ворог веде наступ на всьому фронті; його кінні частини охоплюють фланги корпусу С. С. під с. Камянкою. Кінні частини відбиває стрілецький панцерник, що курсував для нагляду за шляхом від Шепетівки до Кривина.

Під с. Купина ворожа кіннота зриває залізницю Шепетівка—Новоград Волинський і рве звязки зі штабом військ, що борються під Новоградом-Волинським. Ставція й місто Шепетівка цілий день під обстрілом тяжких гармат. Січова Стрільська піхота героїчно бється не уступаючи ні кроку назад.

За день корпус С. С. утримав всюди свої позиції. Відправлений для звязку з Тульською бригадою на ст. Колоденка бронепотяг „Стрелець“ встановив звязок. Вночі при повороті на ст. Шепетівка бронепотяг біля ст. Майдан—Вілла попав у скруту: ворог зірвав шлях перед ним і за ним. Завязався бій із ворогом, що напав на панцерник. Бій тягнувся коло години. Панцерник, котрий мав три гармати й біля тридцяти кулеметів, розігнав ворога, багато положив його на полі трупом, виправив шлях і пізно вночі прибув на Шепетівку.

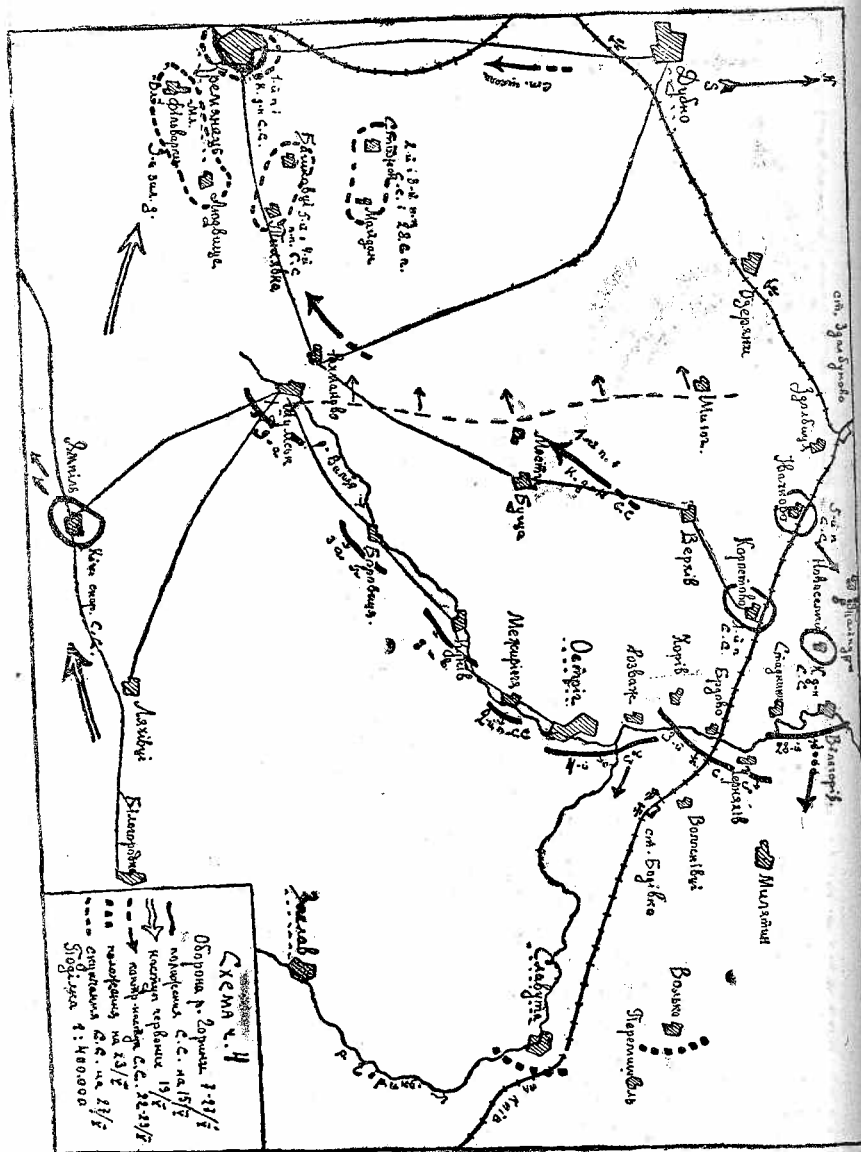
Перетомленість війська, великі втрати, відсутність резервів і переважні сили ворога змусили команду корпусу С. С. відтягнути своє військо безпосередньо на околицю м. Шепетівки й с. Судилкова, щоби там постаратися ще затримати ворога до підходу підсилків.

Зі Штабу Армії було відомо, що головні частини Запорожського корпусу вже підїжджають на ст. Здолбунів. 2-й і 4-й полк С. С. спізналися й наступ могли почати тільки 2 травня.

Зранку 2 травня ворог знову повів наступ на всьому фронті. 2-й полк С. С. переходить у короткі контр-атаки, утримує південну околицю Шепетівки і ст. Подільська-Шепетівка, 3-й полк С. С. під ворожим натиском відходить і займає залізно-дорожний насип Новоград-Волинський—ст. Подільська-Шепетівка.

Ворог займає горби на південь від м. Шепетівка, с. с. Красносілку, Новоселицю й м. Судилки.

Тульська бригада також не витримує ворожого наступу й відступає на ст. Корчин, при чому остаточно деморалізується і як бойова сила зникає. 2-й і 4-й піший полк корпусу С. С. удачно ведуть наступ і займають с. с. Озери і Вильбовне та переправи

через Горинь під Вільбовним. Цілу наступну ніч ворог обстрілює з гармат стрілецькі позиції й ст. Шепетівку; його частини всю ніч тривожать частини корпусу С. С., загрожуючи то в тому, то в іншому місці атакою.

На ранок 3 травня ворожа піхота при підтримці артилерії й бронепотягів вдирається на ст. Подільська-Шепетівка й атакує 1-й піший полк у лівий фланг. На ліквідацію прорива направляється курінь із резерву 3-го пішого полку і прибувший в той момент 28-й Стародубський полк (250 багнетів). Курінь 3-го пішого полку повів атаку нерішучо, бо був у той час у свою чергу заатакований, і командир полку завагався; атака-ж 28-го Стародубського полку успіху не мала, бо спізнилась. Ліве крило 1-го пішого полку корпусу С. С. здригнулося, й 1-й піший полк С. С. уже почав відворот. Зв'язок із частинами був нарушений, направити оборону не було змоги, й тому командування корпусу видало наказ про загальний відворот на лінію: Славута—Перемишль—Янушівка. Для нагляду за ворогом на р. Цвітоха залишено розвідку й бронепотяги, яким наказано понизити залізничні мости, щоби перешкодити просуванню ворожих бронепотягів.

Ворог не переслідував, і частини корпусу С. С. спокійно обсадили призначені їм місця. З того-ж дня 2-й і 4-й полк із боєм взяли м. Остріг і відкинули ворога на ст. Білотин. На ст. Славута стояла вже ціла Тульська бригада, котра відійшла туди ще зранку 3 травня. Ця бригада була негайно відправлена до Рівного, де була розформована й люде, всі москвини, розпущені. Тому в дальнішому про неї вже не буде згадки. Хоч ця бригада й не належала до корпусу С. С., але про неї весь час згадувано тому, що її чинність та результати цієї чинності були тісно зв'язані з чинністю корпусу С. С., і по суті вона повинна була-б підлягати корпусові С. С., але спочатку цього не було зроблено, з вини отамана Оскілка; пізніш і до кінця цю помилку не було виправлено.

Висновки. Ст. Шепетівка, як залізничний вузол, мала велике стратегічне значіння. Посідаючи її, Армія У. Н. Р. мала змогу оперувати в трьох напрямках: на Проскурів, на Бердичів і на Новоград-Волинський, тому Командування Армії У. Н. Р. бажало можливо довше й сильніше цю станцію тримати. Коли був страчений Проскурів і Новоград-Волинський, а не було досить сили, щоби розвинути операції для здобуття Проскурова й Новоград-Волинського, значіння ст. Шепетівки зросло. Займаючи її, корпус С. С. тільки роз'єднував дві групи ворожих військ, що займали Проскурів і Новоград-Волинський, але за те й попадав під удари з двох боків. Що-ж до самої оборони Шепетівки, то вона була проведена по-мистецьки.

На мою думку, ліпше було-б раніше залишити Шепетівку, відірватися від залізниць, прикритися річками Горинь і Вілія, вичекати підходу Запорозьського корпусу, перегрупуватися й зі свіжими силами повести наступ для опанування залізниці Проскурів—Шепе-

тівка—Новоград-Волинський. Оборона-ж Шепетівки остільки виснажила корпус С. С., що ран своїх він майже до кінця вилічити не зміг. Понесені були колосальні жертви, згинули найліпші люде, і тій організації, що намічалась, було завдано сильний удар.

Широке маневрування частинами й резервами (часто один день частини біються на одному участкові, вночі перевозяться на другий), удатне переміщення всіх, що були до розпорядимости, засобів, як бронепотягів і панцерників, широка особиста ініціатива начальників, особливо командира 1-го полку С. С., який часто приймає короткі й сильні випадки для оборони своїх становиск. Це перший випадок, коли в Армії У. Н. Р. такий спосіб оборони примінено.

Використання всіх сил, включно до польової жандармерії. Слід ствердити надзвичайну стійкість частин, досконале керування артилерією при обороні. Холоднокровність і правильний розрахунок командування по-над усяку похвалу. Останне надто бе в очі, коли глянути на обстанову 27 квітня. Не тратячи голови, командування розмірнано й обдуманно провадить операцію в різних напрямках. Ця обставина заспокоює впливає на дух частин, і вони біються на Шепетівці, не маючи ні тилу, ні флангів, готові зустрінути ворога звідусіль.

Корпус С. С. Шепетівки не втримав, але героїчна її оборона лишиться назавжди дорогою сторінкою в серці кожного Січового Стрільця, й спомини про бої тих днів завше будитимуть у Стрільцях гордість і силу.

Оборона Горини.

До початку травня частини Армії У. Н. Р., що боролися з ворогом на Проскурівському й Кам'янецькому напрямках, знаходяться за р. Збручем; лівим своїм крилом у Підволочиську. Північна група до цього-ж часу, поступово відходячи під ворожим натиском, обсаджує фронт ст. Сарни—Костопіль—Тучин—Гоша. Холмська група, борючись проти поляків, займає фронт по р. Стирі. 9-та Залізнична дивізія перевозиться з Сарнів на ст. Озеряни. Запорозьський корпус головними частинами починає прибувати на ст. Радивилів. Галицька Армія правим своїм крилом була в районі Берестечка—Радохів—Каменка. Українське військо оказалось оточене майже з усіх боків: зі сходу й півночі напірали большевики, з заходу — поляки. Боротьба з двома ворогами, з яких кожний був сильніший від війська українського, не мала рації. Таке положення Головне Командування передбачало й тому ще раніше підносило питання про ліквідацію одного з фронтів, та на нараді Уряду У. Н. Р. з Головним Командуванням Галицької Армії в квітні 1919 року все-ж вирішено було вести боротьбу на два фронти. Особливо оптимістично задіявся на таку боротьбу тодішній Наказний Отаман, отаман Осецький. Його-то думки й узяли верх на нараді.

Моральний стан українського війська.

Після авантури отамана Оскілка, від Північної групи (яка до квітня місяця складалася переважно з частин, що належали до інших дивізій і полків, як 2-й і 4-й полки С. С., 9-та Залізнична дивізія, Юнацька Школа та інші, а сама формувала 17, 18 і 19 піші дивізії, кінну дивізію й Креміий Галицький полк) були відібрані всі перелічені додані до неї чужі частини й прилучені до властивих дивізій. У силу цих причин Північна група втратила твердість, порив до наступу пропав, а велика зміна начальників після „Оскілківщини“ зле вплинула на боєздатність частин. Нові формування склалися з місцевої людности, яка ще не закоштувавши большевизму й большевиків, легко піддавалася ворожій агітації, захоплювалася большевицькими гаслами, не бачила розумного зміслу в боротьбі з москвіянами й масово дезертувала додому.

Корпус С. С. у боях за Бердичів і Шепетівку повів дуже великі втрати, був сильно перетомлений і до активних акцій міг бути готовий тільки після відпочинку. 9-та Залізнична дивізія також сильно ослабла. Вона мала в своєму складі три полки, але тільки 2-й її полк можна було вважати за бойову одиницю, решта-ж полків були малі числом і малої боєздатности.

Холмська група фактично складалася з двох полків Сірої дивізії. Полки ці були найменовані дивізіями й були в періоді формування. Кадри мали добрі, поповнення-ж не вишколені й не свідома національно, чому в бойовому значінню було нестійке.

План Штабу Армії У. Н. Р.

До підходу Запорозького корпусу Головне Командування рішає: для тимчасового відпочинку військ і чекаючи на зосередження Запорозького корпусу—оборонятися на Стирі, на фронті Північної групи і на фронті корпусу С. С.; частинам лишатися на їхніх місцях. 9-та Залізнична дивізія повинна перейти на лінію Шумськ—Кунів для забезпечення району Рівно—Здолбунів—Дубно з південного сходу. Скупчення 9-ої Залізничної дивізії проходило надзвичайно мляво, а прибувши на ст. Озеряни її частини розміщалися в районі цієї станції, не спішаючи відходити на фронт. Біля 7 травня ворог почав проявляти активність під Острогом. Рівночасно виявився ворожий наступ на фронт Славути—Перемишль. В бою, що точився цілий день 7 травня, ворог на всьому фронті був відбитий. Однак командування корпусу С. С. знаходило, що положення корпусу є надто висунуте вперед із незабезпеченими флангами. Маючи на меті дати відпочити своїм військам, рішає відійти за р. Горинь. Одночасно з цим 9-та Залізнична дивізія наказом Головної Команди передається в розпорядження корпусу С. С.

Корпус С. С. займає таке становище: 2-й піший полк С. С. з одною батареєю — Межириччя; 4-й полк С. С. з одною батареєю—

Остріг—Розваж; 3-й полк С. С. з одним полком артилерії й одною 42-лінійною батареєю—Хорол—Бродово—Черняхів (мостовий причілок); 28-й Стародубський полк із одною батареєю—Стадники—Вільгорів. В резерві: 1-й піший полк С. С. в с. Коростів, кінний дивізіон Бориса в с. Новоселках. В с. Івачкові скупчується полк ім. Богуна, що прибув із Румунії й призначений до складу корпусу С. С. (150—200 штиків) — пізніше названий 5-м полком С. С.

9-й Залізничній дивізії доручається для оборони участок фронту Шумськ—М. Боровка—Кунев. Бронепотяги висунуті до ст. Бодівки для прикриття залізничного мосту через Горинь. Штаб корпусу на ст. Здолбунів. Запасові частини та шпиталь у м. Кремянці. Після 10 травня для забезпечення Кремянця командування корпусу висунуло на Ямпіль збірний загін, який названо Кошем Скорострілів. Складався він із кошу скорострілів (40 кулеметів), однієї сотні кінноти й однієї сотні пішого вишколу.

Зазначене розположення підлеглих Штабові Корпусу С. С. частин було надзвичайно розтягнуте, звязок тримати з частинами й керувати ними було дуже трудно, резервів було мало, й тому оборонна лінія була скрізь слабою. Але обстановка вимагала хоч-би наглядати за головними шляхами, по яких міг двигатися ворог. Сильнішим був центр корпусу С. С. на напрямку Рівне—Шепетівка.

До 15 травня ворог великої активності на фронті корпусу С. С. не виявляє. Його передові частини мали невеликі сутички з передовими сторожами корпусу С. С. під Куневом, Острогом та коло Черняхова.

Після 15 травня виявляється ворожий наступ значнішими силами з Білогородки й Теофіполя. Під натиском цього ворога Кіш скорострілів після гарячого бою за Ямпіль відступає в напрямку на Вишгород і Збараж. Ворог направляє на Кремянець свою кінноту, яка 20 травня несподівано появляється під Кремянцем і атакує місто, майже з усіх боків. Після короткого, але жорстокого бою, Кіш С. С. оставляє Кремянець і пробивається частинно з панцерниками в напрямі на Дубно, частинно на Новий-Почаїв. Все, що залишилося в Кремянці, хорі й ранені, вивезли большевики. Для зліквідування ворога в Кремянці командування корпусу висилає форсованим маршем через Верхов—Мости—Рахманів на Кремянець 1-й полк С. С. і кінний дивізіон Бориса, а з боку Дубна панцерника і старшинську школу. Частини в неповних два дні проходять більше 60 верстов і 22 травня біля 14 години несподівано атакують у Кремянці ворога, відтинаючи йому шляхи відвороту. Ворог не встиг зібратися, як піхота вдарила на нього зі сходу, кіннота з півдня, а панцерники з півночі. В паніці, полишаючи все награбоване, ворог кинувся врозтіч по лісних околицях Кремянця. Маневр удався, дякуючи швидкому рухові частин, енергії й рішучості їхніх командирів й удавно скомбінованій атаці.

Майже одночасно з тим, як ішли події під Кремянцем, поляки перейшли в наступ на Галицькому фронті й на фронті Холмської групи; захватили м. Луцьк та полонили багато стрільців із Холмсь-

кої групи; Холмська група рештками своїми відступила на Дубно. Разом із тим почався відворот Галицької Армії. Поляки опанували ст. Красне й перервали комунікації Армії У. Н. Р. Виявилось, що в неї цілком не стало запілля. Всі ешелони з бойовим майном, по-стачаннями, майстернями й т. и., що евакуювалися з Рівного, Здолбунова й Дубна до Галичини, застряли на ст. Броди, Радивилів та Дубно й мусіли потрапити або до поляків, або до большевиків.

Штаб Армії, Уряд і всі центральні установи У. Н. Р. евакуювалися з Бродів до Тарнополя, зв'язок із ними у війська був страчений. Військо було здане самому собі й мусіло само шукати виходу зі становища. Тоді-то командування корпусу С. С. рішається на такий ризикований план: щоби врятувати майно й бойовий припас Армії У. Н. Р., постановляється перейти до рішучого наступу на всьому фронті корпусу, зайняти Шепетівку та Заслав, витягнути всі ешалони через Шепетівку і Заслав на Збараж і потім відійти в район Вишгородка—Білозорки.

Удосвіта 23 травня частини корпусу С. С. на фронті Розвал—Вільгорів рішуче переходять у наступ, несподівано атакують ворога в с. Волосківцях й Милятині, беруть значне число полонених і кулеметів. Решта большевиків у переполоті й повному безладді поспішно відступає. Корпус С. С. переслідує ворога, займає м. Славути й с. Вольну. Ворог поспішно евакує Шепетівку й готовий вже її залишити. На фронті під Острогом і Куневим у ворога помітно нервовий настрій. Штаб корпусу уже готовий був видати наказ—направляти всі ешалони через Здолбунів на Славути,—коли опівдні 23 травня з Рівного прибув штаб Північної групи й повідомив, що вніч з 22 на 23 травня 19-та дивізія, що займає позиції під Гощою, остаточно розвалилася: більша частина її зрадила й перейшла на бік ворога, захвативши з собою командира дивізії й увесь штаб; друга, менша частина, відходить на Рівне. Поляки зайняли місто і станцію Сарни. Частини, що там займали позиції, частинно потрапили до полону, частинно розсипались; штаб групи наказав своїм військам обсадити лінію Анянополь—Городище—Рівне—Ясевичі, а сам відійшов на ст. Дубно. Зі своїми частинами штаб Північної групи в цей момент зв'язку не мав і повідомлення про обсадження ними вказаної лінії також не мав.

Штаб корпусу С. С. направляє до Рівного броневі потяги, а на фронті Північної групи—кінну розвідку.

Виявляється, що частин Північної групи на вказаних їй штабом місцях немає. Після довгого шукання, знайдено зв'язок із одним полком цієї групи (Галицьким) в м. Здолбиця—в тилу штабу корпусу С. С.; йому наказано видвинутися на лінію Квасилів—Кол.-Самигрань. Полк так поволі збирався, а командир його разом із командиром бригади чи дивізії (полковник, пізніше генерал-хорунжий Никонів) так довго обмірковували положення, що на позицію так і не вийшли.

Корпус С. С. опинився в критичному стані. Тил його і фланги були зовсім відкриті, глибокий тил загрожений поляками.

Тому штаб корпусу віддає наказа про відворот частин, що так удатно повели наступ, на старі позиції. Командири 3-го пішого полку С. С. і 28-го Стародубського упираються, зрештою відводять свої полки й увечері 23 травня займають старі позиції. Щоби забезпечити ліве крило розположення, вночі висовується з резервів корпусу слабенький 5-й піший полк С. С. в с. Чайкурі; ліве крило 28-го Стародубського полку загинається й займає ліс, що на захід від Вільгорова; їм додається одну батарею Північної групи, що була прилучена до корпусу. На ст. Рівному стоять стрілецькі бронепотяги. Ст. Здолбунів і рештки ст. Рівного евакуюються на Дубно та Кремянець.

За ніч на ст. Здолбунів назбиралася сила втікачів, козаків і старшин, із частин Північної групи. На ранок 28 травня вся ця маса була зібрана, розбита на сотні й під командою одного з полковників (зараз не памятаю прізвища) відправлена для обсади й оборони м. Рівного. Перед полуднем 24 травня ворог заатакував ліс на захід від Вільгорова й ст. Чайкурі. Частини корпусу С. С. відбили перші атаки. Трохи пізніше було атаковане м. Рівне, і збірний відділ, що його боронив, почав відступати. Майже одночасно ворожа піхота, підвезена, очевидно, з Шепетівки, атакувала переправу біля Черняхова й примусила частини корпусу С. С. відійти на західний беріг Горини. Біля 17 години ворог знов повів наступ на фронт Чайкурі—Вільгорів і під Черняховим. На фронті Кунів—Остріг вивязалася жвава гарматня стрілянина, і ворог став громадити свої сили в околишніх перелісках. Стрілецькі броневики біля Квасилова стримували ворожий натиск. У цей-же день зранку польські передові частини зайняли станцію й село Клевань.

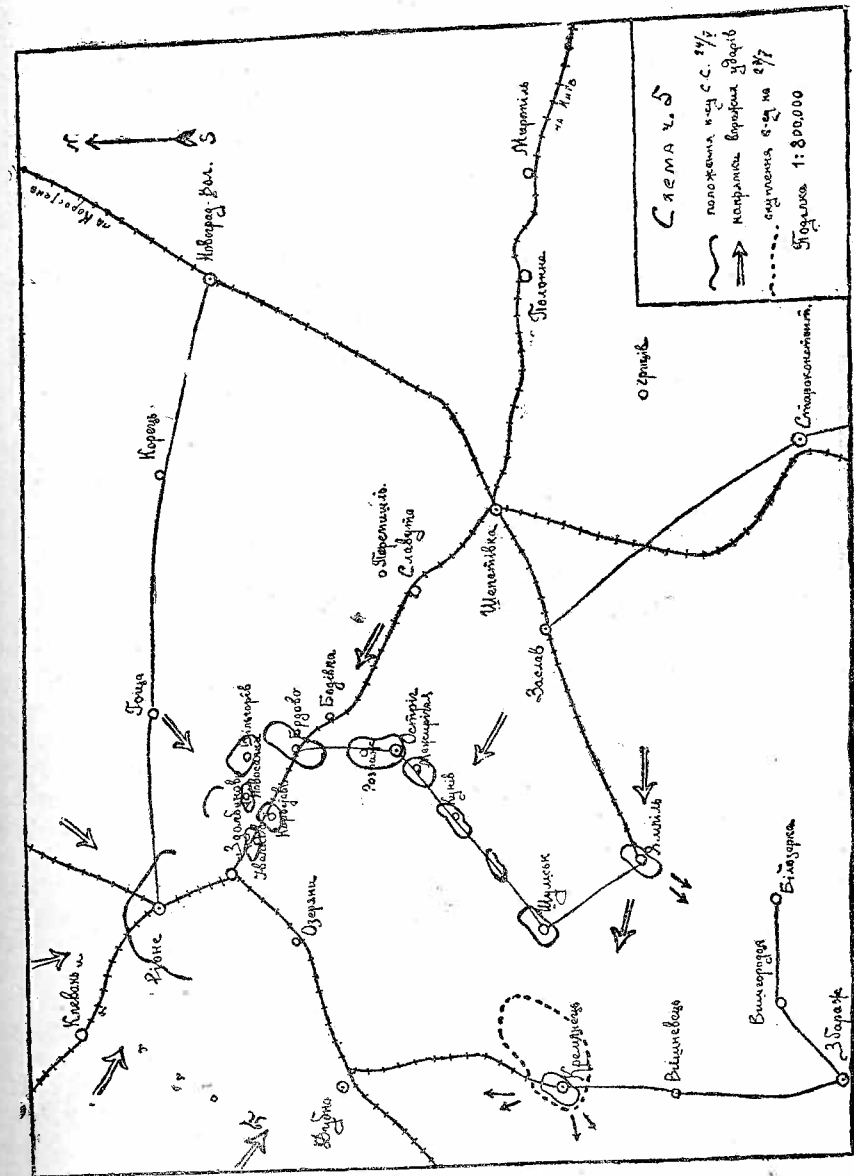
Командування корпусу рішило відійти з району Рівне—Остріг у район Кремянця на зеднання з Запорозьким корпусом; ходило тільки про момент віддачі наказу. Коли-ж біля години 20-ої частини корпусу С. С. на лівому крилі стали під ворожим натиском уступати, видано наказа відійти й зосередитися: 9-й Залізничній дивізії в районі Великі й Малі-Фільварки—Людвище; 5-му і 4-му пішому полкові—в районі Тилявки—Башковці; 2-му й 3-му пішому полкові та 28-му Стародубському—в районі Майдан—Данилівка—Стожок; 1-й полк і кіннота в Кремянці. Бронепотягам прикрити евакуацію станції Здолбунів, пізніш Озеряни, й відходити на Кремянець; при неможливості відійти—бронепотяги підірвати, а їхнім залогам долучитися до корпусу.

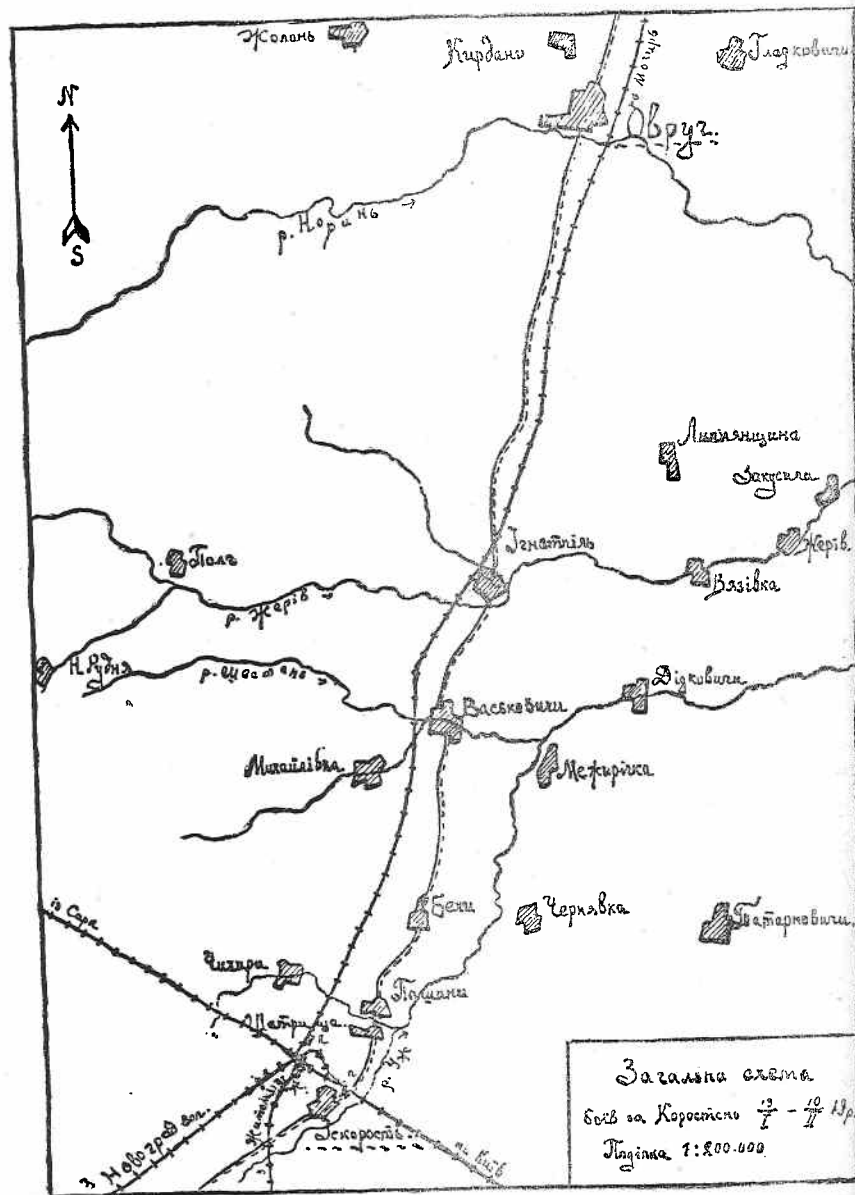
За ніч війська корпусу С. С. відірвалися від ворога й відійшли на лінію Шумськ—Мости—Мизоч. Відворот переводився широким фронтом, малими відділами, п'ятьма колонами. Опівдні 27 травня корпус зосередився в призначеному районі. Штаб корпусу прибув на ст. Кремянець.

Чому командування корпусу С. С. прийняло такий план? Тому, що Північна група в той час не представляла з себе жадної бойової сили; про Холмську групу відомостей не було; большевики

напирали з фронту й тилу; поляки зайняли місцевості в тилу. Думалося також, що, виходячи з-під ударів одного й другого ворога, корпус С. С. дасть можливість зустрітися полякам із більшовіками. Сталося однак інакше: поляки в напрямі на Рівне наступ припинили й розв'язали руки більшовікам для розвинення їхнього наступу на корпус С. С. через Дубно на Кремянець.

(Продовження буде).

А. ПУЗИЦЬКИЙ
Генерал-хорунжий.

Бої Сірих за Коростень.

(Рік 1919).

Після повалення Гетьманату частини Сірої дивізії, у складі чотирьох полків і гарматного дивізіону та двох гарматних бронепотягів, розпочали боротьбу з большевиками на фронті Конотоп—Бахмач. Ворог посовувався з півдня. Для забезпечення Києва з боку Чернигова це місто заступав 3-й Сірий полк під керуванням сотника Пилипенка. 2-й Сірий полк, здавши переважаючому ворогові Королевець, захищав місто і станцію Конотоп. Полком керував сотник Шелер. 1-й та 4-й полк під керуванням командира 1-го полку (він-же й командир бригади) полковника П. обороняли Бахмацький залізничний вузол, станцію Крути та Ніжин. Штаб Сірої дивізії і штаб Головнокомандуючого на Чернігівщині та Полтавщині, отамана Палія, знаходилися в м. Конотопі. Ці штаби були перевантажені революційним елементом, який тільки й знав, що гризся поміж собою. З огляду на те, що дивізія понесла великі втрати підчас боротьби з гетьманцями та большевиками, Начальник Генерального штабу отаман Тютюнник, наказав пересунути Сіру дивізію по залізниці до Бердичова—Житомира, де в короткий час малося на увазі поповнити її мобілізованими й вирядити на фронт*). Дивізію мусив змінити Чорноморський кіш під керуванням отамана Поліщука. В першій половині січня 1919 року Чорноморці прибули в Ніжин і Бахмач, Конотоп-же відмовилися обсадити, й лише через два дні до Конотопу вирушив кінний дивізіон отамана Миляшкевича, який у день прибуття організував погром як в м. Конотопі, так і в м. Алтинівці. Отаман цей не визнавав отамана Палія й навіть погрожував йому драчами (шомполами), зато німців боявся. Під Бахмачем і Крутами Сірі були змінені 1-м та 2-м полком Чорноморців,

*) Автор наводить, як причину пересунення Сірої дивізії з Чернігівщини до Бердичова, — великі втрати дивізії підчас боїв із гетьманцями. Підполковник-же Прохода в „Історії Сірих“ (1-й збірник „За Державність“) подає за причину — бажання віддалити дивізію з району її поповнення, близькість якого зле впливала на боєздібність мобілізованих чернігівців.— Редакція.

під керуванням полковників Царенка й Лещука. 3-й та 4-й полк кошу та штаб і сам отаман Поліщук залишився в Ніжині, а в околицях цього міста провадив „бойові операції“ отаман Ангел зі своїм помішником, отаманом Голубом.

В Бахмачі в той час скупчилося біля двох німецьких дивізій з артилерією й силою майна, для вивоза котрих вимагалось рухомий залізничний склад, надто-ж паротяги. З Сіримми, яко дисциплінованим військом, німці дуже рахувалися й побоювалися, бо коли з розпорядження полковника П. на Київ щоденно відправлялися потяги з майном, до яких протягали німці свої руки, то з їхнього боку поступали лише заяви й прохання залишити їм хоч частину ешалонів, щоби вони мали змогу доїхати додому. Коли-ж прибули Чорноморці й німцям стало відомо про утворений отаманом Миляшкевичем погром і що штаб отамана Палія й Сірої дивізії на чолі з отаманами виїхали у невідомому напрямку, то німецький „совдеп“ заговорив иншою вже мовою, яка носила характер категоричного наказу, вимагання й навіть погрози.

Німці вимагали висадити негайно з потягів частини Сірої дивізії, повернути назад напередодні відправлені наші бронепотяги й артилерію, як також і те майно (особливо 4 самоходи), що було відправлено до Києва. До німців приєдналися мобілізовані вояки Борзенського й Конотопського повіту, які не хотіли їхати в „чужі краї“ й вимагали, зі зброєю в руках, залишити їм запас одягу й харчі, що мали частини. „Треба управитися з німцями, а зі „своїми“ порухемося пізніш“ — казали козаки.

З наказу полковника П. залізничні комісари Мозіган і Антоновський подали для ешалонів чотири паротяги, й ешалони були готові до виїзду. Німці навели гармати й через товмача попередили, що відкриють огонь, як тільки перший ешалон рушить. Телеграф і телефон поки-що були в наших руках, і полковник П. просив отамана Поліщука допомогти, але він умив руки, — робіть, мовляв, що хочете.

Німецький „совдеп“ не йшов на жадний компроміс: йому потрібні були вагони, паротяги й майно. Полковник П. вибрав крайню міру і поставив німцям умову: „як-що німці будуть перешкоджати відїздові ешалонів і зроблять хоч один стріл, то в один момент Сірі кинуться на німців і будуть битися до останнього чоловіка, до Сірих безумовно приєднаються мобілізовані Чорноморці й навіть населення“. Тимчасом із вагонів були винесені всі кулемети, що готові були в кожную хвилину відкрити огонь. Мобілізовані козаки, які до цього часу бродили навколо ешалонів, мабуть, прийняли, що кулемети виставлені проти них, і тому кинулися до вагонів сідати. Німці прислали товмача за полковником П., якого попросили на „нараду“. Полковник П. пішов, залишивши заступника, якому видав належні інструкції. На „наradі“, між иншим на дворі, під відкритим небом, німці оточили тисним кільцем полковника П. і запитали, чи він дійсно виконає поставлені умови. Полковник П. відповів, що він може жартувати з дітьми, за яких не вважає німців,

які навели гармати на ешалони. Німецький товмач заявив, що полковник П. у їхніх руках, і вони можуть в одну хвилину чи розстріляти його, чи повісити. Полковник П. відповів, що ідучи на „нараду“, він знав, на що йде, й тому підготував до всяких випадків своє військо. Замовчали німці, а потім почали торгуватися. Нарешті ешалони відїхали, не уступивши німцям нічогосінько.

В Ніжині полковник П. телеграфував Начальникові Генерального Штабу й Військовому Міністрові про подробиці відїзду з Бахмачу Сірих. До Києва ешалони прибули 15 чи 16 січня. Полковника П. було викликано до Начальника Генерального Штабу, якому полковник П. зробив належний доклад про становище на Бахмацькому фронті та про стан Сірої дивізії. Начальникові Генерального Штабу не було відомо, де перебувають отаман Палій і Абаза.

Прибуття Сірої бригади до Коростеня і її зустрічний бій із большевиками за Коростеньський залізничний вузол.

Ешалони з Сіримми вирушили з Києва на другий день. По прибутті до Бердичова, комендант двірця передав полковникові П. телеграму Начальника Генерального Штабу, який вимагав одну бригаду Сірих, під керуванням полковника П. негайно пересунути під Коростень, де й підпорядкуватися Командуючому Північної групи, отаманові Оскілкові. В Бердичові було залишено 2-й Сірий полк, як найменший складом, тут-же знаходився гарматний дивізіон та два бронепотяги, що прибули сюди раніш і розмістилися в касарнях на Лисій Горі.

19 січня ранком бригада прибула до Коростеня-Правобережного. На двірці стояв під парами потяг отамана Оскілка, який було оточено двома сотнями Галицького полку. Отаман Оскілко прийняв полковника П. в своєму салон-вагоні, висловив задоволення з приводу прибуття Сірих і запропонував вислухати складений ним бойовий наказ що-до оборони Коростенського вузла.

Північна група отамана Оскілка.

В той час майже все південне Лівобережжя було зайнято москалями большевиками, які під час нашої боротьби з гетьманом посунулися на Правобережжя і з півночі наступали на Київ, Житомир та Рівне. Північна група обороняла залізничні вузли Коростень—Сарни. Суцільного фронту не було, і війна провадилася по залізничних лініях.

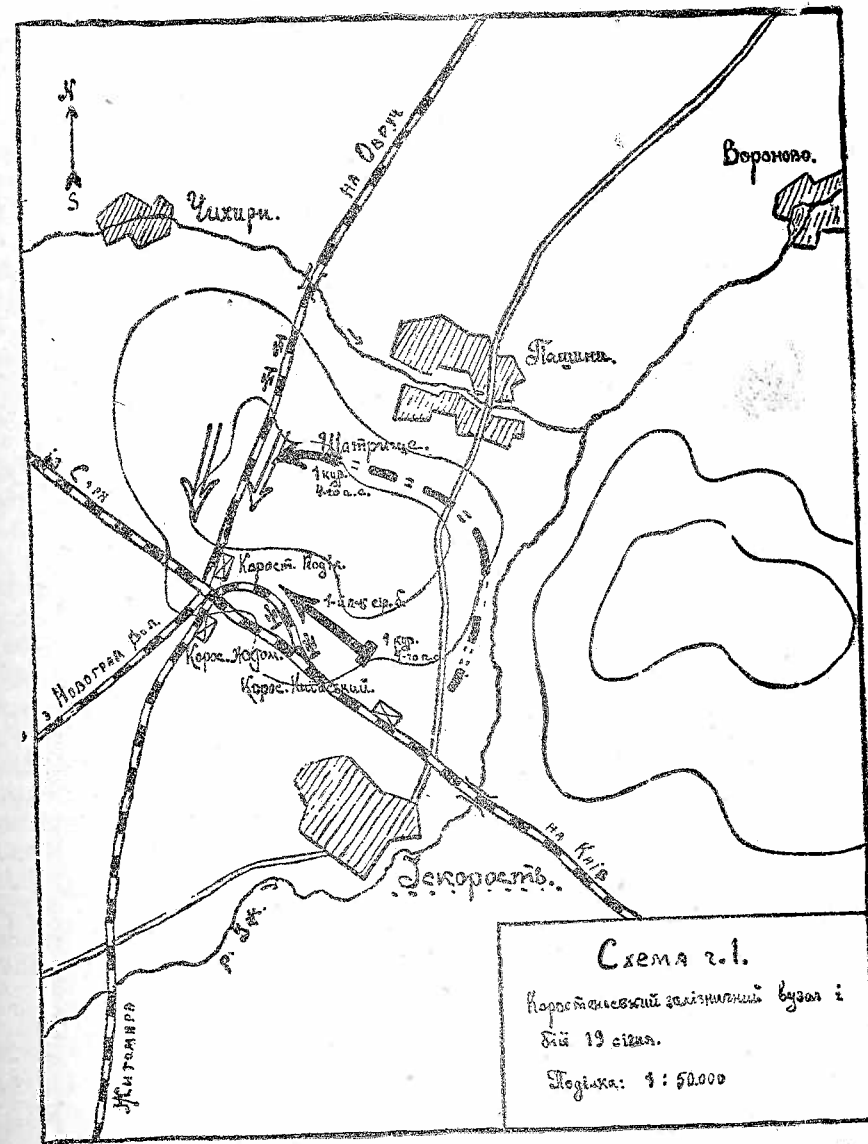
Зустрічний бій.

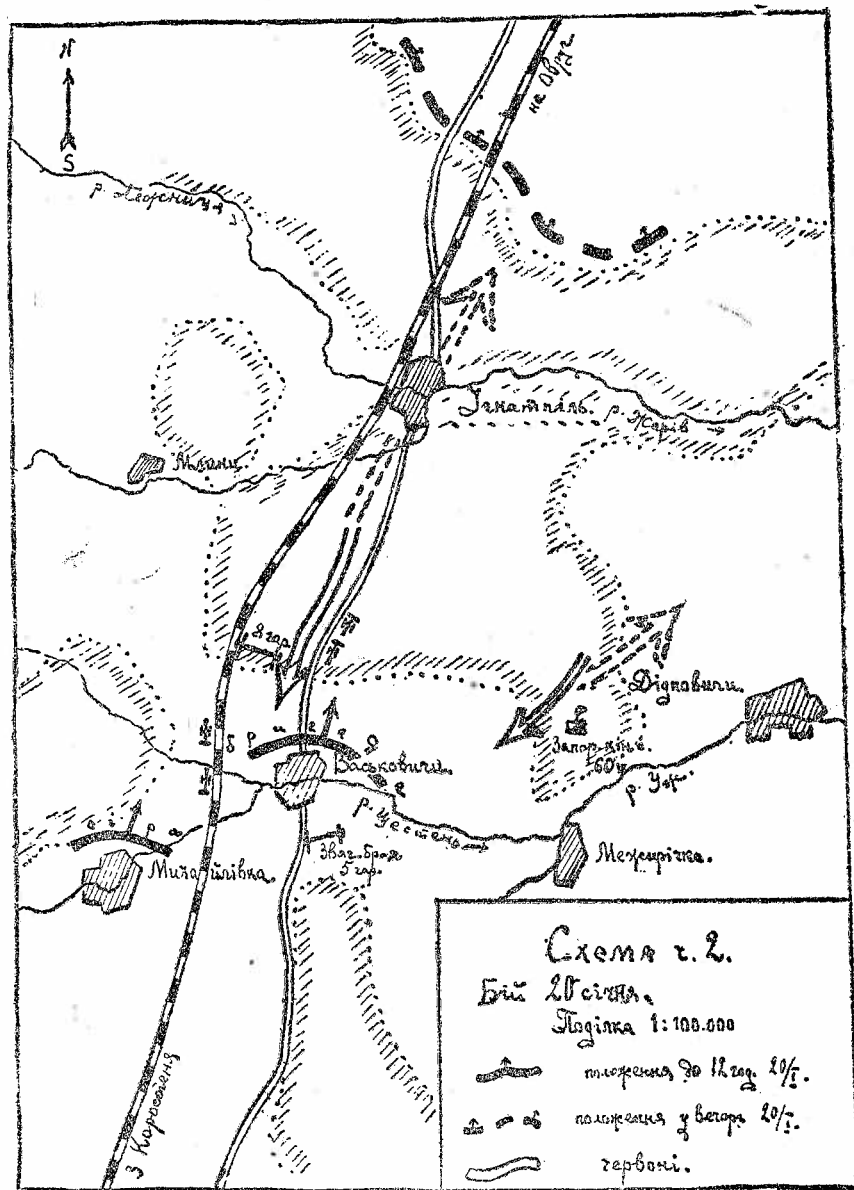
Під час розмови полковника П. з отаманом Оскілком ворожі бронепотяги відкрили гарматний огонь по Коростеню-Підільському і через кілька хвилин почали обстрілювати двірці Коростень-Житомирський і Коростень-Правобережний. Отаман Оскілко припинив розмову, вибіг на двірць, сказав кілька слів полковникові П., махнув рукою в бік машиніста, сів до вагону й відїхав у напрямку на Рівне. На двірці була паніка. З боку двірця Коростень-Подільський відступали два

наших бронепотяги. Піших частин не було. На гасло „сполох“ бригада *) Сірих із кулеметами й ручними гранатами розгорнулася до бою й рушила в напрямку на Коростень-Подільський. Бронепотяги були зупинені, але виявилось, що одного наказу було мало для їхніх командирів, щоб їх повернути назад і атакувати ворога, і полковникові П. прийшлося вжити власного пістолета. На кожний бронепотяг було посажено по 3 козаки Сірих, і бронепотяги рушили вперед, відкривши огонь по ворожих бронепотягах.

Ворожа піхота в колонах підходила до станції Коростень-Подільський, маючи поперед себе рідкі лави. 1-й полк Сірих зустрів ворога мушкетним та кулеметним огнем (схема ч. 1). Один курінь 4-го полку був посланий на обхід лівого ворожого крила, 2-й курінь того-ж полку посувався за 1-м полком, jako резерв. Дисципліновані, добре й одноманітно, навіть чепурно одягнені, частини Сірої бригади мабуть зробили відповідне вражіння на ворога, колони якого почали розсіпатися в лаву й розпочинати огонь. За колонами ворог мав чимало селянських підвід і повозів. Обходний курінь 4-го полку, несподівано для ворога, відкрив огонь на його лівому крилі. Перший полк рушив в атаку, стріляючи на ходу. Ворог почав утікати, підбираючи на підводи своїх ранених і забитих. Бронепотяги ворога були гарно, по-фабричному обладнані, мали міцну броню, а гармати оберталися на поворотному крузі і таким чином мали можливість стріляти під усяким кутом повороту гармати, тому наші лави мали втрати від гарматнього вогню. Наші бронепотяги обладнані були власними засобами й у двобій із ворожими вступати не могли, але підбадьорені піхотою рішуче посувалися вперед. Ворожі бронепотяги поволі почали відходити назад, прикриваючи свою піхоту. Задній наш бронепотяг, який мав 48-лінійну гавбіцію, почав стріляти через голови ворожих бронепотягів, щоби зіпсувати колію і тим самим не дати можливості ворожим бронепотягам відступити. Завдяки цим заходам, ворожі бронепотяги зачали втікати. Ворог відступав на Ігнатпіль. Сірі його переслідували. В цей час із боку села Дідковичів помічено було юрби народу зі зброєю, які в безладді посувалися на південь. Серед цієї юрби були й верхівці. Щоби зясувати становище, виділена була півсотня з кулеметами, яка й вирушила на переріз пливучої на південь маси. Бойовий порядок посовувався далі наперед і до 3—4 години дня зайняв с. с. Михайлівку й Васьковичі. На північ від цих сел була зайнята позиція, бронепотяги зупинилися в 4-х верстах попереду позицій (схема ч. 2). Наші втрати — біля 20 вояків було забитих і ранених. На позицію прибув комісар Коростенського залізничного вузла П. Радзівський і просив залишити в Коростені хоч невеличку частину Сірих, бо по-більшевицьки настроєні залізничні робітники можуть дуже нашкодити. Заява комісара була узглядна. У 7—8 годині вечора від командира розвідчої півсотні

*) Сіра бригада складалася з 1-го та 4-го полку по два куріні в кожному. Всього в бригаді було біля 600 козаків при 12—15 кулеметах.

було отримано докладне донесення, що в лісі, поміж селами Чернявка й Затарновичі, півсотня зупинила частини бувшої групи отамана Оскілка, напередодні „розбитої“ ворогом. Було видано розпорядження, щоби „розбиті“ частини переночували в с. с. Пашине й Шатрище; комендантом цих сел призначено було командира півсотні Сірих і в його розпорядження залишено півсотню.

Висновки. Отаман Оскілко хутко відіхав із Коростеня-Правобережного в той момент, коли бригада Сірих була ще в ешалонах — під огнем ворожих бронепотягів. Полковник П. не одержав від нього жадного завдання або наказу. Захоплення ворогом Коростеня давало йому повну змогу розвернути свій успіх у напрямках на Київ, Сарни, Житомир, Звягель. У наслідок таких його ділань нависла загроза Києву, що безперечно прискорило-б його евакуацію; при ударі на Сарни друга частина групи отамана Оскілка, що боронила ту місцевість, попавши в невідгідні умови, залишила-б Сарни та відійшла-б у напрямку на Рівне. Так само операція ворога на Житомир загрожувала-б евакуації Києва й позбавляла-б оборонців його шляхів відступу на захід. Правдиво оцінивши удержання Коростеня в наших руках, полковник П. постановляє вирвати його з рук ворога зустрічним боєм і з залізною послідовністю переводить свій план, змушуючи наші бронепотяги загрозою пістолем повернути назад і підтримувати Сірих. В одночас атака Сірих ворога, на який не сподівався у Коростеню присутності Сірих і який навіть ішов у похідних колонах, та охоплення його лівого крила, примушує ворога до втечі; Сірі переслідують його на протязі 12—15 верстов. Не відтягла полковника П. від переслідування ворога й поява в напрямку від села Дітковичі якихось військ.

Як виявилось згодом, ворог 17 січня розбив війська групи отамана Оскілка, що повинні були боронити Коростень, і відкинув їх на схід від залізниці Овруч—Коростень. Далі, підготовивши відповідно робітників Коростенського залізничного вузла, ворог маширував у походних колонах, під прикриттям своїх фабричних бронепотягів, на Коростень, не зустрічаючи жадного опору та й не сподіваючися його по попередній битві. Прибуття бригади Сірих було для нього цілковитою несподіванкою, тому належне використання ситуації й логічно-послідовне переведення полковником П. свого плану, особистий приклад, а при потребі й загроза власною зброєю,— увінчалися заслуженим успіхом*).

*) Треба признати, що брак інформації про попередні бойові чини військ, що захищали напрямок на Коростень, та про їхнє місце знаходження, викликали-б у менш рішучого командира інше рішення. — Редакція.

Зформування штабу Коростенської групи й постачання. — Реорганізація війська бувшої Коростенської групи. — Боротьба з большевицьким і злочинним елементом у заплілю.

19 січня полковник П. видав наказ ч. 1 по Коростенській групі, оголосивши себе начальником групи військ Коростенського вузла, про що доніс телеграфом штабові Північної групи. Начальником штабу групи було призначено сотника Прохода*), кадрового старшину Сірої дивізії, який працював по українізації й зформуванню дивізії ще в Австрії. Енергічний, добре освічений, бойовий, рівного характеру, сотник Прохода видатно справлявся зі своєю посадою й був незаміним помішником командира групи. Протягом короткого часу сотник Прохода зформував штаб, підібравши відповідних співробітників. Начальником постачання групи було призначено господаря 1-го Сірого полку, хорунжого Польового.

В села Пашине й Шатрище було надіслано наказа командирам частин бувшої групи зголоситися до штабу групи на 7 годину ранку 20 січня і мати при собі відомості про стан частин, бойового й харчового припасу. Вніч з 19 на 20 січня до штабу групи прибув молодий галицьких частин старшина, котрий назвавши себе заступником отамана Оскілка, звернувся до полковника П. з наказом докласти йому про становище. Старшина цей назвав себе полковником Тихим, командиром галицького імени отамана Оскілка полку. Полковника Тихого було поставлено на належне місце й використано для ознайомлення з бойовими подіями, що відбулися на цьому участкові фронті та для очнайомлення зі складом бувшої групи. З доповіді полковника Тихого виявилось, що до складу бувшої групи входили такі військові частини: 55-й Народнього визволення полк, Окремий курінь імени Наливайка, Франківський полк, Чорноморський окремих курінь, Галицький імени отамана Оскілка полк, Звягельська гарматня батарея, Запорозьська окрема кінна сотня і два гарматні бронепотяги. Причину поразки полковник Тихий з'ясував тим, що не було загального керування групою, військо й командири недисципліновані, й деякі частини при перших стрілах із боку ворога повтікали. Група не була забезпечена, набоїв було мало, харчовий припас й обр'як добувалися шляхом ревізиції у селян, чим і викликалося з боку останніх велике незадоволення й прихильність до большевиків, які всякими засобами старалися завойовувати симпатії селянства. 20 січня ранком до штабу групи були закликані залізничний комісар П. Радзівський і представники від залізничних робітників. У розмові з останніми виявилось, що вони, майже, рідні брати большевиків, і знайти точку порозуміння з ними було дуже тяжко. Головним чином робітники скаржились на отамана Залізняка,

*) Сотник Прохода був полковим ад'ютантом 1-го Сірого полку, яким у часи Гетьмана керував полковник П. Бувший сотник, нині підполковник Прохода, на час біжучий, після укінчення Господарчої Академії на Чехах, є інженером. — Редакція.

який тероризував Овруцький повіт, катував селянство, накладав „контрибуції“, розстрілював робітників, насилував жінок. Дійсно, про згаданого отамана та його чини в Овруцькому повіті ходили легендарні чутки. Для заспокоєння населення й робітників було видано й поширено наказ ч. 2 по групі, де зазначалося, що бандитизм буде в корні знищуватися, а бандити будуть розстрілюватися на місці без суда і слідства. Було призначено комендантів двірців, до розпорядження котрих приділено по одній чоті Сірих. При штабі групи зформовано відділ К.-Р. *)

У годині 10 ранку до штабу групи почали прибувати командири частин бувшої групи отамана Оскілка, а за ними слідом у повному безладді потяглися частини військ. Розмовляти з цими „командирами“ було неможливо, а лише наказувати, тримаючи на поготові зброю. У них була тенденція нікому не підлягати й ні за що не відповідати. Ніхто з них не знав скільки є в частині вояків, чи є зброя, набої. Про харчування людей і коней — поняття не мали. Більш-менш був військовий порядок у Галицькому полку, який мав, навіть, похідні кухні австрійського зразку. Підчас розмови з командирами до штабу групи ввійшли збентежені комісар Радзівський і командир комендантської сотні й доповіли, що прибувші частини почали грабувати робітничі поселок і помешкання залізничних служачих. Припинити грабіжництво можна було лише зброєю, а тому командир групи видав наказ комендантській сотні відкрити огонь по грабіжниках. Грабунок було припинено. Забитих закопано, грабіжників загнано у вагони, відібрано награбовані речі й повернуто власникам. У грабіжках брали участь і деякі залізничні робітники. До вагонів було приставлено варту. Про випадок донесено отаманові Оскілкові й начальникові Генерального Штабу. З Києва було отримано розпорядження, щоби здеморалізовані частини відправити до Києва, а отаман Оскілко, крім того, наказав Галицький полк його імени відправити до Рівного. Рішуче припинення вогнем безчинства з боку військ було доказом, що надалі жартувати є річчю ризикованою. Коростень і район воєнних чинів було оголошено на стані облоги. Другою мовою почали говорити й командири частин, обернувшись на покірних рабів.

Бій під Васьковичами Біля 12 години з позиції почувалася мушкетна й кулеметна стрілянина, а потім і гарматня з бронепотягів. Хутко вишикувавши Звягельську гарматню батарею й Запорозьську кінну сотню, командир групи вислає їх на позицію й на паротязі сам відїжджає туди, залишивши заступника, якому видав наказа привести до боєздатності частини бувшої групи отамана Оскілка і бути кожну хвилиною готовим вирушити на фронт. Ворог перейшов до наступу при підтримці своїх бронепотягів і гарматних батарей, які стояли на околиці лісу. Охоплюючи наше ліве крило, большевики посовувалися

*) Дуже рідкий випадок. — Редакція.

вперед. Сірі відерили вогонь по супротивникові з близької дистанції, чого він страшенно не любив і не зносив. Його кулеметний і мушкетний огонь майже не завдавав нам утрат, зате великі втрати були від гарматного огню. Нарешті підтягнулася напса батарея й кінна сотня. Батарея відкрила ясный огонь із далекої дистанції, бо дальнобійна пушка з ворожого бронепотяга не давала можливості підїхати ближче. Ворожі лави й колони залягли, а при першому їхньому намірі підвестися — по них відкривався ясный огонь. Наказано було за всяку ціну батареї присунутися ближче й відкрити ясный огонь по ворожій піхоті, а потім по батареях. Чотами батарея обсадила ближню позицію й відкрила огонь по ворожій піхоті, котра почала втікати до лісу. Сірі її переслідують. Батарея стріляє по відходячому ворогові. Обходна ворожа частина відходить на Дідковичі. Для переслідування цієї частини послано кінну сотню. В лісі большевики зробили опір і перейшли до контр-атаки, але були зломлені й почали втікати. Ігнатпіль був взятий, і Сірі обсадили позицію по північній облямівці Ігнатпільського лісу. Ворог відїшов у напрямку на Овруч.

Висновок. Не зайнявши Коростенського вузла, 19 січня ворог, мабуть, мав намір захопити його 20 січня, використавши заколот на Коростеню-Подільському, бо стрілянина була йому добре чутна; крім того ворог мав у Коростеню своїх агентів, котрі подавали йому відомості*). З допиту полонених і місцевих мешканців було виявлено, що під Ігнатполем у ворога було три номерних полки, 8 гармат, 2 бронепотяги й багато кулеметів. Дисципліна у ворога була кепська, і він боявся битися з „німцями“ (так ворог називав Сірожупанників). Ворог на цьому фронті не мав кінноти, війну вів виключно по залізничних лініях, боявся обходів. Успіх мав там, де йому приходилося воювати з „окремими“ курінями й полками, під керуванням своїх „горе-отаманів“. „Отамани“ були страшні не для ворога, а для свого місцевого населення, яке, правдиво бачило в них лише грабіжників, а в большевиках — своїх визволителів. „Раз москаль — значить влада, значить порядок. Отаман і українське військо — значить грабіжники“, — так думало, так казало і селянство, і інтелігенція. На Сірих українське селянство дивилося, як на німців. „Переодягли німців, навчили їх балакати і звать українцями“, — казали селяне**).

Приведення до боєздатности частин бунтної групи отамана Оскілка і склад її.

Залишивши на позиції своїм заступником тимчасово керуючого 1-м Сірим полком, полковника Костика, командир групи повернувся до Коростеня, де було багато праці

*) Можна припускати, що цілий інцидент — погром у Коростеню було організовано большевицькими агентами для відтягнення уваги від фронту. — Редакція.

**) Приклад большевицької пропаганди. — Редакція.

по приведенню до порядку військових частин групи. Після відрядження до Києва здеморалізованих частин і Галицького полку до Рівного, в Коростені залишилися 2 куріні: 55-го Народнього Визволення полку (біля 250 люду), в тім числі гарматня батарея — 4 польові гармати; курінь імені Наливайка (200—220 люду); рештки Франківського полку й Черноморського куріня були зведені в один Франківський полк — 2 куріні (біля 200 люду); Звягельська гарматня батарея — 3 польових і 2 гірських гармати); Окрема Запорозька кінна сотня (біля 60 шабель). При огляді командиром групи згаданих частин виявилось, що обозу, похідних кухонь і господарчого апарату не було. Воєцтво на половину було одягнене кепсько, грошових сум у командирів частин не було. Зброя іржава й запущена. Для гармат і кулеметів не було шмаровидла, чому боєздатність цієї зброї була низька.

„Ми живемо як птиці небесні“, — висловився один із командирів частин. Така неорганізованість, а головним чином незаосмотреність і штовхала цілі частини на грабунок. Протягом трьох днів провадилася невтомна праця що-до приведення до боєздатности згаданих частин. Багато допоміг забезпечити групу провіантом й оброком Овруцький повітовий комісар і місцеві громадські діячі. Тако-ж було доставлено шмару для гармат, кулеметів і мушкетів. Коростенські пекарні випікали хліб.

23 січня залізничні робітники презентували групі добре оборудованого в залізничних майстернях кулеметного бронепотяга на 8 кулеметів. Комісар Радзівський у розмові з командиром групи висловився, що йому нічого не було відомо про бронепотяг, який, мабуть, виготовлявся тихенько для большевиків. В той-же день у залізничному депо К.-Р. затримала двох залізничних робітників, які провадили телефоном, котрий містився в старому паротягові, розмову з большевиками. Робітники були покарані на горло.

Приїзд із Рівного до групи отамана Оскілка.

24 січня прибув до Коростеня з оперативним штабом отаман Оскілка, вислухав доклад командира групи, причім зазначив, що треба готуватися брати Овруч. Сіра бригада чекала прибуття на позицію отамана Оскілка, але він знайшов зайвим подякувати особисто лицарів Коростеня й Ігнатполя. Командир групи просив у отамана Оскілка надіслати до групи з Вердичова бронепотяги й гарматній дивізіон Сірої дивізії та організувати справу постачання групи. Все було обіцяно, але нічогосінько не зроблено.

24 січня увечері всі частини, які перебували в Коростені, потягом вирушили на позицію, куди вирушив і командир групи з оперативним штабом. Сіра бригада була відведена на відпочинок. Одну сотню Сірих було надіслано до Коростеня до розпорядности його коменданта. Кулеметний бронепотяг прибув на позицію 25 січня.

В околицях Коростеня контр-розвідка штабу групи знайшла „окремий“ інженерний курінь, в якому була сила різного дорогого майна. З „отаманом“ цього куріня, до речі сказати, було багато клопоту. Отаман цей уявляв із себе царка — нікого не визнавав і навіть большевиків не боявся. Нарешті з куріня була виділена інженерна сотня з відповідним необхідним майном, а решту відправлено до Рівного разом із заарештованим отаманом. Зформовану інженерну сотню було приділено до бронепотягів. Використано також і обоз цього куріня.

Прибуття до групи Кінного Чорного куріня смерти.

25 січня увечері до Коростеня прибув трьома великими ешалонами Кінний Чорний курінь смерти. Про надсилку цього куріня до групи штаб отамана Оскілка нічого не повідомив. Ешалони його стояли на станції Коростень-Правобережний. До штабу групи було закликано командира куріня, але бути він міг лише в „своєму власному потязі“, що було звязано з де-якими технічно-залізничними труднощами, бо в потязі командира куріня було біля 50 вагонів. Нарешті „власний потяг“ було пересунено до Коростеня-Подільського, і командир куріня зі своїм штабом, в складі 10—12 осіб, зголосився до штабу групи, де вимагав доповіді про прибуття отамана куріня. Отаман був з обличчя дійсно чорний, подібний до цигана, і як він, так і його штаб, були одягнені в чорний одяг, обшитий золотом навіть там, де не треба. На погонах була металова емблема смерти. Отаман куріня з перших слів заявив, що на позицію курінь присланий помилково, з чим він ніколи не погодиться й завтра відїжджає до Новоград-Волинського. Далі отаман заявив, що спеціальне призначення куріня — „праця“ в запіллю й боротьба з бандитизмом. Багато сторінок прийшлося б ісписати про залишення куріня у складі групи, про відібрання від нього на сотні мільйонів награбованого майна, яке було відправлено до Рівного. Нарешті, виявлено, що курінь, як бойова одиниця, мав біля 120 кіннотчиків, добре озброєних і одягнених, на расових конях. Сам командир куріня був людиною цивільною й підозрілою; казали, що він — бувший каторжанин*). Його начальник штабу — студент-медик Одеського (Новоросійського) універси-

*) Командиром „Кінного Чорного куріня смерти“ був дійсно підозрілий тип, з прізвища Гуцул. Підчас повстання проти гетьмана він зформував чи опинився на чолі „1-го Меджибожського совітського полку“, з яким опанував Староконстантиновим. За бешкети там його полку, скерован, головним чином, проти заможних жидів, полк цей було роззброєно сотнею отамана Біденка, ще в ті часи, коли загін останнього був дисциплінованим. Однак Гуцул удався до Ставки і звідти повернув із мандатом на формування кінноти. Цю кінноту він одягнув у все чорне з золотими позументами і далі вже пописувався на повіті, грабуючи під виглядом боротьби з бандитизмом. Назва Меджибожського полку, поступовання Кінного Чорного куріня смерти в запіллю, далі провокації на фронті — все це дає можливість твердити, що цей отаман був одним із численних большевицьких агентів, що працювали в той час із метою дискредитації української влади в очах населення. — Редакція.

тету. Старшинський склад — різноманітний, починаючи з російських пажів і лицейств і кінчаючи підозрілими й темними добродіями. Української мови, за невеликим винятком, ніхто не знав. Командир групи просив отамана Оскілка відкликати курінь, але отаман Оскілко не погодився, мотивуючи тим, що курінь десь провинився і надісланий до групи на виправлення. Тяжко було отаманові куріня розставатися зі своїм маєтком (потяги) і вирушати в район с. Васьковичі. Великі запаси борошна, сала, масла, цукру, меду, різного зерна й т. и. було передано до постачання групи, а зі шкіри почали шити чоботи для вояків.

Наступ на Овруч.—Бої під Овручем у ніч з 27 на 28 січня. — Взяття цього міста.

Штаб групи виробив план наступу на м. Овруч і захоплення його. З огляду на те, що розвідка остаточно виявила, що м. Овруч обсаджено трьома полками піхоти, курінем матросів та курінем жидівської гвардії при сильній артилерії, при чому на південь від Овруча ворог мав два ряди окопів, то командир групи вирішив взяти Овруч у нічний бій, щоб менше було втрат. На денну атаку не можна було лічити ще й через те, що здеморалізовані частини, крім Сірих, при перших стрілах розбіглися-б; надіслати в обхід яку-небудь частину тих-же військ також було неможливо, бо повторилась-би катастрофа, яка трапилася при отаманові Оскілкові. Що-до Сірих, то вони завжди мусіли бути під рукою в командира групи.

Для операцій під Овручем у розпорядженню командира групи були частини в такому складі:

1-го та 4-го полку Сірої бригади—3 куріні*) біля 300 багнетів, 10—12 кулеметів;
55-го Народнього Визволення полку—2 куріні біля 250 багнетів, 8 кулеметів;
Імени Наливайка полку—1 курінь біля 200 багнетів, 6 кулеметів;
Франківського й Чорноморського—2 куріні біля 200 багнетів, 6—8 кулеметів;
Окрема Запорожська кінна сотня—60 шабель;
Чорний кінний курінь смерти—120 шабель, 4 кулемети;
55-го Народнього Визволення полку—гарматня батарея, 4 польових гармати;

Звягельська гарматня батарея—3 польових, 2 гірські гармати, 2 гарматні бронепотяги, 1 кулеметний бронепотяг—8 кулеметів, до котрих була приділена технічна сотня.

27 січня ранком до Коростеня приїхав із оперативним штабом отаман Оскілко та отаман для доручень при Військовому Міністрові полковник Греченко. З Ігнатполя було викликано командира групи для докладу. З планом командира групи що-до наступу на Овруч не погодилися ні отаман Оскілко, ні полковник Греченко, причому

*) 1-й курінь 4-го полку було залишено в Коростені й Ігнатполі.

кожний із них пропонував свій план, але командир групи не погодився з ними і заявив, що складає з себе керування групою. Після короткої наради було прийнято план командира групи, й обидва отамани побажали бути присутніми при операції.

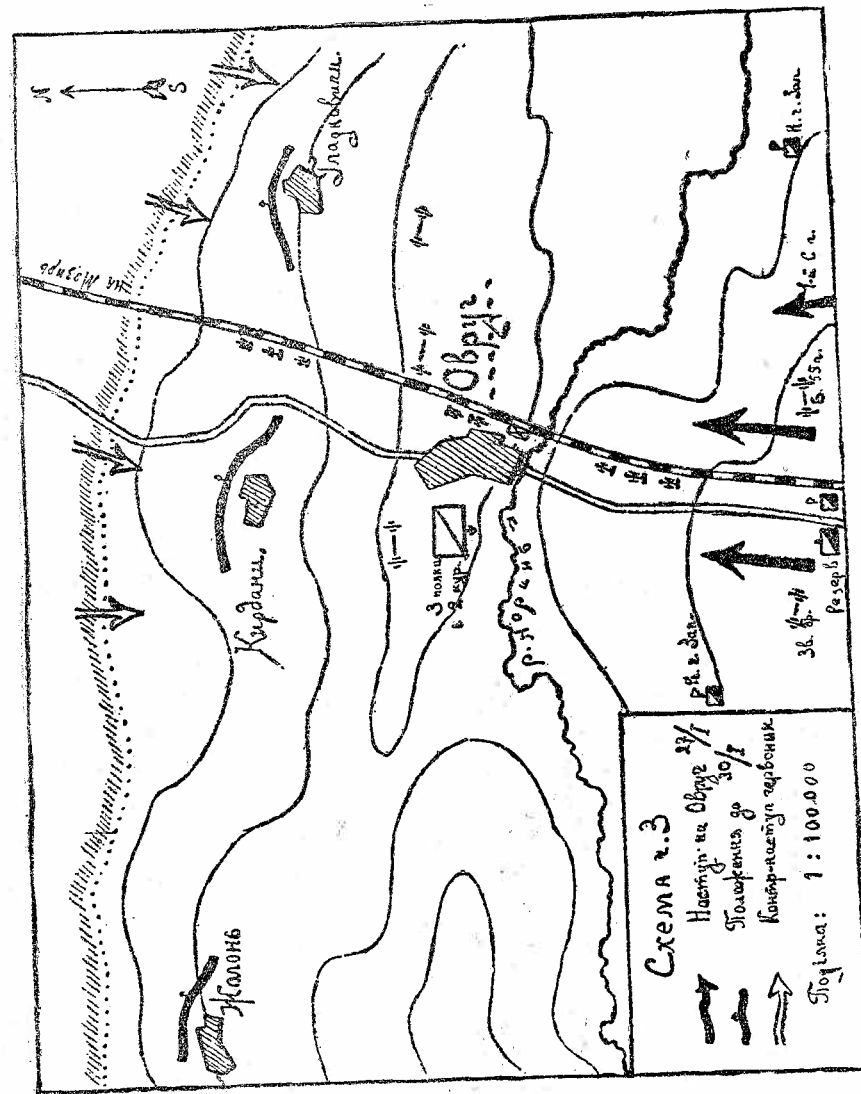
27 січня до 12 години про ворога зібрано було такі відомості: ворог тримається пасивно, розвідка його далі двох-трьох верстов від своєї позиції не йде, в окопах горять огнища, біля яких гріються застави. Артилерія ворога поставлена на горбах, що оточують м. Овруч*) з півночі. Надто укріплений жидівський цвинтар, який мав муровану огорожу. Цвинтар цей лежить на північно-західній околиці міста. Ворог готовився до наступу з метою захопити Коростенський вузол і лютого. Такі відомості добула розвідка штабу групи.

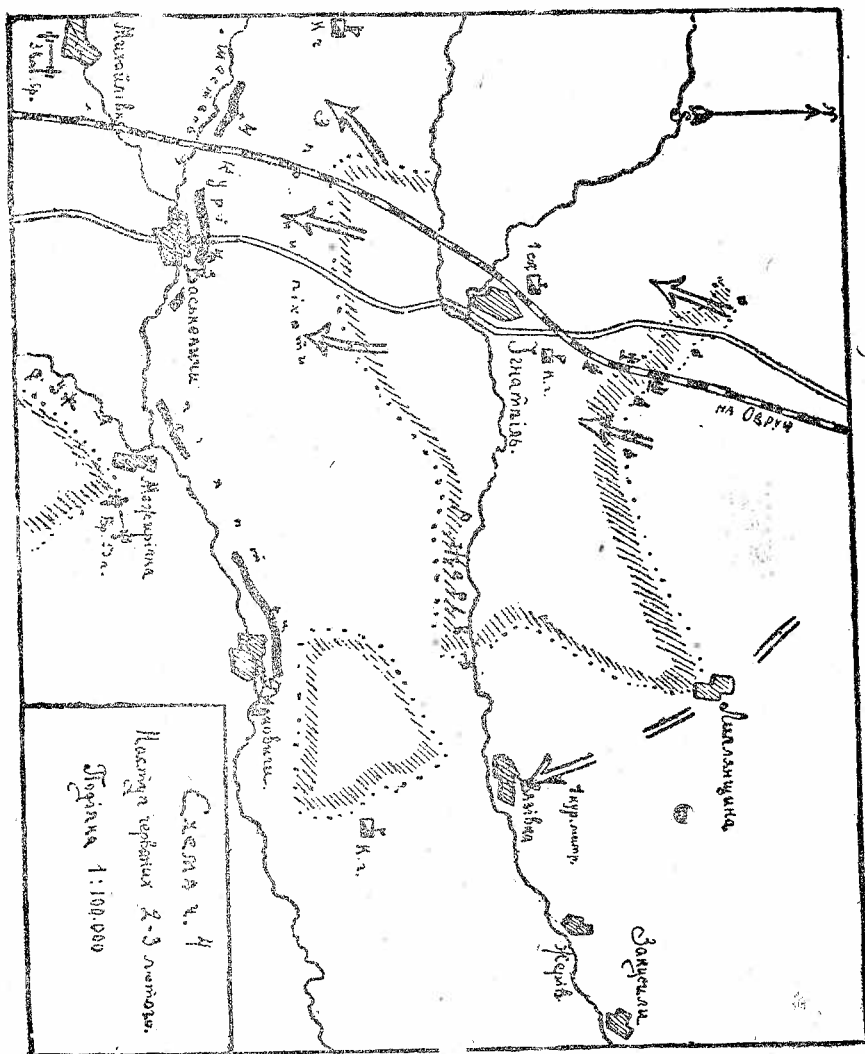
До Овруча було верстов 15, а тому віддаль цю треба було пройти з таким розрахунком часу, щоби ніч скрила підхід військ до Овруча. Рух почався з 15-ої години з відповідними охоронними заходами. Кіннота вела розвідку на флангах. Бронепотяги до особливого наказу залишилися на позиції під Ігнатполем. Війська посувалися вперед двома колонами обома боками залізниці. Права колона під керуванням полковника Костика, ліва колона під керуванням полковника Овчаренка. Резерв — у розпорядженню командира групи. 1-й Сирій полк ішов устумом за правою колоною. Тримався тісний і певний зв'язок поміж колонами. Всі знали, що треба робити під час бою.

Вже стемніло, коли ворожі гармати відкрили огонь по колії й шосі. Були значні недоліоти. Колони посувалися поволі вперед, виславши густі розвідчі лави. Викликано бронепотяги. До м. Овруча було ще біля 5 верстов. Ворог мав прожектора малої сили, який світив у себе під носом. Невидима ворожа піхота відкрила мушкетний огонь, а трохи пізніше затріщали кулемети. Наші лави не відповідали.

Тяжко було рухатися нашим батареям по сніговому полю, дорожки ворог обстрілював гарматним огнем. Батарейам було наказано зупинитися й відкрити короткий рясний огонь по гарматних блискач ворожої артилерії, потім, негайно перемінивши позиції, віддаляючися в бік від колії, знов відкрити такий-же огонь і залишатися на своїх місцях. Ворог переніс гарматний огонь на нашу артилерію. Колони рушили вперед за своїми лавами. По всьому фронту ворожа піхота й кулемети відкрили огонь. Видано наказ зупинитися й лягти. Коли наша артилерія замовчала, ворожа почала обстрілювати площу, і скількома стрільнями в лівій колоні було забито й поранено біля 30 вояків. Тоді наказано було начальникам бойових участків, збільшивши лави, посуватися вперед, доки не буде виявлено місце ворожої піхоти, тоді зупинитися й відкрити частий огонь. Через де-який час наша піхота й кулемети відкрили огонь. На внутрішніх крилах лав були запалені дві віхи

*) М. Овруч у долині і з півночі оточений горбами.

з клоччя, облитого гасом. На це гасло кулеметний бронепотяг рушив уперед, випередив лінію наших лав, зник із очей і відкрив сильний огонь по обох боках залізниці. Гарматні бронепотяги підсунулися ближче й відкрили також огонь, стріляючи задній через переднього. На це гасло мусли відкрити огонь і батареї, але стріляла лише батарея правого участку; лівого-ж—мовчала. На цю батарею було послано кіннотчика з наказом відкрити огонь. Пізніше виявилось, що батарея зникла й опинилася в Ігнатполі. Було видано наказа з криком „слава“ рушити в атаку*). Піхота ворога припинила стрілянину після того, як кулеметний бронепотяг відкрив огонь із кулеметів. Частини, з криком „слава“, хутко йшли вперед. Ворожа артилерія й кулемети розвинули убійчий огонь із позицій, що були на північ від м. Овруча. Раптом ворог припинив огонь. Вперед по дорозі була пущена наша кіннота, якій дано завдання захопити ворожі гармати. Біля 1-ої години ночі частини вже були в Овручі, і 1-й Сирій полк зайняв позицію на висотах, що на північ від Овруча. Чорний курінь і не думав захоплювати ворожі гармати, а звернувся до „своїх прямих обов'язків“, себ-то почав грабувати. Тільки темна ніч урятувала грабіжників від смерті. Ворог залишив в Овручі два самоходи й біля 40 возів військового майна; на двірці залишилася канцелярія штабу групи, а на селянських підводах — забиті й поранені.

Полонені червоноармійці при допиті говорили: „Уж больно харашо стреляли ваші броневікі, даже матроси і те удірали“. Виявилось, що Овруч боронили: Таращанська бригада — два полки, один номерний полк, батальйон матросів і батальйон жидівської гвардії, при 12 гарматах і 2 бронепотягах. Беззмінно перебувавший при штабі групи комісар Радзівський при допомозі технічної сотні відновив телеграф і телефон.

28 січня вдосвіта було вислано вперед кінну й вішу. розвідку та бронепотяги. Борог зупинився за 10—12 верстов від Овруча. Наші бронепотяги зупинилися за 5—6 верстов, бо не мали змоги посуватися далі тому, що ворог зняв рельси на протязі до 2-х верстов і вивіз їх із собою. Була обсаджена позиція на лінії с. с. Гладковичі, Кирдани, Жалень.

З початком бою отамани Оскілко й Греченко та штаб виїхали до Рівного.

28 січня штаб групи отримав від Директорії телеграму, якою була висловлена подяка командирові й військові групи.

Висновки. Операція на Овруч удалася без огляду на несприятливі умови, з яких головнішими були:

1) Недисциплінованість війська та командного складу („отаманія“). Такі випадки, як свавільне зникнення Звягельської батареї з поля бою та невиконання Чорним „Курієм Смерти“ завдання за-

*) Вояки мали на руках білі відзнаки.

хопити ворожи гармати — яскраво малюють невідповідність ком-складу, а грабунок „Курія Смерти“ вказує ще й на деморалізацію.

2) Прихильність населення до большевиків, що треба пояснити з одного боку бешкетами „отаманів“, які зручно використовувала большевицька пропаганда, а з другого — тогочасними настроями селянства, яке ще не пізналося на большевиках та ласилося на їхні голосні гасла: грабуй награвоване — відповідальності не буде жадної.

3) Провокаційна праця большевиків у війську та в запіллю групи.

4) В наслідок поразки большевиків у Коростені та під Ігнатполем, треба сконстатувати певну депресію в настроях їхнього командного складу, що виявилось в переході від безоглядного наступу до оборони в Овручі.

Втрати групи були незначні і до всього випадкові. Ворог відійшов на 10—12 верстов від Овруча, знявши шини на залізницю на протязі 1—2 верстов. Ситуація вимагала швидких наступових чинів, у наслідок яких можна було захопити Мозир і тим розв'язати собі руки в цьому напрямкові. Однак, на перешкоді цьому планові були наступні міркування:

1) Полковник П. одержав наказ від командира Північної групи отамана Оскілка захопити Овруч і тримати його. Отаман Оскілко, що виявив спротив запропонованому полк. П. планові операції на Овруч, із розпочаттям операції виїхав до Рівного, стративши чомусь інтерес до цієї операції.

2) Брак інформацій що-до ситуації на інших напрямках, яких штаб Північних груп не подавав.

3) Непевність що-до боєздатності власного війська групи.

4) Незабезпеченість запілля, в якому гуляли різні „отамани“ та наводили жах на населення.

З дальшим просуванням кінечним було обсадити невеличкими залогами міста запілля та охороняти залізницю. Сил групи полк. П. не вистарчало для цієї мети. Штаб-же Північної групи, приобіцявши забезпечити запілля, фактично нічого не зробив. На підставі поданих у горі міркувань полк. П. перейшов до оборони Овруча *).

Зрада Наливайківського куріня.

28 січня на протязі дня була кілька разів зіпсута в багатьох місцях колія поміж Овручем і Коростенем. Для охорони залізниці було призначено кулеметний бронепотяг і кінні дозори. Згадане явище зробило дуже кепське вражіння на військо, а провокаційний Чорний курінь сіяв чутки, що ворог відрізав військо від Коростеня.

*) З військами характеру „отаманських формувань“, як доводить воєнна історія, досвід і наука, можна провадити операції наступового характеру, надто коли вони мають перед собою слабого ворога або відчують над собою „п'ястук“. Для впертої оборони вони майже не надаються без загрози певними частинами з тилу. Очевидно полковник П., переходячи до оборони, вважав, що при допомозі „Сірих“ упорається з рештками військ групи. — Редакція.

В ніч з 29 на 30 січня курінь імени Наливайка, під керуванням свого командира „полковника“ Сумчука *) займав сторожову охорону. З боку ворога був повний спокій. Приблизно між 24 і 2 години до штабу групи прийшла старшинська головна застава, при якій повинен був знаходитись і командир полку; вона привела з собою п'ятох большевицьких старшин і нахабно вимагала, щоби командир групи прийняв для переговорів большевицьких делегатів. Телефон, що лучив головну заставу зі штабом групи, було зіпсовано. Командир групи наказав комендантській сотні (Сіра) оточити й обеззброїти заставу, дати кожному, не виключаючи й старшин, по 100 драчів (шомполів) і замкнути до вагону, а делегатів під озброєною вартою відвести до штабу. „Полковник“ Сумчук зник. В той-же час видано розпорядження 4-му полкові і двом сотням 1-го полку зайняти сторожову охорону, змінити решту Наливайківців і під ескортою привести до штабу. Змінити нікого не довелося, бо Наливайківці самочинно покинули свої місця й утікли в невідомому напрямку. Невеличка частина старшин і підстаршин Наливайківського куріня прийшла до штабу й зі сльозами на очах просили їх покарати на горло, бо вони не можуть пережити ганьби тої частини, в якій служать. Ці лицарі доповіли, що вони все вжили, щоби утримати зрадників, але мала їх кількість не дала змоги вжити зброї. Частина Наливайківців отже перейшла на бік ворога.

Большевицькі „делегати“ були допитані й під сильною ескортою відправлені до Коростеня, звідкіль, згідно з розпорядженням отамана Оскілка, їх повинно було відставити до Рівного. „Делегати“ заявили, що „товарішці українці“, згідно з умовою, повинні їх до 5 години ранку привести назад, бо в противному разі совітські війська розрахуються з ними.

Удосвіта всі частини були на позиціях, за винятком Наливайківців і значної частини 55-го полку, що дезертувала разом із Наливайківцями. Лише невеличка частина Сірих, яко резерв, була в руках командира групи. Зрадники й шкурники Чорного куріня смерті — розвідчики — приносили завідомо провокаційні відомості про ворога, чому Чорному куріневі наказано було до 8-ої години ранку зібратися коло штабу групи **).

Комендантам станцій Ігнатпіль і Коростень видано розпорядження затримати, обеззброїти й заарештувати зрадників Наливайківців на чолі з командиром куріня.

*) „Полковник“ Сумчук — молодий хлопець, років 23—25, ніколи не був військовим, малограмотний, служив у волосній управі дрібним писарчуком, улюбленець отамана Оскілка й наказного отамана Осецького.

**) Командир групи мав на увазі виявити й відокремити злочинно-провокаційний елемент, віддати його під воєнний суд, а решту приєднати до Окремої Запорозької кінної сотні.

Бій під Оручем і відворот 30 січня.

Біля 7-ої години ранку 30 січня ворожа артилерія відкрила сильний огонь по наших позиціях і по м. Овручу. Через де-який час із лісу почали дебушувати ворожі колони, посуваючись широким фронтом і охоплюючи наше праве крило. Розпочався гарматний бій. Наша піхота притаїлася в закопах, вичікуючи підходу ворога. На стріли підійшов наш кулеметний бронепотяг. Кількома влучними стрілами ворог поранив і забив кількох вояків 55-го Франківського полку, полк заметушився й почав залишати позицію та втікати назад. Зупинити зрадників не було змоги, бо для цього можна було використати лише Сірих, на долю яких і так випав увесь тягар бою. Коли ворог помітив наш відворот, то розпочав рішучий наступ, але нашим мушкетним і кулеметним огнем примушений був зупинитися й залагти. Гарматний бій поширився до крайности. Наша батарея правого участку понесла великі втрати; крім того ворог намірювався її охопити. Переходити до контр-атаки з одними Сірими було б безумством, бо сили ворожі були разів у десять більші. Зогляду на це командир групи видав розпорядження про плановий відворот на Ігнатпіль. Кулеметний бронепотяг лицарськи бився, не зважаючи на те, що трьома ворожими стрільнями йому нанесено велику шкоду. Ворог, що поніс великі втрати від нашого огню, до чого він не був призвичаєний, дуже слабо переслідував наш відворот, і арієргард Сірих під далеким, але сильним ворожим огнем тримав Овруч аж до ночі. Після евакуації Овруча арієргард було посаджено до потягу, і він відїхав до Ігнатполя. Бронепотяги, після відвороту з-під Овруча, зупинилися в 7—8 верстах на північ від Ігнатполя.

Висновки. 1) Побоювання полковника П. що-до небоєздатности військ групи (окрім Сірих) справдилися.

2) Ворог, знаючи сильний потяг отаманських формацій до миру, а не до війни, та ще в умовах зими й ворожого відношення населення, випустив делегатів для мирних пертракцій, чим збаламутив Наливайківців та 55-й полк Народнього Визволення.

3) Переконавшись в успішних наслідках делегації (перехід на його бік частини Наливайківців) ворог перейшов до наступу і збив здеморалізовані війська групи полковника П. *)

4) В наслідок деморалізації військ групи (окрім Сірих) без значних утрат Овруч було опущено.

*) Повище підтверджує лише примітку редакції що-до військ отаманських формацій, які не мали а ні міцного національного світогляду, а ні військового виховання. П'ястук полковника П. — „Сіри“ — були зужиті на латання дірок на фронті після Наливайківців та 55-го полку, чому при наступі ворога бракувало сил для підпертя здеморалізованих Франківців та 55-го полку. — Редакція.

Обсадження позиції по північній околиці Ігнатпільського лісу.— Зрада 55-го Народнього Визволення полку і Чорного куріня смерти й відправка цих частин до Рівного.

До Ігнатполя командир групи прибув 30 січня зі смерком. На станції скупчилися в перемішку частини групи. Значна кількість вояцтва цих частин бродила в лісі й по околицях. Було вжито всіх заходів, щоби зібрати й привести до ладу згадані частини. Сірими й частиною Франківців зайнято позицію по північному узліссі Ігнатпільського лісу. Біля 12 години ночі штаб групи, який знаходився у вагонах, було оточено вояками, при чім вояки 55-го полку виставили кулемети і через своїх „делегатів“ вимагали відрядити їх до Рівного чи взагалі до иншого міста в запілля. До них приєдналися Наливайківці й Чорний курінь смерти. Комендант Коростеня доносив, що в околицях цієї станції бродять вояки-дезертири, стріляючи в повітря. Знайти кого-небудь із командирів цих частин не вдалося; була в невідомій відсутності й значна кількість старшинства. Комендантська сотня з Сірих стояла біля штабових вагонів у повній поготові. Озброєна юрба клекотіла. Командир групи видав розпорядження через командира комендантської сотні, щоби усі частини зібралися, і кожна стала окремо на тому місці, де покаже командир комендантської сотні; про виконання цього — доповісти командирів групи. У випадку невиконання — комендантській сотні відкрити огонь. Прошло біля години, коли нарешті комендант зголосив, що все готово. Командир групи вийшов. Команда „струнко“ примусила всіх прикусити язика. З допиту й розмов виявилось, що провокатори Чорного куріня смерти та Наливайківського куріня ширили чутки серед війська, що на других фронтах українське військо прийшло до взаємної згоди з більшовиками і що вже давно припинено війну. Здеморалізовані частини вимагали видачі їм більшовицьких „делегатів“, котрі ще перебували в Коростені під арештом, чекаючи на приїзд отамана Оскілка.

Зясувавши з начальником Генерального Штабу й отаманом Оскілком становище що-до здеморалізованих частин, — Чорний кінний курінь смерти, Наливайківський курінь і 55-й Народнього Визволення полк 31 січня було виряджено до Рівного в замкнутих вагонах під ескортою варті від Сірих. Звягельський повітовий комендант, полковник Падалка, за згодою командира групи, коли вагони прибули до Звягеля, зрадників роззброїв, а командирів частин і головачів заарештував. У розпорядження того-ж коменданта було надіслано 5 більшовицьких „делегатів“, яких там-же було повішено.

Висновок. Зрада Наливайківського куріня на чолі з його командиром Сумчуком і дезерція з позиції вслід за Наливайківцями значної кількості вояцтва з 55-го та Франківського полку була в той час явищем нормальним серед тих „військових частин“, які були створені в порядку отаманських формувань; здебільшого отамани їх були людьми з темним і підозрливим минулим, на війну дивилися з погляду власної наживи, шляхом грабінництва. Для них

не існувало а ні людських, а ні божих законів, — відповідальности не визнавали. Дух їхнього війська був такий:— битися з ворогом— значить ризикувати власним життям, а це не було в їхніх інтересах. Відсутність відповідальности давала їм змогу ігнорувати все те, що для них було не вигідним. Меншість свідомого чесного вояцтва не мала можливости впливати з кращого боку на свою ганебну більшість, бо до цієї більшості належали отамани. Командуючий Північної групи, „народній герой“, отаман Оскілко,— людина років 25, народній учитель, краще воював у запіллю, ніж на фронті, катував при допомозі відомого садиста Шапули мирне громадянство й при перших ворожих стрілах утікав, чим давав приклад таким-же отаманам, як і сам. Відсутність законности, нехтування статутів, безчинність судів, а найголовніше брак почуття карности, розв'язувала руки отаманам і їхньому військові. Населення стогнало від їхнього терору, чекаючи твердої влади, з якого-б боку вона не прийшла. Все це і є одною з найбільших причин нашої поразки. Отамани міцно трималися на своїх посадах і вели „уперту боротьбу“... в запіллю з „ворогами“. Раз кадровий старшина — значить ворог, зле володіє українською мовою — також ворог. Вороги — всі жиди, бо мають гроші, а тому їх треба грабувати й нищити. Селянство, що обороняло своє добро від „отаманської реквізиції“ — є запеклий ворог. Але всі ці „вороги“ були без зброї, й отаманам було легко з ними „воювати“. Большевики добре знали, що діється в нас, що виявляє з себе військо і його „вожді“, а тому їм легко було воювати й мати успіх.

Командир групи прийшовся не по душі отаманам, бо мав сильну волю й тверду підпору в своїх бездоганних Сірих; через це його боялися; боялися також і начальника штабу групи, сотника Проходу, який приводив їх до пуття *).

*) Розклад військ групи полковника П. (крім Сірих) є вартий того, щоб йому уділити більше уваги, бо він виявляє класичний взірць большевицьких методів боротьби, а саме: послугоування агітацією у ворожих військах із метою підготовки сприятливих умов для збройного наступу.

Автор цілу невдачу складає на карк „отаманів“, у чому є багацько правди, однак не ціла правда. Автор не задається питанням — а чому-ж большевики так добре і так швидко знали про те, що діється в наших військах? — Відповідь проста: тому, що мали багацько своїх агентів серед нашого вояцтва, і не тільки рядового, а також і з-поміж „отаманів“.

І в даному випадкові, знаючи психологічний стан вояцтва „отаманських формацій“, як рівно-ж незадоволення „отаманів“ полковником П., — большевики зробили психологічний трік: вислали делегацію, яка запропонувала „мирні переговори“ що-до „завішення зброї“, тому, мовляв, що вже на інших фронтах замирилися. Як узяти під увагу, що з ними розмовляв Сумчук у присутності застави; що раніше і Сумчук, і агенти большевицькі з-посеред наших волярів закидали полковникові П. службу в царській російській армії, себ-то старорежимність, — то маємо повну картину.

— Старорежимець заховав відомості про мир, аби бити большевиків, які зовсім не хочуть воювати з народом. — Так використовувала большевицька агітація на свою користь знаходження на чолі наших військових відділів кадрових старшин, із метою позбавити ці від-

Залишення Ігнатполя й заняття позицій по р. р. Вуж і Шесток та с. Васьковичі.

Зогляду на те, що сили групи значно зменшилися, а широкий фронт Ігнатпільської позиції, що тягнувся по північній околиці лісу, тяжко було обороняти; крім того, станція Ігнатпіль не мала ні тактичного, ні стратегічного значіння, — командир групи вирішив зайняти позицію біля с. Васьковичів, по р. р. Вуж і Шесток, де малися глибокі шанці, що лишилися від великої війни, належно упорядковані Сірими ще перед обсадженням Ігнатполя (19 і 20 січня). В Ігнатполі було залишено одну лише сотню Сірих і кінну чоту Окремої Запорожської сотні, які провадили розвідку й мали догляд за ворогом. Бронепотяги залишилися на попередніх позиціях.

1-го лютого отаман Оскілко телеграфом повідомив командира групи, що в його розпорядження надсилається „окремий“ полк імени Винниченка, під керуванням отамана Гришка, причому попереджав, що з отаманом цього полку треба бути рішучим і одночасно обережним, бо може залишити самочинно позицію і зникнути разом із цілим полком.

Бій з большевиками під с. Васьковичами увечорі 2-го і ранком 3-го лютого.

2-го лютого біля 11 — 12 години наші бронепотяги відкрили огонь по ворожих бронепотягах, які прикривали його ешалони, що наступали на Ігнатпіль. Біля хутора Синяви ворог почав висажувати з вагонів військо, яке посувалося обома боками залізниці в напрямку на Ігнатпільський ліс, маючи поперед себе рідкі розвідчі лави, які широким фронтом підходили до лісу. Наші розвідчики, що займали північне узлісся, відкрили кулеметний і мушкетний огонь. Ворожі лави залягли в глибокому снігу й собі відкрили огонь. Кінна розвідка виявила рух великої ворожої колони в напрямку на с. с. Липлянишки і Вязовську. По наших розвідниках ворог відкрив гарматний огонь зі своїх батарей, розгорнув свої головні сили й почав посуватися наперед. Наші бронепотяги та розвідчики почали відступ у напрямку на Ігнатпіль—Васьковичі. Технічники підірвали залізничний місток через

діли фахового проводу. В цьому випадкові має місце не вільки агітація. Є всі ознаки змови, заздалегідь розробленого плану заколоту й військового бунту.

От чому, щоби не було своєчасно повідомлено командира групи про прибуття делегатів, — було попсовано телефона. Треба було заскочити командира групи несподіванкою прибуття делегатів разом із усією заставою, аби тим змусити його до потрібного рішення чи навіть забити. Коли-ж полковник П. розпорядився належно з усіма учасниками цієї ескапади, то наливаївці перейшли на бік ворога.

Ворог, знаючи вже про заколот у частинах цієї групи, переходить у наступ, який довів до опущення групою полковника П. м. Овруча.

Далі цікавим є, що розвідку провадив Чорний курінь і з нього-ж ішли ріжнотоманітні провокаційні чутки; очевидно, контакт із ворогом дійсно було наявно добре, лише не на користь групи полковника П.

Подаючи все повище з точки погляду об'єктивного дослідувача, не зменшуємо значної вини „отаманів“, як таких, так і цілої „отаманії“. Хай буде вона на майбутнє, як страшне й ганебне тємєнто. — Редакція,

р. Жарів і зіпсули в багатьох місцях залізницю. На одному з бронепотягів до Васьковичів повернувся й командир групи, який розпорядився додати до двох сотень, що боронили позицію біля с. Дідковичів ще одну сотню з кулеметами. Ворог, мабуть, сподівався нашої оборони Ігнатполя, тому на протязі довгого часу обстрілював гарматним огнем як саму станцію, так і місцевість навколо станції. Лише з наступом темноти ворожа піхота почала виходити з південного узлісся Ігнатпільського лісу, але була зустрінута гарматним огнем наших батарей і бронепотягів. Ворог зховався в ліс, переслідований гарматним огнем наших батарей, які почали обстрілювати площу лісу. Бронепотяги посунулися наперед і відкрили огонь по Ігнатполю й колії, не даючи змоги ворогові полагодити залізничні мости й колію. Цілу ніч ворог тримався пасивно, не провадив навіть розвідки. В Ігнатполю ворог не міг залишатися на довго й повинен був чи рушити наперед, із метою захопити Коростень, чи, у випадку невдачі, відійти назад. Маленьким силам групи прийшлося чекати ворога на своїх позиціях, рахуючися з фактом, що Коростень ні в якому разі не може бути зданий ворогові. Протягом ночі ворог мав можливість відновити залізничний міст і пустити свої бронепотяги наперед. Щоби паралізувати ворожий намір, з Коростеня було притягнуто старого паротяга, в якому наказано було до ранку розвести пар і на повному ході пустити наперед. Паротяг повинен був зіпсувати залізницю чи, налетівши на ворогові бронепотяги, збити їх із торів.

Біля 24 години 2-го лютого до апарату викликав командира групи отаман Винниченкового полку, Гришко. Крім командира групи він із ніким говорити не хотів. Через де-який час розпочалася „балачка“ поміж командиром групи й отаманом Гришком. Останній*) вимагав „доповісти“ йому про становище під Ігнатполем. Командир „балачку“ цю припинив і запропонував прибути до нього з полком у найскорший час.

3-го лютого вдосвіта ворожа артилерія почала обстрілювати с. Васьковичі та його околиці, а через де-який час почали стріляти й ворожі бронепотяги. Наші батареї були поставлені на крилах бойового порядку (у с. с. Михайлівка й Межиричка) і вичікували дебушування з лісу ворога та його бронепотягів. Наша кінна розвідка доглядала за крилами (флангами).

Між 10 і 11 годиною ранку з лісу почали виходити рідкі ворожі лави, прямуючи на Васьковичі, обходячи це село далеко на захід. За цими рідкими лавами в 500 – 600 кроках рушили густі лави. Наші батареї й бронепотяги відкрили убійчий огонь. Було пущено наперед на повних парах раніш приготовлений старий паротяг, а слідом за ним рушив кулеметний бронепотяг, що відкрив огонь по обох боках залізниці. Ворог заметушився й почав тікати в бік від залізниці. Ліве його крило попало під фланговий огонь сотень, що займали позицію у Дідковичах, і понесло великі втрати.

*) Балакав із Сарн.

Наша артилерія розстрілювала ворога, не даючи йому можливості досягнути до лісу. Таким чином, ворожий намір що-до наступу було зліквідовано гарматним і кулеметним огнем. На кулеметний бронепотяг було взято біля 11 поранених красноармійців, які зізнали, що ворог має три полки піхоти, курінь матросів, два бронепотяги й 12 гармат, причому курінь матросів посланий на обхід нашого правого крила. Повставало питання, куди подівся цей курінь? Чи він спізнився для загального наступу, чи він робить глибокий обхід. Була зміцнена кінна розвідка, якій дано завдання розвідати місцевість перед Дідковичами, по річці Жорів, і с. с. Вязівку, Жерів і Закусилі, що на північний схід від с. Дідковичів.

Біля 14—17 години кінна розвідка доповіла, що с. с. Вязівка й Жерів зайняті матросами, які „гуляють“. Не було в розпорядженню командира групи ні одної зайвої сотні, щоби, посадивши її на вози і підвізши до згаданих сіл, захопити нею чи знищити матросів. Протягом решти дня 3-го лютого ворог не показувався.

Зогляду на малу численність групи тяжко було вояцтву в люту зиму беззмінно тримати позицію, нести сторожеву охорону та розвідку.

Висновок. Ворог мав намір 3-го лютого захопити Коростеня, збивши з позиції наші частини біля Васьковичі і Дідковичі. Засиджуватися в Ігнатполі, оточеному лісом, не було рації, бо треба було за відсутністю поблизу населених пунктів тримати в люту зиму військо у лісі. Намір ворога що-до наступу було зліквідовано нашим гарматним огнем і кулеметним бронепотягом. А його обходна колона (курінь матросів), мабуть на мітингу, винесла „постанову“ не наступати, а краще відпочити в селах. Ворожі бронепотяги не брали участі в бою, бо або-ж не встигли відновити містка й залізницю, або-ж, можливо, пущений на повному ході з нашого боку паротяг дуже пошкодив ім. Командир групи вирішив не переходити до контр-атаки з метою відкинути ворога на Овруч, бо: 1) для цього в його розпорядженні не було достаточних сил і 2) його завданням було боронити Коростеня.

Прибуття до Коростеня 3 лютого вечером одного куріня полку Винниченка під керуванням отамана Гришка.

3-го лютого увечері до Коростеня прибув один курінь (біля 200 вояків) полку ім. Винниченка, під керуванням отамана Гришка. Вояцтво цього куріня було розміщено по вагонах-теплушках; отаман-же мав окремий потяг, який складався з салон-вагонів і вагонів першої класи. Потяг цей охороняла почесна варта. „Отамана“ було запрошено до штабу групи. З великим опізненням „отаман“ з'явився й одразу запитав — „де тут полковник?“ Командир групи запросив його до кімнати оперативного штабу й запропонував йому подати відомості про склад прибувшої частини, але „отаман“ мабуть незнайомий був чи не хотів бути знайомим із правилами військової етики, не кажучи вже про дисципліну, і тому

зразу відповів: „Краще ви мені доложіть, що у вас робиться, а потім уже я сам буду знати, що мені робити“. Багато місця треба було-б уділити на те, щоб описати, як самого „отамана“, так і його поводження. Це один із бандитів, який добре враховує кожну хвилину, щоб йому не довелося загубити свою голову.

4-го лютого мусів прибути ще один курінь цього полку. По його прибутті малося на увазі змінити й дати відпочинок частинам групи, що займали позицію.

В ніч з 4 на 5 лютого прибув другий курінь полку ім. Винниченка, біля 200 вояків. З великими труднощами й лише під загрозою один курінь цього полку було поставлено на позицію. Курінь, що прибув пізніше, було залишено в резерві. Згаданий полк не робив вражіння військової частини і разом зі своїм „командиром“ вносив деморалізацію в групу.

5-го лютого стало відомо в групі, що Директорія і корпус Січових Стрільців залишили Київ. Це зробило надзвичайне тяжке вражіння на вояцтво.

6-го лютого до штабу групи приїхав представник Пана Головного Отамана, п. Авдієнко, та висловив бажання дати військові—інформації. Дізнавшись, що військо на позиції, цей старий дідок обмежився лише тим, що побив командира полку ім. Винниченка, полковника Гришка, який винятково підвернувся йому під руку (між ними були якісь давні порахунки) й телеграфом вимагав від військового міністра покарати Гришка на горло. Нарешті дідок відїхав, взявши посвідку від штабу групи в тому, що він протягом дня обходив позиції та підбадьорював військо своїми промовами.

7-го лютого між 1-ою і 2-ою годинами, несподівано, ворог атакував наші позиції на всьому фронті. Не зважаючи на страшний огонь наших батарей і кулеметів, ворог, при підтримці своїх батарей, посовувався наперед, стріляючи на ходу. Де-які красноармійці, мабуть комісари, махали білими прапорами та щось кричали. Проти с. Дідковичів ворог не наступав. Було наказано сотням, що займали Дідковичі, залишивши на місцях по одній чоті від кожної сотні, рештою атакувати ворога в ліве його крило й тил. Ворог підійшов на 600—700 кроків, несучи великі втрати, й заліг у глибокому снігу. На позицію потягом із резерва було підвезено курінь полку ім. Винниченка, — і частини групи, під огневим прикриттям частин, що залишалися на місцях, почали посуватися наперед. Ворог почав поволі відходити, підбираючи своїх ранених і забитих. Ворожі бронепотяги мали перевагу в огню, чому наш кулеметний бронепотяг не мав можливості посуватися наперед і переслідувати ворога. Бій закінчився з наступом темноти. Частини групи залишилися на своїх позиціях. Було тяжко поранено командира гарматного бронепотягу, як рівно підбито самого бронепотяга й забито кільканадцять козаків і старшин та поранено біля 30—40 осіб *).

*) Докладно сказати зараз про втрати немає можливості.

Патруль, що охороняв залізницю поміж Васьковичами та Коростенем, затримав трьох залізничників із приладдям, підчас псування ними залізниці. Затриманих було прилюдно повішено. Робітники Коростенського залізничного вузла хоч і сиділи „тихо“, але потрібували пильного над ними догляду.

Висновок. 7-го лютого большевики мали на увазі рішучою атакою збити з позицій наші частини й на їхніх плечах захопити Коростень, але атака їхня була відбита з великими для них втратами. Большевики не покладали певности на свої „побідоносні“ війська, і тільки гадали, що вїська групи полковника П., побачивши їхній наступ, будуть утікати. Але раз опір було зроблено—ворог сам почав відворот. Як-би в завдання командира групи входило знову захопити Ігнатпіль і переслідувати ворога далі, то успіх був-би безперечний, бо червоні „товариші“ тоді лише „били“, коли їхній ворог утікав від першого стріду. Ворог не міг сидіти в Ігнатполі-двірці, оточеному лісом. Село далеко. Йому треба було чи захопити Коростгнь, чи відійти до Овруча. Тому треба було сподіватися, що ворог знову кинеться на нас, що в дійсності й сталося, коли Коростень боронила пізніше група Січових Стрільців, під командою полковника Сушка.

10-го лютого вдосвіта наші кінні розїзди доповіли, що ворожі частини з гарматами займають села Нову-Рудню та Палчанок. Ці села до цього часу були вільні й доглядалися нашими дозорами й розїздами. Утворено було пильний догляд за ворогом і вжито належних заходів на той випадок, як-би ворог рушив у обхід нашого лівого крила, але ворог тримався пасивно. Люта зима й глибокий сніг до де-якого ступіня були перешкодою до активних чинів.

На протязі безупинної місячної боротьби серед лютої зими частини Сірих мали моральне право на відпочинок, хоч-би на короткий час, про що командир групи й клопотав. Сидіти на одному місці на протязі довгого часу було тяжко. Група не була заосмотрена: — ні одного хунта провіянту для людей й оброку для коней не отримувалося, грошового відпуску також не було. Група була зданою на саму себе. Вживалося з приводу цього всіх можливих заходів, але, крім обіцянок, нічого не було. Частини Сірих мали деякі запаси, які було привезено з-під Бахмача, яко відбиті від німців. Отже, цією решткою прийшлося ділитися з рештою частин групи. Що-до оброку, то завдяки лише енергії й здібності Овруцького повітового комісара — обрік доставлявся в потрібній мірі.

Матеріальна частина гармат, кулеметів і мушкетів була в надзвичайно лихому стані. Гармати й кулемети не мали технічної шмари та запасових частин, мастити рушниці також не було чим. Начальник артилерії фронту отамана Оскілка, Дворенко-Дворкин виявляв із себе одне непорозуміння. Це була пародія не тільки на начальника артилерії, але й на старшину взагалі. Обозів частини не мали, а всяке майно, в тому числі й похідні кухні, перевозилося

в потягах, і таким чином військові частини були цілком залежні від цих потягів.

Штаб-квартирі начальників також були в потягах. Словом, війна відбувалася на колесах. Військо було звязано з залізницею, по якій підтримувався звязок поміж окремими групами фронту, відстань між якими доходила до 200 верстов.

Цей час боротьби — був часом „отаманії“.

Нарешті 12-го лютого прибула до Коростеня група військ Січових Стрільців, у складі 6 полків піхоти та значної кількості гармат і кулеметів, під керуванням полковника Сушка й начальника його штабу генштабу підполковника Сулківського. Як виявилось, група Січових Стрільців прибула на зміну групи полковника П.

Перед зміною, на третій день після прибуття полковника Сушка, вийшов інцидент поміж ним та начальником групи, полковником П. Полковник Сушко зі своїм штабом займав царський потяг, який охороняв подвійною низкою варт, а біля вагону його особи стояла почесна варта. Потяг стояв на ст. Коростень-Житомирський. Штаб групи полковника П. перебував на станції Коростень-Подільський.

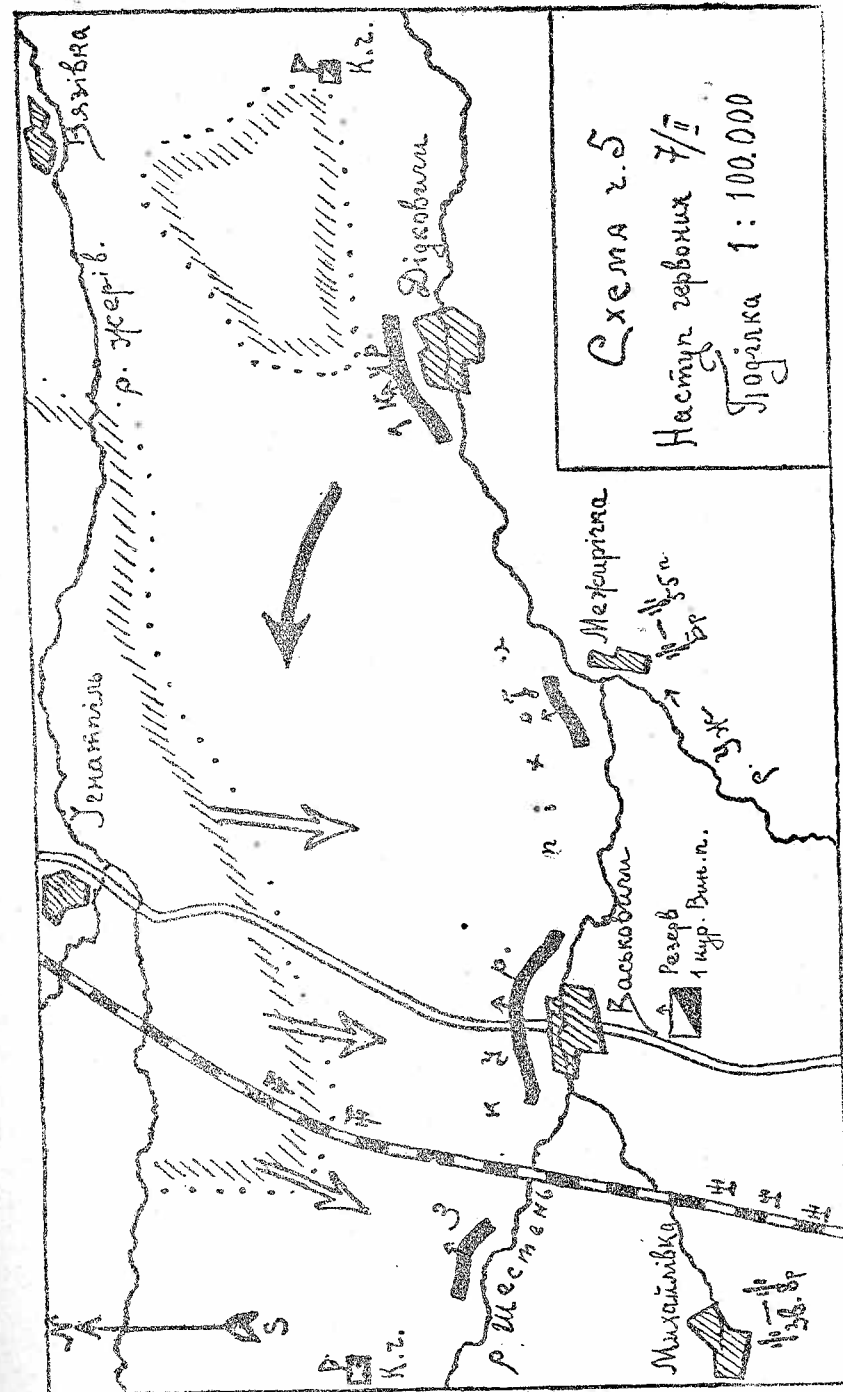
Всі домагання полковника П. щодо побачення з полковником Сушком не довели ні до чого. Начальник штабу групи, підполковник Сулківський, прийняв позиції від полковника П., сидячи за столом і граючи зі старшинами штабу в „шмоньку“. Тут-же стояло шампанське та овочі. До повної картини бракувало ще хіба жінок.

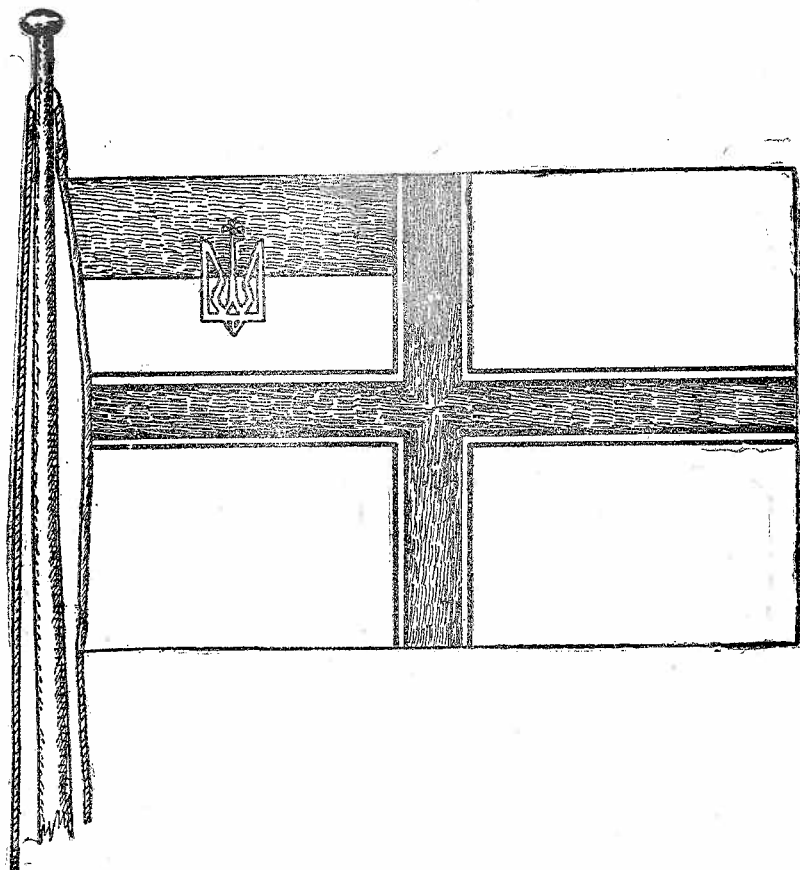
Частини Січових Стрільців не були поінформовані про бойові обставини й не знали свого завдання. Їхні командири не вміли читати військових мап, а тому й не могли орієнтуватися на місцевості. Гарматчики, як старшини, так і підстаршини, були зле ознайомлені з уживанням легкої пушки російського зразку; те саме явище було й серед кулеметчиків та піхоти*).

На все це звертав увагу полковник П. і негайно повідомив отамана Оскілка, що група Січових Стрільців не боездатна, а її начальники, мабуть, переоцінили цінності, надіючись утримати Коростень отим своїм військом.

15-го лютого частини Сірих і полк ім. Винниченка двома ешелонами відбули: 1-й полк до Житомира, 3-й до Бердичова, а полк ім. Винниченка (здається) до Рівного.

*) Оскільки відомо гарматчики корпусу С. С. були наддніпрянці, російської або гетьманської служби, добре ознайомлені з гарматами російського зразку. — Редакція.

Прапор Української Воєнної Флоти.
(Хрест синій, золотий тризуб на блакитно-жовтому полі).

О. ШПИЛИНСЬКИЙ

Сотник.

Армія в перспективі історії нації

(минулого й майбутнього).

Ця тема ставить своїм основним завданням звернути увагу наших вояків на необхідність підтримання пересемності історичних традицій української збройної сили через усі минулі, сучасні й у майбутні віки.

Зважаючи на ту роль, яку відіграє армія в історичному життю нації, ми дозволимо собі висловити глибоку певність, що в нашій роботі по відбудові історичної збройної сили України допоможуть нам також своїми цінними порадами й наші історики.

Збройна сила України, як відомо, бере свій початок у процесі первісного розселення нашого народу й досягає свого першого розквіту в часі Великокнязівської доби. В цей період українським князям пощастило витворити могутню збройну силу

„під трубами повиту, під шоломами вищесну, кінцем копія вигодовану“ *),

з якою вони й виходять на світову арену. Дикі половецькі степи, Каспій — Царгород, Македонія, Ілірик — це є терен слави першої української збройної сили.

„Дрімає в полі Ольгове хоробре гніздо, далеко залетіло!
Не на те родилося воно, щоб ображав його сокіл, кречет,
А ні ти, чорний круче, поганий Половчине!...“ *)

Тодішня історія України — це є одна велика, чудова воєнна епопея, яка в особі князя Святослава й дала нам перший прекрасний тип та ідеал українського лицаря.

„— Святослав, грізний, великий князь київський, приспав
Половецькую силу; притовк своїми сильними полками,
Харалужними мечами, наступив на землю половецьку,
Притоптав горби і яруги, скаламутив річки і озера...
Німці і Венеціане, Греки і Морави співають славу
Святославу“ *). —

*) Слово о Полку Ігореві.

За цим першим розкішним періодом української воєнної історії починаються темні роки першої руїни, довге повільне кристалювання нових організаційних форм і, нарешті, хуткий, буйний розквіт козацької збройної сили. Козаччина, витворивши нові організаційні форми, які відповідали тогочасним умовам боротьби, принципом земельно-городового формування своїх полків охопила й убрала в себе всю стару, вікову традицію збройної сили України, що й дало їй право твердити, що вона:

— Се-ж бо те плем'я славного народу Руського, з насіння Яфетового, що воювало Грецьке цисарство морем. Чорним і сухопуть. Се з того покоління військо, Що за Олега, монарха руського *), в своїх моноксилах По морю й по землі плавало і Константинопіль Штурмувало. Се-ж вони за Володимира Святого, Монарха руського *), воювали Грецію, Македонію, Ілірик". —

(Меморіал українського єпископату до Правительства Річипсполитої Польської з р. 1621).

Як перший князівський, так і другий козацький період—заповнив гучною, світовою славою багато розкішних сторінок дальшої української воєнної історії. Цей козацький період, зокрема, цікавий тим, що витворені ним воєнно-організаційні форми в загальному відповідають традиційно усталеним формам навіть і сучасної збройної сили.

З часом устрій цей виявився застарілим, і ми бачимо в останні роки самостійного існування української збройної сили (за часів гетьмана Многогрішного) спроби перейти до нових способів комплектування своїх полків, що більш відповідало вимогам ближчого часу. На жаль, Україні не пощастило осягнути цей великий ступінь розвитку своєї збройної сили, і вже пізніше, по довгих знущаннях, це було переведено ворожою московською рукою, коли українська збройна сила складала вже частину загально російської армії. Нашим другим завданням є також довести, що й у період останньої великої руїни наші славні, старі українські полки не зникли безслідно з історичного обрію; їм судилося, як це ми побачимо нижче, багато пережити надто складних пертурбацій, у результаті чого, своїми окремими полками вони дійшли й до наших часів, до 1917 року, і тим, якби символічно сконсервували в собі всю посивілу, обтяжену віковою славою історію української збройної сили.

Не логічно перекреслювати в українській воєнній історії її російський період, незважно рвати символічну переємність традицій й залишати на глум ворогові і ту славу, яку було здобуто навіть і під його рукою, Втративши Державність, наші прадіди (і багато з нас) звязали з історією наших, але вже російської служби, полків

*) В той же час Москва не вбиралася в наші (руські — українські) шати й прозивалася своїм власним іменем — Московією. Назву нашої Батьківщини перебрала на себе вже пізніше, коли стала виходити на світову арену й по-трібувала створити для себе генеологічне дерево. — Редакція.

життя поколінь і під девізом „честь полку“ підтримали цю символічну переємність традиції збройної сили „Маєстетного *) Терену України“. Раз ми забрали від москалів фабрики, залізниці, будови і т. д., то нерозумно й необачно залишати їм те, що від славних далеких віків є наше. В часи Відродження Нації—ідеальне рішення, що-до творення власної армії, здавалося-б, мало виглядати дуже просто: від московської армії відокремлюються старі українські полки, стягуються на власному терені, полки розгортаються, символічно передаючи традицію та історію новим, історично спорідненим нашим полкам, і — українська збройна сила готова. Але було багато причин, чому так не сталося, і найголовніша полягала, очевидно, в тому, що ми просто не знали, котрі з московських полків є полками українськими. Що такі стремління перебрання слави старих полків російської служби спостерігалися в нас, свідчить присутність в українській армії „Лубенського кінного полку“ — який, до речі сказати, не має нічого спільного зі старим Лубенським городовим полком. Все вищезгадане й багато ще іншого й спричинилося до того, що ми змушені були творити наново молоду українську збройну силу **).

Нашій великій страдниці, молодій Українській Армії, судилося пройти тяжкими, тернистими шляхами, але наразі не є нашим завданням спинятися над „злыми терніями“, якими заросли шляхи її розвитку; тут ми маємо на увазі виявити лише все те нелогічне й ненормальне, що ще залишилося в нашій роботі та що потребує кінцевого виправлення з точки погляду переємства історичних традицій. Ми хочемо обговорити найменування наших полків (куринів).

Мусимо признати, що-до боротьби маси підняла не висока свідомість минулого, а інстинкт здорової нації, і про минуле ми вже довідалися пізніше в процесі тієї боротьби, що вибухнула.

Цей інстинкт, ця несвідомість минулого, до того-ж ще й хаос революції, під яку творилася українська збройна сила наших часів,— все це, натурально, мусило відбитися на нашій організаційній праці, наслідком чого й були оті історично-нелогічні, часто фантастичні, назви наших полків (куринів) й дивізій; особливо дивними видаються назви дивізій по кольорах — Сіра, Синя.

Оця несвідомість та методи організації полків, що творилися на місцях, так-би мовити з долу, випадковими „організаторами“ — одиницями безперечно активними, але без достаточної підготовки,— це й пояснює всі оті нелогічності та відсутність переємства й традицій ***).

*) Ukrainischer Hoheitsgebiet = Deutscher Hoheitsgebiet.

**) Досить упрощена, нереальна схема. Взагалі автор розглядає цю справу дуже однобічно: ніби-то вся істота справи полягала в збереженні історичних традицій. Справа в дійсності була значно складнішою. — Редакція.

***) До цього слід додати, що в українській літературі бракувало воєнно-історичних праць. Студії-ж української старовини в мові московській належали до літератури наукової й архівної. — Редакція.

„Організатори“ присвячували полки якомусь героєві по своєму уподобанню, й з особистих симпатій, а незнання власної воєнної історії споводувало те, що Запорозьким полкам на шефів визначали гетьманів, які з Запорожцями не мали нічого спільного, і навпаки, полкам, що відповідали старим „Городовим“ — визначали на шефів — запорозьких героїв.

Траплялося й таке, що полки присвячувано письменникам, як от Франкові, Винниченкові, Грушевському. Був навіть такий випадок, що на шефа одного з полків визначено було такого сумнівного воєнно-історичного „героя“, як Кармелюк, оминаючи в той-же час таких великих героїв, як Князь Святослав, полковник Кричевський Морозенко — імена, за які не один народ міг-би позаздрити народові українському.

Мусимо пам'ятати, що Армія є живою історією свого народу, це є вічно розгорнена книга слави й чести, перша й найвища школа народу, освячена минулим, осяяна мріями майбутнього.

І тому нам необхідно виправити допущені помилки та за допомогою істориків відбудувати нашу Армію так, щоби кожна її частина була традиційно зв'язана з певними періодами існування нашої збройної сили.

А для цього нам потрібен „Реєстр“ історичних полків України, треба історично-логічно називати наші полки іменами відповідних героїв українських воєн як минулого, так і сучасного, від Князя Святослава через Гетьмана Богдана до Головного Отамана Пеглюри.

Молода Українська Армія під час останньої Визвольної Боротьби довела, що й вона „се-ж бо те плем'я“ славного народу Українського, що й вона „з того покоління військо, що штурмувало Константинопіль“ і на чайках ходило в Царгород.

Українська Армія довела, що вона почуває себе гідною поборно схилитися перед святими, століттями освяченими знаменами старих українських полків, що вона є гідна перебрати та вічно й неперушно-свяго хоронити вікову традицію української збройної сили.

І тоді й ми, так, як це роблять англійці, будемо святкували 500-ліття наших полків, і ці свята будуть святом цілої Української Нації.

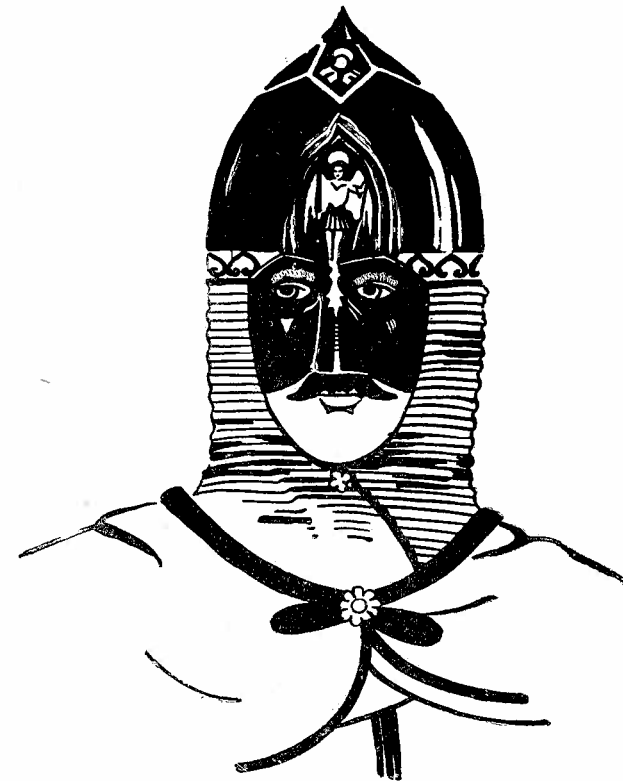
* * *

Збройна сила українська складалася з таких історичних витворів*):

- I. Городові або так звані Реєстрові (популярно-лейстрові) полки.
- II. Сердюцькі або Компанійські, а коли кінні, то—Охочекомонні полки.

*) До цієї праці використані головним чином такі джерела:

1. Проф. М. Грушевський. „Історія України-Руси“. Київ 1909.
2. Врх. Geschichte der alten Russischen Heeres-Einrichtungen. Berlin 1867.
3. Fr. Stein. Geschichte des Russ. Heeres. Hannover 1885.
4. Головинський П. Слободські казачьі полки. С.-Петербург 1864.
5. Гербель Н. Изюмскій Слободской казачій полк. С.-Петербург 1852.
6. Шпилінський О. Облога м. Ставища (рукопис).

Київський князівський дружинник.
(Том I № 25).

(Цей і послідуочі малюнки уніформ зрисовані в німецькій Оружейній Палаті з фундаментальної збірки, виданої Російським Воєнним Міністерством, в редакції Висковатов, — Рисунокъ къ историческому описанію одежды и вооруженія російскихъ войск).

Сотник з часів Гегмана Мазепи.
(Том IV № 208).

- III. Запорозьке Військо — куріні.
- IV. Слобідські полки.
- V. Чугуївські полки.
- VI. Українського Ляндміліційного Корпусу полки.
- VII. Українські регулярні полки російської формації.
- VIII. „Козацькі Війська“—яко результат першої української еміграції.

I. ГОРODOBІ (РЕЕСТРОВІ) ПОЛКИ.

Історія городових, найстарших українських полків губиться в далекій темряві минулого. З певністю встановити початок формування цих полків неможливо. Історики лише фіксують ту думку, що перших організаторів воїв або ватаг — цих ембріонів майбутніх полків, треба шукати серед Київських та Переяславських дружинників, пізніше Черкаських Воевод. Перша історично-документальна дата падає на 1491 р., коли Черкаський Воевода, Князь Богдан Глинський погромив турецьку фортецю Очаків — кримський хан скаржився Литовському Князеві Олександрові й називав тих людей Черкаськими Козаками. В 1492 р. хан знову скаржився, але цей раз вже на Киян та Черкасців, що захопили татарський корабель під Тягинею. В 1541 р. Литовський Великий Князь видає циркуляра: „дворянин Стерт Солтанович обіде замки Київський, Канівський, Черкаський та спише реестр усіх козаків“. В 1545 р. Литовський Уряд твердить, що „з Черкас, Канева, Брацлава, Винниці та інших „українських“ городів назбиралося „множество козаків“.

Таких подань можна навести досить; у них фігурують до 1510 р. головним чином Кияне, Переяславці та Черкаси, від 1510 р. до 1562 р. (заснування Запорозької Січі) ми вже бачимо ватаги з Канева, Брацлава, Винниці і т. д. Перший ряд подань стверджує, що початок козацьким полкам дали дружинники, себ-то рештки князівських полків Київського та Переяславського. Дружинники, які ще пам'ятали славу князівського війська, зрозуміло, не могли примиритися з тим станом річей, який панував на тодішній Україні—Русі. Це гнало їх на нові місця, подалі від чужого панування, і там закладалися нові „города“ — найбільшим із котрих стали Черкаси. Умови тогочасного степово-кордонного життя, головню безперестанні татарські наїзди, по-за всім неприємним, відкривали також досить багато цікавих перспектив, що не могло не приваблювати тих войовничих елементів, які ще лишалися в старих „городах“. Починаються степові екскурсії ватагами (ватаман—отаман) з окремих городів, спочатку яко явища спорадичні, а з часом організацію більш впорядкованих експедицій переймають на себе Черкаси, куди і сходилися ці ембріони майбутніх полків, яко ватаги (вої) Київські, Переяславські, Канівські і т. д. Першим організатором упорядкованих експедицій історичні джерела називають Черкаського Воеводу Остапа Дашковського (Дашковича) (походи 1511-1535 рр.); він мав ніби-то поділити всі ці ватаги на полки й сотні та завів Римську муштру.

Історія не подає нам ближчих відомостей, однак, зважаючи на суворий характер та надзвичайну енергію Дашковського, ми не маємо причин відмовити йому в честі бути першим організатором козацького війська, тим більше, що історичні джерела, які подають про його походи, фіксують оригінальну козацьку тактику, яку безсумніву могли виявити лише здисципліновані військові формації. Після Дашковського, провідний центр із Черкас переходить на Запорожжя; там палає буйна енергія Князя Вишневецького (Байди) з першою спробою в 1550 р. утворити Запорозьку Січ, але оформитися їй судилося лише в 1562 році. Запорозька Січ складалася головним чином із тих елементів, які назавше й рішуче порвали з „городами“, з родинним життям, з його турботами та неприємностями. Більша-ж частина „козаків“ — які в пізніших роках уже не потребували ховатися й могли відверто так себе іменувати, більш того, ця почесна назва відокремлювала його від „посполитого“ й дала відповідні привілеї — більша частина козаків залишалася при своїх рідинах на „Волості“.

Це останнє й спричинилося до того, що на Україні зароджуються дві обособлені військові організації — „Запорозька Січ“ та „Городове Військо“, — які в пізніших роках і йдуть своїми окремими організаційними шляхами. Наразі, говоритимемо про „Городове Військо“, яке, як ми бачили вище, повстало з городових ватаг (воїв).

У кожному городі було коли не „мнозство“, то в усякому разі досить козаків, і вони починають акцію за юридичне легалізування свого стану.

Увесь цей період до 1576 р. і заповнюється цією боротьбою за право легального існування самоповсталіх військових формацій — полків, але, само собою зрозуміло, все це в жадному разі не шкодило час від часу окремо або разом із Запорожцями „шарпати“ Молдавського Господаря або Білогородську та Кримську Орду. De-facto, Польський Уряд змушений був давно вже погодитися з існуванням Городового Війська; що-до Запорожців, то силою обставин вони здобули визнання de iure ще в 1562 р. Історичні джерела не подають нам назв тих сімох Городових полків, що 1574 р. брали участь у молдавському поході, та наразі цікавить нас самий факт, як також звідомлення тогочасної закордонної преси про дивну козацьку тактику в час бою під Білгородом, що дає новий доказ військово-організаційної закінченості тогочасних городових полків. Нарешті актом 1576 р. юридично затверджуються шість Городових полків:

I. Переяславський	IV. Канівський
II. Черкаський	V. Корсунський
III. Чигиринський	VI. Білоцерківський

Як бачимо, Київський полк не дістав затвердження, але з цього, очевидно, не значить, що козаки Київського полку перестали існувати de-facto.

Першим легалізованим Гетьманом Городового Війська був Князь Богдан Ружинський із військовою штаб-квартирою в м. Трахтемирові.

Перід із 1585 р. (початок „Великих Морських Походів“ у Запорожців) до 1648 р. означається, в залежності від політичних обставин, або збільшенням числа Городових полків (де фігурують також Київський, Брацлавський, Винницький і т. д.), або постійною редуцією до шістьох вищезгаданих полків.

(Акти: 1590, 1594, 1607, 1620, 1638 років).

Але нас більше цікавить період із 1648 р. по 1655 р., коли під проводом Великого Гетьмана Україна виставляє 34 (36) Городових полків.

* * *

Реєстр „Городового Війська“ від 1648 року виглядав так:

1. Київський полк	18. Овруцький полк
2. Переяславський „	19. Миргородський „
3. Черкаський „	20. Прилуцький „
4. Чигиринський „	21. Ніженський „
5. Канівський „	22. Лубенський „
6. Корсунський „	23. Стародубський „
7. Білоцерківський „	24. Гадяцький „
8. Уманський „	25. Зіньківський „
9. Павлоцький „	26. Могилівський „
10. Брацлавський „	27. Кальницький „
11. Чернігівський „	28. Остерський „
12. Полтавський „	29. Ірклівський „
13. Кам'янецький „	30. Животівський „
14. Винницький „	31. Сосницький „
15. Лисянський „	32. Тарговицький „
16. Туровський „	33. Бишовський „
17. Кропивянський „	34. Іщенський „

З цього реєстру бачимо, що в українській визвольній боротьбі 1648 року брала участь уся Українська земля, репрезентована 34 (36) полками. Але хутко — відгули великі бої, й Гетьман Богдан творить, на відносини тогочасні, так-би мовити, регулярну українську збройну силу з 15 городових полків.

Реєстр тих полків із їхніми полковниками від 8 травня 1650 р. виглядав так:

1. Київський полк	—	полковник Антон Адамович
2. Переяславський „	„	Федько Лобода
3. Черкаський „	„	Іван Ворощенко
4. Чигиринський „	„	Федір Якубовський
5. Канівський „	„	Семен Повицький
6. Корсунський „	„	Лусян Мозиря
7. Уманський „	„	Йосип Глух

8. Брацлавський	полк	—	полковник	Данило Нечай
9. Чернігівський	"	"	"	Мартин Небаба
10. Полтавський	"	"	"	Мартин Пушкаренко
11. Миргородський	"	"	"	Максим Гладкий
12. Ніженський	"	"	"	Прокіп Шумейко
13. Кальницький	"	"	"	Іван Федоренко
14. Кропивнянський	"	"	"	Филон Джеджалій (1631 р. отримав Сердюцький полк)
15. Остерський	"	"	"	Тиміш Носач.

У цьому реєстрі ми не бачимо де-яких західних полків, прикладом Кам'янецького і т. д. Це, очевидно, пояснювалося політичними мотивами, але це також не значить, що ці полки перестали існувати. Що-до інших, менших полків, то такі полки було згорнено в сотні відповідних полків, прикладом Іркліївський у сотню Переяславського полку і т. д.

Цікаво також підкреслити стратегічні збірні пункти Української Армії:

На правому березі: м. Ставище, на лівому — Білі-Межі (між Борзною та Конотопом). До цього часу відноситься також організація першого в світі Генерального Штабу, коло „Бунчукових Товаришів“ при Гетьмані, як також упорядкування української „Артиї“. У нас, між інших, склалася чомусь уява, що українські козаки були завжди кіннотчиками; це було не так,—сила городових полків полягала в піхоті, полки мали по декілька кінних сотень, які в разі потреби і зводилися у великі кінні об'єднання: корпуси, загоони. Кінноту виставляли головним чином Сердюки, Запорожці, Татари.

Історія української (об'єднаної) кінноти дає нам два величавих, світової слави, приклади:

I. Рейд кінного корпусу полковника Морозовського (Морозенка): Тарнопіль, Коломия, Варшава.

II. Марш кінної групи полковника Кричевського: Збараж — Лоїв.

* * *

Починаються сумні роки Руїни, коли Україну розірвано по Дніпру на дві частини; число українських полків збільшується, і в залежності від різних обставин хитається від 21 до 25-ти.

В 1674 р. Правобережжя має 12 полків:

1. Київський	7. Брацлавський
2. Черкаський	8. Уманський
3. Чигиринський	9. Кальницький
4. Канівський	10. Паволоцький
5. Корсунський	11. Тарговицький
6. Білоцерків.	12. Могилів-Под.

Гетьманщина має 9 полків:

1. Переяславський	6. Прилуцький
2. Чернігівський	7. Гадяцький
3. Стародубський	8. Лубенський
4. Полтавський	9. Миргород.
5. Ніженський	

Козак з початку XVIII століття.
(Том IV № 206).

Підпомішник козака з початків XVIII віку.
(Том IV № 207).

В цей період число полків дуже часто з різних причин міниться так: 30 січня 1667 року Сосницький полк вливається до Чернігівського, Зіньківський — до Полтавського, Іркліівський — знову до Переяславського, після татарської навали 1678 року Канівський полк до Переяславського. 1679 року Корсунський та Черкаський полк зовсім переходять на лівий беріг. 1680 року маємо знову полки: Сосницький, Овруцький, Зіньківський, Іркліівський.

* * *

Страшна велика Руїна дійшла, як відомо, до того, що зникли не тільки правобережні полки, але зникли великі старі міста, руїни поросли травою, і там гніздилися гади та дикі звірі. Де-який час під полковником Палієм трималися ще Білоцерківський та Винницький полк, але згодом і вони зникають. Правобережна Україна обернулася в дикий степ.

У період від 1700 до 1784 року існує лише десять лівобережних полків; цим полкам судилося пережити сумну долю Гетьмана Мазепи та недовгий ефімерний блиск Гетьманства Кирила Розумовського. Реєстр цих полків, що вбрали в себе полки правобережні, виглядав так:

I. Київський	VI. Ніженський
II. Переяславський	VII. Прилуцький
III. Чернігівський	VIII. Гадяцький
IV. Полтавський	IX. Лубенський
V. Стародубський	X. Миргородський

Ці десять полків і проходять по всіх актах реєстру російської армії (восшествія на престол), яко „Иррегулярные Малороссійскіе полки“ аж до року 1775, коли наказом від 24 жовтня 1775 року та 2 квітня 1783 року вони були переформовані в регулярні полки:

„Малороссійской Легкой Кавалеріи“.

Наказом від 9 лютого 1784 року ці десять українських полків знову були переформовані та частинно переіменовані в „Тяжелую Кавалерію Карабинеров“ і знову в так звану „Малороссійскую Конницу“.

1. Київський	кавалерійський	карабінерний	полк
2. Переяславський	„	„	„
3. Чернігівський	„	„	„
4. Стародубський	„	„	„
5. Ніженський	„	„	„
6. Лубенський	„	„	„
7. Сіверський	„	„	„
8. Софійський	„	„	„
9. Глухівський	„	„	„
10. Тверський (I)	„	„	„

З цього року починаються ще більші страждання українських полків. Що-до формувань та переформувань, то період Катерини II та Павла I мало чим ріжнися від наших часів в 1917—1919 році, аби простежити дальшу долю наших окремих полків, потрібні спеціальні студії, які вимагають відповідного часу, тут-же ми хочемо навести лише кілька прикладів:

Наказом 9 липня 1789 року Переяславський та Лубенський полк переформовані в Переяславський Єгерський полк, Тверський та Софійський — в Тверський Єгерський полк. Із шістьох ескадронів карабінерних полків та полку Київського зформований Київський Єгерський полк і т. д.

З усіх старих українських полків тільки Стародубському та молодому Глухівському полкові судила доля дійти в чистому вигляді до наших часів, до року 1917. Ці два кінні полки символічно й донесли до нас од віків славу історію українських

Городових полків.

Історію цих двох полків (вже російської служби) можна простежити у відповідних полкових виданнях, яко:

6-ий Глухівський Гусарський полк } до 1907 року Дра-
та 12-ий Стародубський " " } гонські полки.

Історія Українського Стародубського полку виглядає так:

Зформований у 1640 році, брав участь в українських визвольних війнах з 1648 по 1711 рік; до 1784 року числиться українським полком; з 1784 року яко кінний полк російської армії і аж до року 1917; з року 1917 кінний полк Української Армії.

II. СЕРДЮЦЬКІ ПОЛКИ.

У час розквіту української збройної сили за часів Козаччини Великий Гетьман Богдан для охорони столиці Української Чигирини та власного конвою зформував кілька „охочих сотень“, які потім і звів у так звані „Сердюцькі“ полки. Дуже можливо, що ця назва й походить від прізвища славного полковника Серденя, але, на жаль, все це ще не всталено. Ці „охочекомонні“ сотні склалися з добірних козаків, чужоземців (німців) та донців; переважно це були кінні частини. Одна з знаменитих „охочих сотень“ того часу мала назву: „Славетна Донська Сотня“. В реєстрі від 8 травня 1650 року крім 15 реєстрових полків, значилися також: Охочекомонні та Сердюцькі полки. Ріжниця між ними полягала в тому, що перші були піші, Сердюки — кінні полки. Згідно з реєстром сила цих полків не мала перевищувати 10,000.

Як приклад першої бойової служби наведемо: в поході 1651 р. Гетьман Богдан послав полковника Джеджалія з одним Сердюцьким полком відбити м. Камянець. По Гадяцькій умові Гетьман Виговський мав 30,000 реєстрового війська, а також 10,000 Сердюків. У часі

руїни, при облозі м. Ставища, це місто боронили три Сердюцькі полки і лишили нам приклад подиву гідного героїзму, що обійшов усю тогочасну закордонну пресу. В цей час, на Лівоборезній Україні, Брюховецький мав 10 городових полків та 5 Сердюцьких.

Реєстр із 1663 року виглядає так:

Правобережжя:		Лівобережжя:	
1. Сердюцький полк—полковник Дачко.		1. Сердюцький кінний полк—полковник Мартинів.	
2. Сердюцький полк—полковник Буланій.		2. Сердюцький піший полк—полковник Бакш.	
3. Сердюцький полк—полковник Дейнека.		3. Сердюцький піший полк—полковник Годуненко.	
		4. Сердюцький піший полк—полковник Чернець.	
		5. Сердюцький піший полк—полковник Серденя II-й.	

Три правобережні Сердюцькі полки під командою полковника Дачка полягли в жорстоких боях при обороні м. Ставищ майже до останнього чоловіка; лишалося таким чином тільки п'ять лівобережних Сердюцьких полків.

В 1668 році Гетьман Многогрішний вирішив перейти до регулярного війська, на зразок Західньо-Європейських Армій. Сердюцькі полки переформовуються в „Компанійські полки“. Заводиться уніформа та нові ранги:

Полковник
Капітан
Лейтнант
Корпорал.

Реєстр Компанійських полків у 1668 році виглядав так:

1-й Компанійський кінний полк —	полковник Берло
2-й " " " "	Кіяшко
3-й " піший " "	Новицький
4-й " " " "	
5-й " " " "	

У 1677 році заходять нові зміни. При кожному Городовому полку формується по одній регулярній „Компанії“, а три Компанійські полки знову переформовуються в Сердюцькі полки. Реєстр їх у році 1677 такий:

1-й Сердюцький кінний полк —	полковник Павловський.	1-й Компанійський кінний полк —	полковник Новицький.
2-й Сердюцький піший полк —	полковник Василенко.	2-й Компанійський піший полк —	полковник Жураківський.
3-й Сердюцький піший полк —	полковник Рубан.	3-й Компанійський піший полк —	полковник Языків.

Сердюцькі та Компанійські полки не мали сталої дислокації, а кватерували або в столиці України, або по інших містах. Так: Компанійський кінний полк полковника Новицького в 1677 році стояв в Чернигові та Стародубі, в 1693 році в м. Лубнях. У 1687 році, підчас вибору Гетьмана Мазепи, в реєстрі Української Армії лишалось три Сердюцькі та три Компанійські полки.

1-й Компанійський кінний полк — полковник Новицький.	1-й Сердюцький кінний полк — полковник Павловський
2-й Компанійський піший полк — полковник Яворський.	2-й Сердюцький піший полк — полковник Гарасимів.
3-й Компанійський піший полк — полковник Кожухівський.	3-й Сердюцький піший полк — полковник Іванин.

Реєстр із року 1690:

1-й Компанійський кінний полк — полковник Новицький.	1-й Сердюцький кінний полк — полковник Пашковський.
2-й Компанійський піший полк — полковник Яворський.	2-й Сердюцький кінний полк — полковник Козьмович.
3-й Компанійський піший полк — полковник Кожухівський.	3-й Сердюцький піший полк — полковник Андріяш.

У 1708 році три Сердюцькі полки під командою славного Сердюцького полковника Чечеля боронили столицю України Батурин, де й полягли як герої до останнього чоловіка підчас московського штурму. Як бачимо, це вже другий приклад (Ставище, Батурин) славної бойової служби Сердюцьких полків. У двох боях полягло разом шість Сердюцьких полків. Та невелика частина Сердюків, які підчас Батуринської драми були у відпустці або в конвою Гетьмана, пізніше була зведена в один полк „Фузилірів“ і стала при Гетьманові Скоропадському яко залога м. Глухова— нової столиці України.

Три „Компанійські полки“, що під цей час постоювали по різних містах України, лишилися і далі та пережили ще недовгий блиск підчас Гетьмана Розумовського. Слово „Сердюк“ було прокляте москвинами та назавжди викреслене з реєстру українського війська. Переформовані пізніше в „Кінні полки“ ці три „Компанійські полки“ існували до 1775 року, коли наказом від 24 жовтня були переіменовані в:

- 1-й Chevauxleger-Regiment
- 2-й „ „
- 3-й „ „

Зведені пізніше в один полк, Компанійські полки (Chevauxlegers-Regiments) донесли свою історію та історію Сердюцьких полків і до наших часів, до 1917 року, яко

„9-й Київський Гусарський полк“.

Історію цього полку російської служби і можна простежити у відповідному полковому виданню.

Слобідський гусар (ахтирець).
(Том V № 333).

Український гусар (Ізюнець-Слобідський).
(Том V).

III. СЛОБІДСЬКІ ПОЛКИ.

Причини політичного характеру рано примусили козаків Правобережної України лишати старі рідні місця та шукати нових осад у далеких степах Лівобережжя. Перші осади „черкаських“ (українських) козаків на Слободжанщині сягають 1638 року, коли Гетьман Яцько Острянин із 800 козаками оселився в околицях укріплень Чугуїва. Період од 1640 до 1651 року означається п'ятьма великими переселеннями; це були головним чином ті козаки та полки, які не ввійшли до реєстрів:

- I-е. У 1640 році на Слобідську Україну рушило 10,000 козаків Черкаського полку, які й заснували: „Черкаську Слободу“.
- II-е. Між 1645—1647 роками з Правобережжя виходять 2,000 козаків, які оселяються на місці сучасного Ізюму та будують фортецю „Північний Донець“.
- III-е. У 1650 році рушають козаки з Київського, Білоцерківського та Переяславського полку та заснують „Рибинський Слобідський полк“.
- IV-е. На початку 1651 року нове мандрування козаків на „Ізюмську“ та заснування „Ізюмського Слобідського полку“.
- V-е. У кінці 1651 року — на Булавинські Землі та заснування двох полків:

„Сумського Слобідського полку“ й
„Ахтирського Слобідського полку“.

У цей час заходять де-які зміни в розселенню, в наслідок чого в 1652 році засновується:

„Острозький Слобідський полк“,

а в році 1653

„Харківський Слобідський полк“.

Таким чином реєстр Слобідських полків мав-би виглядати так:

1-й Ізюмський Слобідський полк	— заснований в 1651 році
2-й Сумський	” ” ” ” 1651 ”
3-й Ахтирський	” ” ” ” 1651 ”
4-й Острозький	” ” ” ” 1652 ”
5-й Харківський	” ” ” ” 1653 ”

Як видно з реєстру, „Рибинський Слобідський полк“, в наслідок змін у розселенні, перестав існувати. Підчас турецької війни, у р. 1679 ці п'ять Слобідських полків виставили силу в 16,000 чоловіка. Реєстр їх із того року виглядає так:

1-й Ізюмський Слобідський полк.	
2-й Сумський	— полковник Гарасим Кондратів.
3-й Ахтирський	” ” ” ” Іван Перехрестів.
4-й Острозький	” ” ” ” Федір Сербин.
5-й Харківський	” ” ” ” Грицько Донець.

У час війни 1709 року Слобідські полки виставляють вже силу в 23,497 чоловіка.

10-го квітня 1735 року згідно з наказом Мюнха, що відчував недостачу в москвинів легкої кавалерії, при кожному Слобідському полку була зформована регулярна кінна сотня в 100 чоловіка, причому полки перейшли до так званого устрою „поселенських полків“, що по першому наказу мали виставляти:

1-й Ізюмський кінний полк . . .	800	чоловіка
2-й Сумський „ „ . . .	800	„
3-й Ахтирський „ „ . . .	800	„
4-й Острозький „ „ . . .	800	„
5-й Харківський „ „ . . .	1,000	„
Разом . . .	4,200	чоловіка.

Згідно з наказом 1762 року Слобідські полки ввійшли до складу „Української Дивізії“ (поділ територіяльний, не тактичний); пізніше наказом від 3 березня 1765 року переіменовані з козацьких — у Гусарські полки, залишаючись на засаді поселення. Кожен полк мав по 6 ескадронів, 1,034 чоловіка й 913 коней.

Наказом від 1784 року назва „Гусари“ була викреслена з реєстрів російської армії, й Слобідські Гусарські полки були переіменовані в „Полки Легкої Конниці“ та зведені в так звану „Українську Конницю“.

Наказом із 1882 року Слобідські легкі кінні полки переформовано в „Драгонські полки“, а в 1907 році знов у „Гусарські полки“ (Харківський ще з 1882 року — на Уланський полк).

Історію Слобідських полків російської служби можна простежити в полкових виданнях, зміст яких коротенько виглядає так:

Наприклад: 36-й Ахтирський Гусарський полк—зформований як козацький у 1651 р., переформований у Гусарський у 1765 р., в Драгонський—в 1882 р., в Гусарський—в 1907 р.
Бойові відзначення: Юрївський штандар за війну 1751—1781 рр. та за кампанію 1814 р.; срібні труби за 1812 р.; Юрївські труби за 1828—1829 рр.; знаки на шаблях „За отличие 14 августа 1813 р.“ та „петлицы за военное отличие“ у війну 1877—1878 рр.

Як бачимо, Слобідські полки дійшли до наших часів, схоронивши цілковито свою історичну переємність. Багато поколінь українського народу звязали частину свого життя і навіть віддали його, за час московської служби в цих славних Слобідських полках.

IV. ЧУГУЇВСЬКІ ПОЛКИ.

Як згадувалося в попередньому розділі Гетьман Яцько Острянин із 800 козаками в 1638 р. оселився в околицях укріплень Чугуїва. В ті часи Чугуїв був далеко висунутим у степи московським

форпостом. Склад населення Чугуїва та його околиць був надто ріжноманітний: у той час переважали москалі, були там донці, калмики, але були й українці. З приходом туди 800 козаків відношення для українців вирівнюється і з часом, коли Чугуїв оточили й Слобідські полки—чужий елемент скоро асимілювався, й населення Чугуїва стало мало чим різнитися від інших Слобідських міст. При розподілі Слобідської України на полки, Чугуївці склали самостійну групу „Чугуївських Козаків“. У 1689 р. Чугуївські козаки творять „Чугуївський Козацький Корпус“ і в реєстрах російської армії дальших років значаться як „ірегулярні частини. З актів відно, що в різні часи, в залежності від потреби, Чугуївські козаки виставляли від 2 до 3 ірегулярних козацьких полків. Так було до 1749 р., коли при Єлисаветі Петровні наказано було зформувати один „Регулярний Козацький Кінний полк“; так він і значиться в реєстрі 1762 р. поруч із ірегулярними рештками „Чугуївських Козаків“. 7 травня 1776 р. з Чугуївських козаків була виділена „Escorte-Comando“, яко власний конвой цариці. Наказом 1808 р. „Чугуївський Козацький полк“ переформований у „Чугуївський Уланський полк“, а місто Чугуїв призначене яко: „ссылное мѣсто Слободских козаков“. У 1843 р. цар Микола I розгнівався на ірегулярних Чугуївських козаків і два їхні ірегулярні полки з родинами переселив на Кавказ, поселивши на їхньому місці „Кірасирський полк“ (теж із українців, з колишнього Катеринославського Гусарського полку). В 1882 р. Чугуївський Уланський полк переформований у Драгонський. В 1907 р. знову—в Уланський. До 1917 р. полк значився в реєстрах російської армії яко:

32-й Чугуївський Уланський Її Імператорської Величності Марії Федоровни полк.

Бойові відзначення: Юрївський штандар за Турецьку війну 1877—1878 рр. та 17 срібних труб за війну 1813 р.

Історія цього полку, в загальному, мало чим різниться від історії Слобідських полків.

V. УКРАЇНСЬКИЙ ЛЯНДМІЛІЦІЙНИЙ *) КОРПУС.

У час заселення правобережними козаками Слобідської України утворюється так звана „Українська Лінія“; її завданням було—прикрити кордони поселень від татарських грабунків. Наказом від 2 лютого 1713 р. „Українська Лінія“ була відсунута далі на південь і заняла простір від Дніпра до Дону. В прикриту військовим кордоном смугу зараз-же потяглися переселенці, головний контингент яких склали козаки Правобережжя, ті самі, що підчас Руїни, перейшовши на лівий беріг, не хотіли, з різних причин, остаточно оселятися на Гетманщині. Ще не встигли козаки добре осісти на

*) Лянд = країна.

нових землях, як наказом 1723 р. наказано було зібрати в них рекрутів та зформувати два Регулярні та два Іррегулярні піші полки, які й були зведені в так званій „Український Ляндміліційний Корпус“. У реєстрі з 1726 р. в Українському Ляндміліційному Корпусі значилося шість піших полків, по 10 сотень у кожному, разом 9,150 чоловіка.

1-й Український Ляндміліційний піший полк — полковник Карамзін
 2-й „ „ „ „ „ „ Львів
 3-й „ „ „ „ „ „ Кигич
 4-й „ „ „ „ „ „ Іваненко
 5-й „ „ „ „ „ „ Думин
 6-й „ „ „ „ „ „ Бунин.

Наказом 17 серпня 1730 р. з „добірних козаків Українського Ляндміліційного Корпусу“ зформований був „Ізмайлівський Гвардійський полк“. У цьому році в реєстрі значилося вже 10 полків в Українському Ляндміліційному Корпусі, з них 4 регулярні і 6 іррегулярних піших полків. Наказом цариці Ганни Іванівни в тому ж році корпус був збільшений та перетворений у 16 регулярних полків „Легкої Кавалерії“ та 4 іррегулярні піші полки.

Реєстр їх такий:

1-й Єлецький	Регулярний кінний полк		
2-й Сівський	„	„	„
3-й Орловський	„	„	„
4-й Брянський	„	„	„
5-й Козловський	„	„	„
6-й Воронізький	„	„	„
7-й Тамбовський	„	„	„
8-й Лівенський	„	„	„
9-й Рильський	„	„	„
10-й Путівльський	„	„	„
11-й Курський	„	„	„
12-й Старо-Оскольський	„	„	„
13-й Білгородський	„	„	„
14-й Валуйський	„	„	„
15-й Ефремовський	„	„	„
16-й Ново-Оскольський	„	„	„

та чотири піші іррегулярні полки:

1-й Борисоглібський піший Іррегулярний полк			
2-й Слобідський	„	„	„
3-й Рязький	„	„	„
4-й Білевський	„	„	„

Наразі запам'ятемо підкреслені полки.

Від 1733 до 1742 року Мюнхен будував „Українську Лінію“ у великому масштабі. Лінія між Дніпром та Доном мала 800 верстов;

Український Chevauleger (1), Karabiner трубач (2) і Karabiner унтерофіцер (3) з років 1786—1796.

(Зі збірки: Prof. Richard Knötel, — Uniformen Kunde, том VII).

Український Ляндміліціонер з 1713 по 1736 рр.

(Том II № 203).

через кожні 10 верстов будувалися форти, які лучив великий вал. Від Павлограду до Словянську ще й в останні роки можна було бачити руїни „Української Лінії“ „Тисячі українських“) селян та козаків робили над усією лінією та роками несли страшний тягар“ (v. Stein). Як тільки закінчувалося з будівництвом частини укріплень, зараз-же там оселялися Українські Ляндміліційні полки зі своїми родинами. На місцях тих форти зараз стоять багаті міста та слободи. Але будівництво лінії відбувалося надто поволі; це була дійсно єгипетська робота. Мюнх устиг поселити лише 9 полків. Утримання корпусу вимагало річно 290,832 карбованців, які збиралися з селян Полтавської та Слобідської губернії; селяне платили по 1 карбованцю 10 копійок із душі, „чим навалили на українських“) селян ще більший тягар“ (v. Stein). Наказом 1736 р. чотири іррегулярні піші полки переформовано було також у регулярні кінні полки по 1,135 чоловіка в полку. Разом корпус мав: 22,731 чоловіка. У реєстрі з 1740 р. значиться 20 кінних полків Українського Ляндміліційного Корпусу з поданими вище назвами. Наказом від 1761 р. лишалося на місцях 9 поселених полків, а решту 11 полків наказано відпустити додому зі зброєю та офіцерами; ці полки мали з'явитися на першу вимогу. Раз у рік ці 11 полків збиралися на тиждень на вправи.

„Die Truppen, welche diese 11 Regimenter formierten, in ihrer Organisation eine auffallende Aehnlichkeit mit den alten Ukrainischen Truppen aus der Zeit vor Peter dem Grossen von denen sie sich hauptsächlich nur dadurch unterschieden, dass sie die 9 angesiedelten Regimenter in Mannschaft und Pferden Complet zu erhalten hatten, was wieder an diese neuere Kosakenformation erinnert“ **). (v. Stein, сторінка 117).

Дійсно козаки Українського Ляндміліційного Корпусу нічим не ріжнилися від старих Городових полків, бо це були фактично ті-ж самі Городові полки. Вигнані з Правобережжя, вони на нових землях утворили ту-ж саму національну організацію, яка нагадувала їм прекрасне минуле. Але цим полкам третьої України судилося поділити ту-ж саму долю, що спіткала Городові, Сердюцькі й Слобідські полки.

Наказом 1762 р. Українські Ляндміліційні полки дістали уніформу з основною білою барвою мундурів. Другим наказом, того-ж року, від 15 грудня ці 20 кінних полків були переформовані та зведені: в 10 полевих піших полків (по 2 батальйони) та один кінний полк — і разом із Слобідськими та Чугуївськими полками утворили „Українську Дивізію“ (територіальну частину).

*) В тексті значиться — малоруских.

**) Війська, що творили ці 11 полків, у своїй організації мали подібляючу подібність до українських військ з перед Петра Великого, від котрих вони ріжнилися тепер головне тим, що мали в сталому комплекті утримувати людьми та кінями 9 поселенських полків; це знову нагадувало їм про нову козацьку формацію.

Реєстр цих полків:

1-й Єлецький	піший полк	6-й Брянський	піший полк
2-й Сівський	" "	7-й Козловський	" "
3-й Рязький	" "	8-й Старо-Оскольський	" "
4-й Білевський	" "	9-й Тамбовський	" "
5-й Орловський	" "	10-й Курський	" "

та Борисоглібський Кінний Ляндміліційний полк із 10 сотень.

Ці полки отримали квартири по українських містах; їх вживалося до—охоронної служби на лінії, куди виходили по-черзі. Довший час ці полки затримували назву: „Українські Ляндміліційні полки“. З цих одинадцяти полків, непериваючи історії, до 1917 року дійшли:

1-й Єлецький	піший полк
2-й Сівський	" "
3-й Рязький	" "
4-й Білевський	" "

та Борисоглібський Гусарський полк, переіменований потім у Білгородський Гусарський полк.

Кожному з нас відомі полки російської 9-ої пішої дивізії, яко

33-й Єлецький полк
34-й Сівський полк і т. д.

Були це наші полки, чи російські? Очевидно наші; і це вони здобули нам те, що так чи інакше Україна мусіла-б здобувати. Ці полки лишалися ввесь час на Україні, і з ними наш народ звязав багато споминів. Нам треба-б вияснити назви тих слобід чи міст, що збудовані були цими полками і, затримавши їхню історію, переіменувати їх назвами тих міст чи слобід.

VI. УКРАЇНСЬКІ РЕГУЛЯРНІ ПОЛКИ РОСІЙСЬКОЇ ФОРМАЦІЇ.

На українській землі, з українців чи з поселених на нашій землі чужинців, що через століття злилися з нашим народом, на українські засоби Росія формувала військові частини. На жаль в цій коротенькій праці ми не маємо змоги назвати всі ці частини, бо все це вимагає окремих широких студій та часу; тут лише, яко приклад, подамо такі полки:

1. Павлоградський кінний полк (зформований 1784 р. з Катеринославського та Дніпровського пікінерських полків).
2. Єлисаветградський кінний полк (зформ. 1784 р. з Херсонського та Єлисаветградського пікінерських полків).
3. Маріупольський кінний полк (зформ. 1784 р. з Полтавського та Луганського пікінерських полків).
4. Олександрійський кінний полк (зформ. 1784 р. з Македонського та Далмацького Гусарських полків).

5. Костянтиноградський кінний полк (зформ. 1784 р. з Іллірійського та Волоського Гусарських полків).
6. Ольвіопольський кінний полк (зформ. 1784 р. з Сербського та Болгарського Гусарських полків).
7. Херсонський кінний полк (зформ. 1784 р. з Угорського та Молдавського Гусарських полків).
8. Таврійський кінний полк (зформ. 1784 р. із Словянського Гусарського полку).
9. Полтавський кінний полк (зформ. 1784 р. з Полтавського та Малоруського козацьких полків).

Усі ці полки в році 1784 склали так звану „Катеринославську Кінноту“. Одні з цих полків із бігом часу зникли, а де-які дійшли й до наших часів.

По état'у 10 квітня 1786 р. російська кавалерія складалася з 16 кінних легких полків,

із котрих сім належало до „Української Конниці“ і девять „Катеринославської Кінноти“.

До цього додавалося ще 10 полків тяжкої кавалерії, так званої „Малоросійської Кінноти“, та 20 полків кінних „Українського Ляндміліційного Корпусу“.

З цього бачимо, що російську кавалерію тих часів склали майже самі українці. Як знаємо, стан цей лишався й до самих останніх часів.

VII. ЗАПОРОЗЬКЕ ВІЙСЬКО.

Ми не вважаємо за потрібне давати історичний огляд Запорозького Війська з тої простої причини, що це зроблено вже давно нашими істориками в майже закінченому вигляді. Всім нам прекрасно відомо, що було та що сталося з цим військом. В широкій українській суспільності часто має місце той погляд, ніби Запоріжжя було Пемонтом ідеї Української Державности; цього погляду ми, на жаль, не поділяємо, але це не значить, що ми відкидаємо ту історичну ролю, яку відіграло Запоріжжя в Українській визвольній боротьбі. Безперечно, того високого (можливо, часами, хибного) почуття ідеї Державности, яким перейняті були Сердюцькі та Городові полки, Запорозжцям бракувало, бо дуже часто у них на першому плані стояли власні інтереси. Запоріжжя не було складовою частиною Української Державної Армії, це був оригінальний військовий орден, який складав лише частину Української збройної сили. Егоїзм та оригінальні традиції Запорозжців не дали їм змоги відіграти тієї ролі, яку відіграли для Німецької Державности подібні-ж лицарські ордени. Сучасні духовні нащадки Запорозжців часто й тепер мають переважно власні інтереси.

VIII. КОЗАЦЬКІ ВІЙСЬКА.

Цей розділ власне виходить із рямців нашої теми і має скорше історичний інтерес. Ми знаємо, що в час розгрому Української Державности, нашим прадідам довелося емігрувати за межі України. Так, із часом повстало Кубанське Військо, але нам відомі приклади еміграції ще раніших часів. У 1637 р. 6,000 українських козаків вирішили помандрувати в Персію, але на теренах Донських козаків, за їхньою намовою, ввязалися в Озівську аферу. Озів українські козаки взяли й тримали аж до року 1643. Пізніше вони так уже й залишилися в Донців. Інші перекази оповідають, що серед Терських козаків так само не бракує українців, які заложили фортецю „Святий Хрест“. Подібне знаємо про Уральських, Забайкальських та Амурських козаків, але все це, як говорилося вище, має для нас лише історичний інтерес.

Висновки.

Сумуючи все вище згадане, бачимо, що в реєстрі російської армії до року 1917 історія залишила нам такі Українські полки:

12-й Стародубський Драгонський полк		
6-й Глухівський	„	„
9-й Київський	Гусарський	„
11-й Ізюмський	„	„
1-й Сумський	„	„
12-й Ахтирський	„	„
4-й Харківський	Уланський	„
11-й Чугуївський	„	„
12-й Білгородський	„	„
33-й Єлецький піший полк		
34-й Сівський	„	„
70-й Рязький	„	„
71-й Білевський	„	„

Цим 13-ьом полкам доля судила не перервати своєї історії і тим самим, як-би символічно, донести до нас традицію та славу старої Української збройної сили. Інші полки мають для нас уже менше значіння.

Проект Реєстру Української Армії.

Молода Українська Армія славними ділами останньої Визвольної Боротьби 1917—1921 рр. довела, що й вона походить зі славного племена слов'яно-руського (з коліна Яфетового), яке дало Князівське та Козацьке Військо. Щоби схоронити навіки живу, символічну ідею вікової традиції Української збройної сили, на нашу думку,

необхідно відбудувати історичний реєстр Української Армії. Як згадувалося, Армія Української Народньої Республіки в наіменуваннях своїх полків має багато історично-нелогічного, тому, щоби виправити це, ми пропонуємо формулу символічного перебрання вікової історії та реєстру від тих тринадцяти полків бувшої російської служби, що віками не перервали своєї історії.

Це ми уявляємо в такому вигляді:

Стародубський, старий славний український полк, який налічує більше як 280 років свого існування, та Глухівський полк, що проіснував 144 роки, — ці два полки символічно й передадуть історію Городових полків славним пішим полкам Армії У. Н. Р. Кожен піший полк Армії У. Н. Р. по старшинству й перейме історію відповідного Городового полку. Мусить бути складена воєнно-наукова комісія, яка-б мала за ціль надати постійну нумерацію та перевела-б переіменування наших полків.

Реєстр піших полків мали-б складати такі полки (Реєстр Городових полків 1648 р.):

Київський, Переяславський, Черкаський, Чигиринський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Уманський, Павлоцький, Брацлавський, Чернігівський, Полтавський, Кам'янецький, Винницький, Лисянський, Турівський, Кропивянський, Овруцький, Миргородський, Прилуцький, Ніжинський, Лубенський, Стародубський, Гадяцький, Зінківський, Могилевський, Кальницький, Остерський, Іркліївський, Животівський, Сосницький, Тарговицький, Бишовський та Іщенський полк.

До цих піших полків мали-б додати ще й ті полки, що мали-б перейняти історію від Ляндміліційних полків: Єлецького, Сівського, Рязького й Білевського. Назви ці, зрозуміло, треба замінити назвами тих міст, яким належали ці полки. Таким чином ми мали-б 38 старих історичних піших полків, які звязали-б свою історію з молодими пішими полками Армії У. Н. Р. і утворили-б традиційно-історичну Армію.

На нашу думку, аби підкреслити історичну роль того або іншого полку, варто було-б до кожного полку придати його „історичний епітет“.

Так: Київський, Переяславський та Чернігівський полк, історія яких сягає в князівську добу, мали-б „епітет“ — „Дружинний“ полк.

Приклад: 1-й Київський Дружинний піший полк.

Полки: Черкаський, Чигиринський, Канівський, Корсунський та Білоцерківський—як перші реєстрові полки—мали-б отримати — „Реєстровий“.

Приклад: 4-й Черкаський Реєстровий полк.

Останні 29 полків із реєстру 1648 р. мали-б епітетом „Городовий“ полк.

Приклад: 17-й Брацлавський Городовий полк.

Нарешті, до нових назв чотирьох колишніх Ляндміліційних полків малос-б додати „Ляндміліційний“.

Що-до шефства полків, то так само комісія мала-б історично-логічно присвятити кожен полк відповідному героєві Українських воєн як минулого, так і сучасного. Князівські полки мали-б бути присвячені старим українським князям.

Приклад: 1-й Київський Дружинний піший імени Великого Князя Святослава полк.

Дальші полки було-б присвячено козацьким героям.

Приклад:

4-й Черкаський Реєстровий піший імени Воєводи Остапа Дашковського (Дашкевича) полк.

5-й Чигиринський Реєстровий піший імени Гетьмана Богдана Хмельницького полк.

17-й Брацлавський Городовий піший імени Полковника Данила Нечая полк.

20-й Миргородський Городовий піший імени Гетьмана Данила Апостола полк.

Іншим героям:

Полтавський Городовий піший імени Головного Отамана Симона Петлюри полк.

Білоцерківський Реєстровий піший імени Гетьмана Івана Мазепи полк.

Кропивнянський Городовий піший імени Полковника Фелона Джемжалія полк.

Винницький Городовий піший імени Полковника Івана Богуна полк.

Кавалерія Армії У. Н. Р.

Історичну українську кінноту, як це згадувалося вище, складали Сердюцькі, Слобідські, Запорозькі та Чугуївські полки. Ми пропонували-б такий проект чотирьох кінних дивізій: Сердюцької, Слобідської, Запорозької та Черкаської.

1-а Сердюцька кінна дивізія:

1-й Батуринський Сердюцький кінний імени Сердюцького Полковника Чечеля полк.

2-й Стародубський Драгонський полк (існує як кінний 163 роки).

3-й Київський Компанійський кінний Chevauxleger імени Полковника Кричевського полк.

4-й Глухівський Гусарський полк (існує 144 роки).

5-й Харківський Уланський полк.

6-й Чугуївський Гусарський імени Гетьмана Яцька Острянина полк.

2-а Слобідська кінна дивізія:

7-й Ізюмський Слобідський Гусарський полк.

8-й Сумський „ „ „

9-й Ахтирський „ „ „

10-й Острозький Слобідський Гусарський полк.

11-й Рибинський „ Козацький „

12-й Білгородський Ляндміліційний кінний полк.

3-й Запорозький Січовий кінний загін:

13-й Запорозький Козацький кінний імени Князя Дмитра Вишневецького-Байди курінь.

14-й Запорозький Козацький кінний ім. Отамана Івана Сірка курінь.

15-й Запорозький Козацький кінний імени Отамана Костя Гордієнка курінь.

16-й Запорозький Козацький кінний курінь.

17-й „ „ „ „

18-й „ „ „ „

4-а Черкаська кінна дивізія:

19-й Маріупольський	} кінні полки	22-й Херсонський	} кінні полки
20-й Ольвіопольський		23-й Олександрійський	
21-й Таврійський		24-й Кінсбурзький	

С. ШРАМЧЕНКО

Лейтенант флоту.

Піднесення Українського прапору в Чорноморській Флоті.

У березні 1918 року большевицькі газети, що виходили в Криму, оголосили про організування Перекопського фронту зі „Штабом Оборони Крымской Советской Республики“ в Симферополі, бо по одержаних відомостях із північного заходу і з півночі посувалися разом із німцями українські військові відділи, звільняючи Україну від червоних орд. По містах Криму, на майже щоденних мітингах тільки й знали, що кричали про необхідність захисту червоного Криму. На Перекопський фронт було надіслано де-яку артилерію, навіть із кораблів, кілька сот китайців і червоноармійців.

У квітні місяці майже ціла Дієва Чорноморська флота зосередилася в Севастополі. Вона складалася тоді з таких кораблів:

I-ша бригада лінійних кораблів:

1. Л. к. дреднавт „Императрица Екатерина Великая“ („Свободная Россия“) (1914 р.).
2. Л. к. дреднавт „Император Александр III“ („Воля“) (1915 р.).
Обидва по 23,400 тон, 21 вузол, 12—12 дм., 20—130 мм. і 4—75 мм. протилітакових гармат, 4 мінних апарати.
Випал на один борт 4,100 кіло.

II-га бригада лінійних кораблів:

3. Л. к. „Св. Евстафій“ 1906 р., 13,000 тон, 16 вузлів, 14—12 дм., 4—230 мм., 12—150 мм. і 14—75 мм., 2 мінних апарати.
4. Л. к. „Іоанн Златоуст“ 1906 р., 12,000 тон, 16 вуз., 4—12 дм., 4—203 мм., 12—150 мм., 14—75 мм., 2 підводних мінних апарати. Випал на один борт 1,731 кіло.
5. Л. к. „Св. Пантелеймон“ 1900 р., 12,800 тон., 16 вуз., 4—12 дм., 16—150 мм., 14—75 мм., 3 підв. мінних апарати.
Випал на один борт 1,620 кіло.

III-а бригада лінійних кораблів:

6. Л. к. „Ростислав“ 1896 р., 10,300 тон, 15 вузлів, 4—10 дм., 8—150 мм., 12—47 мм., 2 мінних апарати. Випал на один борт 1,042 кіло.
7. Л. к. „Три Святителя“ 1893—1912 рр., 13,500 тон, 16 вузлів, 4—12 дм., 14—150 мм., 4—75 мм., 2—47 мм.
8. Л. к. „Синоп“ 1887—1914 рр., 10,300 тон, 14 вузлів, 4—203 мм., 8—150 мм., 4—47 мм.

Бригада крейсерів:

1. Кр. „Кагул“ 1903 } по 7,200 тон, 22,7 вузла, 12—
2. Кр. „Память Меркурія“ 1902 } 130 мм., 12—75 мм., 2 мінних апарати.
3. Кр. „Прут“ 1903 р., 3,200 тон, 22 вузла, 8—130 мм., 2—75 мм., 4—47 мм., 2 мінних апарати.
4. Кр. „Алмаз“ 1903 р., 3,300 тон, 19 вуз., 6—75 мм., 4—47 мм.

Гідрокрейсери:

- 1) „Император Александр I“, 2) „Император Николай I“, 3) „Императрица Траян“, 4) „Императрица Кароль“, 5) „Дакия“, 6) „Принцесса Мария“—перші два з великих пароплавів Р. О. П. Т., а другі 4—румунські пароплави.

Мінна дивізія:

В складі: 13-ти великих ескадренних міноносців 1914—1917 рр., 1,360—1,100 тон і 34—35 вузлів, 3-х ескадренних міноносців 1906 р. по 650 тон і 25 вузлів і 11-ти ескадренних міноносців 1901, 1903 і 1906 рр., 400—300 тон, 26—22 вузли—разом 27 ескадренних міноносців.

Підводних човнів було 17, канонірських човнів 5, мінних загородителів 6, кілька дивізіонів сторожевих катерів, тралерів і транспортів.

Нарешті, кораблі окремого призначення, до яких належали маленькі міноносці та інші кораблі й лінійний корабель „Георгій Побѣдоносец“ 1892 р., 11,000 тон, 24 вузлів, 6—150 мм., 8—47 мм. Останній увесь час Світової війни аж до 1920 р. (коли він перейшов із Врангелем до Бізerti) стояв на чотирьох якорях—недалеко від Графської пристані, ближче до виходу з Північної бухти і, уявляючи з себе ланку охорони рейду, з'являвся місцем перебування командуючого Чорноморською флотою із цілим його штабом.

Так отож, на одних кораблях цієї великої ескадри повівали червоні прапори, на других жовто-блакитні, на третіх, часом, чорні (анархістів), при чому майже щодня ці прапори змінювалися, бо розбаламучені до глупоти маси моряків на чергових мітингах міняли своє національне почуття з червоного на жовто-блакитне, потім

знову на червоне і т. д. Дисципліни не було. Старшини з тих, що ще залишилися й не були розстріляні, були дезорієнтовані. Виховані виключно на ідеї Російської Великодержавности, вони не могли пристосуватися до ситуації, що тоді витворилася. Багато серед них було українців із походження, з добрих старовинних козацько-шляхетських родів, але розуміння України та її питання не було, або давалося їм дуже туго. Тим-же, кому воно нарешті давалося в тій чи іншій формі, ті одразу ставали на ґрунт, вносили здорову течію серед своїх моряків-українців, національну течію міцної військової влади і правдивої військової, а не якоїсь там революційної дисципліни.

В середині квітня в Морському Зібранню було скликано засідання з „Центрофлоту“ *) і представників партій С.-Р. і С.-Д., а також із командирів усіх кораблів, на чолі з контр-адміралами Сабліним і Михайлом Остроградським**). На цьому засіданні було піднесено питання про можливість переходу Чорноморської флоти до Новоросійська для врятування її (а головним чином — власної шкури моряків) від німців. Але контр-адмірал Саблін заявив, що це неможливо, бо Новоросійськ є занадто мала база для перебування такої великої флоти; на всякий випадок можна надіслати туди комісію під головуванням капітана І-ої ранги Лебединського на гідрокрейсері „Траян“, щоби вони проготували порт для стоянки лише боездатних кораблів флоти, що й було зроблено.

В той-же час загони запорожців підходили до Перекопу й хотіли як-найшвидше дійти до Севастополя та подати руку Чорноморській флоті, щоби швидше звільнити її від деморалізуючих її червоних ворогів. Щоби наша повсталася Держава одразу-б, міцно опершись на своєму морі, почувала себе Великою Державою й, спираючись на воєнну флоту, зразу-б заграла роллю в концерті великих держав світа. Тому полковник Балбачан, що командував Кримською групою Запорозької дивізії***) так і старався поперед німців проскочити до Криму й Севастополя. 20 квітня він зі своїми запорожцями прорвав несподіваним наскоком Перекопський фронт. 22 квітня — захопив ст. Джанкой, 23 — ст. Сарабузи і 24 — Симферопіль, а Гордієнківський кінний полк під командою генерального штабу полковника Петрова з'явився вже в Бахчисарай.

В цей час у Севастополі почалася паніка. Мітинги відбувалися день і ніч. Все нарешті звелось до того, що дреднавти „Імператор Александр III“ та „Імператрица Екатерина Великая“ постановили просити командира „Імператора Александра III“ капітана І-ої ранги Тихменева поїхати разом із делегацією до контр-адмірала Сабліна й просити його, щоби обняв командування флотою, і що все, щоби не наказав адмірал, буде виконано, а як-що хто не послухає, то буде до того змушений 12 дм. орудіями.

*) Виборний колегіальний орган для керування флотою.

***) Пізніше Товариш Морського Міністра У. Н. Р., а в році 1920 його призначено було на посаду Командуючого Чорноморською флотою У. Н. Р.

***) Сотник Б. Монкевич: „Слідами повітряних запорожців“. Видання у Львові 1928 р.

Це було 29 квітня 1918 року. Стояв чудовий день. Севастопольський рейд виліскував, як люстро. Капітан І-ої ранги Тихменев поїхав із делегацією до контр-адмірала Сабліна на беріг, до його помешкання. Останній, після коротких вагань, погодився й через де-який час підняв прапор командуючого Чорноморською флотою на лінійному кораблі „Георгій Побѣдоносец“.

А далі, о годині 16-й, на „Георгію“ піднесено гасло:

Флоті підняти український прапор.

Опали червоні шмати. На більшості кораблів по статуту почувалася команда: „Стати до борту“. Команда „по старому“ стала по борту — лицем до середини корабля.

„На прапор і гюйс — струнко!
Український прапор піднести!“

І під сурму і свистіння підстаршин-моряків злетів угору український прапор.

„Розійтись!“ Разом із командою програв сурмач. І майже на цілій великій флоті Чорного моря залопотіли в повітря великі жовто-блакитні полотнища.

Одночасно контр-адмірал Саблін надіслав телеграми до Українського Уряду в Києві й до німецького командування з проханням припинити наступ німецьких військ на Севастопіль, бо Чорноморська флота підняла українські прапори. Разом із тим він надіслав уповноважених контр-адмірала Клочковського, капітана І-ої ранги Черниловського-Сокола й дипломатичного урядовця Тухолку до німецького командування в Симферополі.

Але, як відомо, всі ці заходи нідочого не привели. Німці, спираючись на відмовлення Української Центральної Ради від Криму, змусили українські частини вийти з Криму, а самі пішли далі до Севастополя. Тоді контр-адмірал Саблін із дреднавтами й більшістю міноносців покинув 30 квітня Севастопіль і перейшов до Новоросійська*). Командування над рештою флоти під українським прапором у Севастополі обняв контр-адмірал Остроградський.

І, коли німці ввійшли до Севастополя, зараз-же поставили свої варті на всіх кораблях і спершу підняли свій прапор. Із часом ця справа, після довгих зусиль із боку Українського Морського Міністерства, вияснилася і флоту знову було передано цілком під український прапор, але тоді вже було пізно.

Для історії-ж Української воєнної флоти одним із найвидатніших днів буде завжди цей день 29 квітня 1918 року, коли о годині 16-й ціла Чорноморська флота сама заманіфестувала свою приналежність до української Батьківщини**).

*) Моя стаття в журналі „Табор“ ч. 12: „Нарис подій в Українській Чорноморській флоті в рр. 1912—1920“

***) Піднесення 29 квітня 1918 року Чорноморською флотою українського прапору навряд чи можна вважати актом національної свідомості, яким моряки віддавали цю флоту до розпорядимости Української влади.

До цього всього треба ще додати, що флота піднесла звичайний національний український прапор із двох полотнищ — блакитного й жовтого, бо, через недбалість Центральної Ради в морських справах, прапор Української військової флоти, що його вироблено було вже давно в Секретаріати *) Морських Справ у Києві, так і не дійшов до флоти.

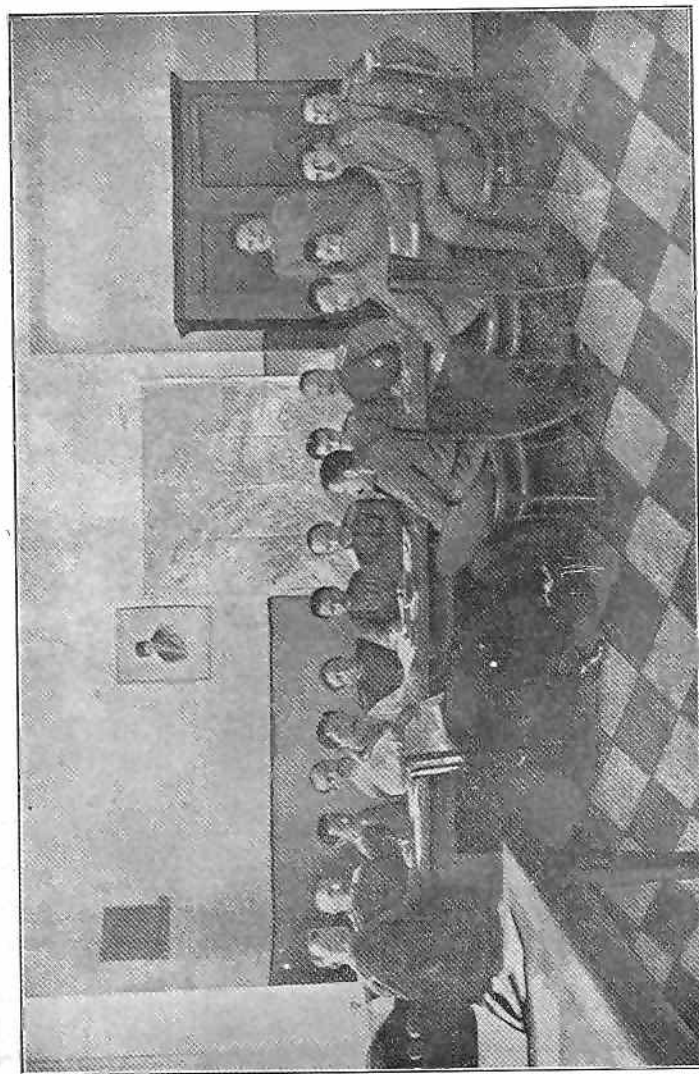
Пізніше, за часи Гетьмана, був вироблений у Морському Міністерстві й затверджений Гетьманом та надісланий до флоти такий прапор військової флоти (див. малюнок).

Цей прапор є й до нашого часу прапором Української флоти. Перший і оригінальний прапор цього зразку зберігся в автора цих рядків і донині. По ньому й був затверджений прапор, і він висів у кабінеті Товариша Морського Міністра, а потім — Морського Міністра в Києві і був автором, яко адютантом Морського Міністра, вивезений і збережений.

Далі ще характерно, що Морське Міністерство, як і флота, зберегли в себе знак тризуба з хрестом, — яко традицію, що походить від того хреста, який був на запорозьких прапорах, під якими вони плавали на чайках по Чорному морю в дні далекої славної минувшини.

Насамперед, більшість чорноморців не була свідомим українським елементом. По-друге-ж, самі фігури двох головних діячів цього акту, російських патріотів, капітана Тихменєва та контр-адмірала Сабліна (пізніше денікінсько-врангелівських контр- і віце-адміралів), роблять дуже сумнівною таку трактовку цього акту. І для цих панів, і для переважаючої більшості моряків — він був лише тактичним кроком. Одні, „блюдя верность союзникам“, рятували „русское достояніє“ від німців, а другі — власну шкуру, боячись заплати за насильства над старшинами й „буржуями“. Коли-ж незабаром зясувалося, що „український прапор“ у цих надіях може завести, флоту переводять до Ново-російська, де вона й гине за допомогою агентів Антанти. Очевидно, що українським патріотам вести її туди, де тоді було большевицько-російське кубло, не було чого. Російського-ж патріота Сабліна приваблювала можливість ближче опинитися з флотою до терену, де була тоді єдина протібольшевіцька й антантофільська російська сила — Добрармія Деникіна, а розбещеній, несвідомій національно масі моряків, натурально, хотілося після евакуації червоного Криму опинитися разом із „сухопутними“ товаришами десь по-за Кримом. І новоросійська трагедія Чорноморської флоти тільки підкреслює дійсне значіння піднесення контр-адміралом Сабліним українського прапору на Чорноморській флоті. — Редакція.

*) Пізніше — Міністерство.

Спільне засідання членів Українського Військового Генерального Комітету і членів президії Всеукраїнської Ради Військових Депутатів по виробленню меморандума до російського уряду про автономію України і права Українського Військового Генерального Комітету підчас перебування в Києві в днях 2 і 3 липня 1917 р. міністрів російського тимчасового уряду Церетелі, Терещенка й Керенського.

СИМОН ПЕТЛЮРА
Член Українського Військового Генерального Комітету
(1-го і 2-го складу)
і перший Генеральний Секретар (Міністр) Військових Справ України.

МУСІЙ ЯЩЕНКО

Підполковник.

Що то було?

Скажіть мені, люди добрі, що то було,—запитався себе самого я після пережитого бою та тяжких неприємних хвилин; запитували мене пани старшини та стрільці дорученої мені окремої інженерної сотні С. С. (Січових Стрільців), які щасливо вийшли з того бою та живуть свідками до сьогодні; запитуюся себе самого уже дев'ять років на еміграції, а передчуваю, що запитаються мене на Україні батьки, матері, жінки та сестри забитих і покалічених у тім бою во-яків, бо вони виражали своїх рідних боротися за волю Батьківщини та урочисто повірили моїй моральній опіці 16 листопада 1918 р., в день трагічний для України.

Діялося це в кінці 1918 та на початку 1919 року. З дорученою мені окремою інженерною сотнею С. С. та з імпровізованим панцерником „Стрелець“ прикривав я відворот Лівобережної групи С. С. від ст. Гребінка на Полтавщині починаючи, і аж до Києва; потім цей обов'язок ніс від Києва, через ст. Коростень, аж до Житомира уже в Північній групі С. С.

Багато знищено мостів залізничних, ні одного залізничного во-зу вантаженого та паротягу цілого не залишено червоному моска-леві. На евакуованих двірцях телеграфісти самі здимали та запа-ковували апарати, заносили до рухомої складниці інженерної сотні, чипляли наліпки, прощалися, де-хто навіть зі слізами на очах, але щасливі були, що червоний кат не буде працювати на їхніх апаратах, і лишалися з вірою непохитною, що скоро ми повернемось, і вони знову запрацюють на „своїх“ апаратах.

Не смів червоний московський вандал турбувати наші частини на відвороті, бо чекала за це його — кара. Не сміли й наші части-ни, здеморалізовані та розагітовані демагогамі, утікати на відпочи-нок до великого міста.

Окрема інженерна сотня сотника Ященка працювала день і ніч без утоми, виказуючи велику карність, самопосвяту, відвагу та по-диву гідну енергію. Її зверхники того часу можуть сказати з пев-ністю далеко більше. Тоді окрема інженерна сотня С. С. налічу-вала 164 вояків—старшин і стрільців. Сотня складалася з двох чот

саперних, чоти телефонно-телеграфної, чоти інженерного парку та маленького господарчого апарату. Першу чоту саперну складали виключно молодші старшини (кадр бувшого Миргородського полку за Гетьмана Павла Скоропадського), другу саперну чоту — фахові сапери, з мого села та його околиць (с. Соколівка, Білоцерківського повіту на Київщині); чоту телефонно-телеграфну складали фахові люди та шкільна молодь Полтавщини й Білоцерківщини; парк та господарчий апарат обслуговували старші віком вояки, мої земляки.

5 березня 1919 року з м. Ушомир було стягнуто сотню до м. Житомира на відпочинок, бо з 16 листопада 1918 року сотня жадного перепочинку не мала, а, правду кажучи, й не шукала, бо свідома була, що в той час дисциплінованій українській частині про відпочинок і думати не приходилося.

7 березня 1919 року о годині 24-й закликав мене до свого штабу командир Північної групи С. С. генерального штабу полковник Сулківський. Я зараз-же з'явився.

— Пане сотнику! ми змушені скоротити загальний фронт. Ту нами большевики не цікавляться, а підготовляються напіратися на Бердичів. Завтра ранком розпочнемо евакуацію Житомира через Бердичів на Шепетівку. Бердичів заслоняють дивізії Залізнична й Сірожупанників. Продовжити їх ліве крило на захід вимашерували з Житомира частини Північної групи отамана Беня. Ось повідомлення отамана Беня, що його частини уже на лінії м. Кодня—Котельня. Вас призначаю начальником охорони евакуації по залізничці від Житомира до Бердичова. З пішою сотнею й панцерником „Стрелець“ відідете до ранку на ст. Кодня; сотнею займете м. Кодню, панцерником повіряйте тор залізничний від Кодні до Бердичова; самі лишайтесь на ст. Кодня, звяжіться телефоном із Бердичовим та інформуйте мене про перебіг там подій.

Через годину я отримав оперативного наказу по Північній групі С. С., а о 4-й годині 8 березня був уже зі своїм відділом на ст. Кодня. О 6-й годині сотня, в силі 102 багнетів, 2 ручних кулеметів і 8 кіннотчиків, відійшла до м. Кодні під проводом мого заступника поручника Шпиталева.

Поручникові Шпиталеву наказав я: „Заняти м. Кодню. Весь час тримати сотню разом і в поготівлю, виставивши польові варти по вихідних дорогах на околицях міста. Там-же при дорогах обдигнитися позиції для цілої сотні на випадок ворожого наступу. Кіннотчиків, по 2, вислати по дорогах на південь і захід від Кодні до 12 верстов, з метою звязатися зі своїми або виявити ворога. Про все мені доносити негайно телефоном та кінними вістовими. Я буду, згідно з наказом, на двірці в Кодні“.

До 12-ої години 8 березнятихо на двірці й у місті Кодні, а кіннотчики не виявили навколо м. Кодні присутности а ні своїх, а ні ворога. Через станцію проїхало два ешалони: постачання групи С. С. і санітарна колона. Під Бердичовим розпочалася гарматня стрілянина. Тому, що з Бердичова не хотіли інформувати про події, висилаю панцерника „Стрільця“ на ст. Бердичів-Житомирський. Командирові

„Стрільця“, сотникові Іванову наказую роздивитися, поінформуватися, що робиться під Бердичовим, негайно телефонічно переказати мені й на 14 годину вернутися на ст. Кодня. „Стрелець“ відїхав.

У 12^{1/2} год. сотник Іванів телефонує: „На південь від Бердичова йде бій, сили ворога не великі, в штабі Сірої дивізії спокій“.

Я переказую відомості до Житомира полковникові Сулківському. Начальник групи висловлює бажання затримати „Стрільця“ на ст. Бердичів ще на годину, щоби інформував про перебіг бою.

У годині 15 прибув на ст. Кодня ешалон із юнаками полковника Петрова. Полковник Петрів повідомив мене, що його ешалон обстріляно мушкетним і кулеметним огнем із с. Городища, коли їхав із Житомира до Кодні. Бачив він ворожу кінноту й піхоту на возах, яка їде в напрямку на м. Кодню. Я заїкнувся перед паном полковником, що добре було-б затриматися й дати відсіч. Але пан полковник не дозволив мені навіть вагону з дровами відчепити від свого ешалону, а дрова були призначені для паротягів мого ешалону й панцерника. Сказав, що не має часу до страчення й зараз-же відїхав.

Я телефонічно повідомив про одержані відомості поручника Шпиталева й наказав йому негайно з сотнею відійти на ст. Кодню. Сотникові Іванову наказав як-найшвидше прибути з панцерником на ст. Кодню.

Ворога з боку Житомира я не сподівався. Не сподівався його й полковник Сулківський. Комусь треба буде запитатися отамана Беня, як це сталося?

Сотник Іванів через п'ять хвилин відповів, що його „не пускають із Бердичова“. — „Сотникові Іванову наказую вдруге й додаю, що за невиконання ним свого обов'язку й наказу піде під суд польовий“. Сотник Іванів передає комусь слухавку зі штабу Сірої дивізії; той хтось вислухує мене, що в наказі по Північній групі С. С. панцерник „Стрелець“ має своє завдання і мусить негайно прибути на ст. Кодню. Нічого мені не відповідає й кладе слухавку.

Для мене ясним було, що „Стрелець“ не поверне: або уникає бою, або дійсно „отамани“ не пускають. Інформую про все в Житомирі полковника Сулківського і прошу вислати панцерника з Житомира до Кодні. Полковник Сулківський наказує: триматися на двірці в Кодні, а панцерника негайно висилає. Всі ці розмови й накази тривають 10 хвилин.

З боку с. Городища, на захід від залізничці, на горбах появилася лава кінноти біля ста вершників. Напрямок лава бере на двірць. Усіх нестройових я змусив узяти рушницю, обсадити двірць і чекав на ворога. Тиша на двірці надає відваги ворожій кінноті, і вона гальопує до станції. Недружня й ріденька сальва моїх нестройовиків лякає кінноту, і вона повертає в долину. Але за яких 10 хвилин бачу уже пішу лаву біля 70 багнетів, яка швидко примує на двірць. Я, тимчасом, телефоную до Бердичова: —

„Стрільця“ не чути, Житомир — не відповідає, а сотні моєї з Кодні ще не видно.

Стаю до бою з одними нестройовими. Але нестройові дійсно поганенько стріляють: одне, зі страху великого, а друге — де-які з них і рушниці з роду в руках не тримали, як, прикладом, студент-урядовець Р-та.

Москалі, видно, оцінили кількість і якість оборонців двірця, бо прямували просто лавою, пострілюючи на ходу. Бють ворожі кулі в паротяг мого ешалону, машиніст хоче втікати; бють по вагонах із обозовими кіньми. Нерви нестройових не витримують видимої небезпеки: вони кидають стійки й утікають до вагонів. Даю наказ ешалонові відіхати за струмок, за два кілометри від ст. Кодня, в напрямку на Бердичів. Ешалон став. Нестройовикам наказую вийти й відстрілюватися, а до сотні висилаю вістового на коні з наказом: „Сотні відходити до залізниці в напрямку на Бердичів“.

Але сотня увязалася вже в бій під м. Коднею. Бо, поки заступник мій критикував наказа, потім постягав польові варти та приготувався відходити на ст. Кодня, — сотні загородив дорогу піший відділ большевицький, в силі 160 багнетів, що поспішав на возах за своєю кіннотою.

Окрема інженерна сотня С. С. виходить із міста і зразу йде на багнети, щоби пробити собі дорогу. Червоні атаки не приймають і втікають у бік с. Городища, але бачучи, що їх ніхто не переслідує, займають старі окопи, з часів Світової війни, які рівнобіжно положені по дорозі м. Кодня—ст. Кодня і на відстані $\frac{3}{4}$ кілометра від дороги. Криловим огнем унеможливають рух С. С. Червона кіннота захопила ст. Кодню, підірвала залізничні тори й поспішає на стріли в допомогу на м. Кодню. С. С. зустрічають її сальною, і кіннота втікає на ст. Кодня. Хоч кінний вістовий мій не доїхав до сотні С. С., але сотня зауважила, що ешалон уже стоїть за струмком і зміняє (а, властиво, бере) інший (добрий) напрям руху.

Була рання весна; на полі вода, сніг розталий і болото. Піхота большевицька прямує за С. С., своїм огнем гальмує відхід, а червона кіннота атакує крило. С. С. зупиняються, займають позицію й проганяють кінноту, а щоби мати можливість відходу, атакують червону піхоту; та утікає, і С. С. відходять. Але ворожа кіннота зауважує, що сотня прямує до ешалону. Ешалон її відганяє. Даремне я намагався допомогти сотні, бодай морально, присутністю ешалону. Нестройові за прикладом студента-урядовця Р-та, вже й пістоля мого не бояться; на погрозки та примус відповідають плачем, доказують, що вони для обслуги, а не для бою, і цим деморалізуючо впливають на міцніших духом.

Тоді я вирішую відіхати на розїзд Райки, щоби мати можливість ще раз звати панцерника „Стрільця“, як рівно дати йому можливість оперувати по торах, а за своєю піхотою вислати паротяга з порожніми вагонами, не наражаючи коней в ешалоні на покалічення. До Райок прибув я скоро. З Бердичова ніхто мені не від-

повідав. Вислав паротяга та два вагони за своєю сотнею; підібрав нещасливих недобитків хороброї сотні. Сотня в той день від 15 $\frac{1}{2}$ до 18 год. два рази переходила до контр-атаки проти червоної піхоти, абу мати можливість відходу; всі рази червоні не приймали удару на багнети й утікали; крім того відбила 8 наскоків червоної кінноти, що як круки налітали то на одне, то на друге крило С. С. по залізниці, але здобич мала тільки від забитих, бо С. С. не знають, що значить живим попасти до ворога. Спіткав я змучених, покалічених, де-яких без чобіт і рушниць, але свідомих своєї перемоги над ворогом.

Я сказав: „Мусимо переїхати через Бердичів на Шепетівку, а там уже відпичнемо“, й наказав дати їсти та по трохи вина, як рівно взяти рушниці, ручні гранати та поповнити ладівниці набоями. На перегляді не долічив вісьмох стрільців — Царство їм небесне й земля пером! — забитих і 12 легко поранених, а між ними і мій брат у перших Онисько Сороченко-Синявський.

О год. 19-й ешалон рушив у бойовій поготівлі на Бердичів. Через 20 хвилин їзди напіткав наш ешалон ешалона юнацького, полковника Петрова. Це було за 4 верстви, не доїжджаючи до двірця Бердичів-Житомирський. Ешалон той стояв, а юнаки лежали в лаві перед ешалоном. З боку Бердичова — тиша. Полковник Петрів інформує мене, що не їде до Бердичова, бо не знає, що там діється й не може виявити, бо юнаки ще молоді, не вивчені добре й бояться.

Я докладаю: „Пане полковнику! переймайте, як старший, загальне командування та й ідемо до Бердичова; в темноті ручними гранатами очистимо двірець від большевицької наволочи й пройдемо, а зрештою мені не віриться, щоби наші дві міцні дивізії покинули Бердичів так уже хутко“. Присутні старшини С. С. підтримали мою пропозицію й мій погляд. Полковник Петрів погоджується. Сигнал свистиком, юнаки збираються, і потяги тихо, без огнів рушають до ст. Бердичів-Житомирський. Приїжджаємо. На двірці тиша — а ні живої душі. Горить один ліхтар біля будинку двірця та лампа в покої чергового на двірці. Залізничник Гончар (начальник вузлової станції, а тоді прилучений до моєї сотні) робить вилки, ешалон мій опереджує ешалона юнацького й підїжджає під двірець. Вискакуємо на перон, обсаджуємо двірець. Вхожу до покою чергового на двірці: нікого немає, але був, бо димить ще цигарка недопалена. Беру слухавку від телефону — не попсований; дзвоню на ст. Бердичів-Київський, — хтось із залізничників підходить, але ухиляється од відповіді. Рішаю: значить, там червоні. Тимчасом полковник Петрів ставить перед двірцем міцну заставу та висилає розвідку. Все це робиться тихо й дуже хутко. Розглядаюся на станції. Стоїть ешалон; пізнаю в ньому ешалона інтендантури корпусу С. С., страшенно багатий сукном, і дивуюся — чому він тут стоїть взагалі, або чому до цього часу не переїхав на тор Шепетівський. В цю хвилину з'являється, ніби із землі виріс, комен-

дант ешалону поручник Круппа. Питаюся пана поручника, чому не переїхав до цієї пори.

— Бо машиніст утік.

— А де-ж стрільці дорученої вам частини?

— Розбіглися.

— А що-ж робить пан поручник тут?

— Сховався в полі та обсервував ешалона, вачікуючи своїх, щоби допомогли вивезти ешалон.

— Були на двірці червоні москалі?

— Не бачив ні одного.

— Що робиться в місті й на двірці Бердичів-Київський?

— Не знаю.

— А де-ж наші війська й панцерник „Стрілець“?

— Сірі чомусь опустили станцію перед чотирма годинами, а „Стрілець“ поїхав на ст. Бердичів-Київський і більше не вернувся.

— Тримайтеся, пане поручнику, мого відділу та візьміть рушницю.

Мені здається, що й під Бердичовим сьогодні сталося щось ганебне, як-що не більше. Як будемо жити — обов'язком є довідатися про те. Хожу ще з 10 хвилин по пероні, вичікую наказу полковника Петрова, потім вхожу до вагону, щоби відвідати своїх поранених стрільців та заспокоїти їх. Всього пройшло вже пів години. Нараз чую перед ешалонем два стріли. Вискакую з вагону. Коротка команда до присутніх на пероні вояків, і 12 бойовиків біжать до голови ешалону. Через дві хвилини чую ще стріли, вибух рукої гранати, і ешалон наш їде в бік ст. Бердичів-Київський. Бачу — біжать назад вислані мною вояки, а між ними молодий стрілець, мій джура, кричить що-сили, переляканий і тримається за руку; підбігає до мене й скаржитися на кривду, що йому заподіяно.

— Цить, — кажу, — зараз фершал перевеже тобі руку; не личить, козакові вдаватися в розпуку, та й ворог слухає нас.

Лікарський помічник повів його до двірця.

Теперішній підполковник Димар доповідає мені, що большевики підкралися до паротягу, закололи двох вартових і телефоніста на паротязі та змусили машиніста рушити. Паротяг уже рушив, як ми добігали до нього, большевики з паротягу стріляли впрост до нас; забитим упав старшина й ранено джуру; затримати ешалону було ніяк. Ешалон поїхав, а з ним скарбниця з вартовим, поранені, нестройовики (бо боялися носа показати з вагонів), коні, вози, майно сотні й особисте мое і стрільців, канцелярія й майно міністерства шляхів.

Шарпнувсь я з людьми наперед, як звірюка, сподівався, що вилки не поставлені або зіпсутий тор, і ешалон стане чи попаде в тупик. Даремна надія. Ешалон поїхав і зник у темряві.

А де-ж полковник Петрів? Де його юнаки? Не видно ні душі поперед і біля їхнього ешалону. Зникли: тихо, не попереджуючи підлеглих їм С. С., щоби, бува, лицарі абсурду не перешкодили їм... зникнути.

Мій звязковий біля полковника Петрова, Левко Сороченко-Синявський, ішов за паном полковником, чекав наказу, думав, що роблять якийсь хитрий маневр і аж попав на тор Бердичів—Шепетівка, зрозумів, що... відступають, але попередити мене було вже пізно, і брат його рідний, поранений, поїхав до большевиків.

Коли-б я знав був намір юнаків, або коли-б їх зовсім не спіткав, — доїхав-би до Бердичова і спробував-би пробитися, а коли-б переконався був, що неможливо, вернувся-б на розїзд Райки, вивантажився-б і переїхав-би, напевно щасливо, на шлях Бердичів—Шепетівка. Треба-ж було спіткати фатального ешалона Юнацької школи.

Був на двірці я ще з пів години. Більше нам робити нічого було. Зібрав людей частини, розбитих фізично й духово, й організовано перейшов по-під Бердичовим на тор Бердичів—Шепетівка.

Була 23 година, коли повернув по торові в бік Шепетівки. Держався залізниці тому, що воювали ми тоді ще по залізницях, не маючи обозів. Ішли з добру годину, аж спіткали „Стрільця“. Сказавши людям відпочити та пожитися, чим знайдеться на панцерникові, сам пішов до сотника Іванова. Лютий на обставини, на себе, на цілий світ, я все-ж знайшов у собі досить сили до стриманости й лагідно та спокійно запитав сотника Іванова:

— Чому ви не виконали мого наказу?

— Бо командир Сірої дивізії, полковник Палій, наказав слухати його наказів та перевезти його самого на Шепетівський шлях.

— Чи згодилися ви, пане сотнику, полковникові Палієві, що маєте своє оперативне завдання та не входите до складу доручених йому військ?

— Так є, пане сотнику.

— Пан полковник підтвердив свого наказа?

— Так є, пане сотнику.

— Чим полковник Палій мотивував свого наказа?

— Мені не відомо, пане сотнику.

— Пишіть, пане сотнику, рапорта про все це.

Розмова ця була при свідках. Рапорта я відібрав і пізніше долучив до справоздання для командира корпусу С. С.

Істи не міг і спати не міг я. Сидів і переживав. В ухах лящали стріли й зойки та скарги поранених, а над ними горувала розпачлива голосна скарга молодого несвідомого джури. Я бачив, як на яву, очі поранених стрільців, ті стурбовані очі, що силились угадати, чи пан сотник їх доведе щасливо до місця тихого. І я вірив, що виведу, і вони — очі їхні мені вірили... Із грудей виривалося нестримане ой, а за ним, як луна, з вірою несвідомою вуста шептали: — Боже Милосердний і Малостивий! Турбувала мене доля полонених. Смутили душу, гнітили серце події пережитого нещасливого дня. Палив огонь сорому й злости на самого себе, на других, та на обставини, що змусили мене дивитись на мій неуспіх. Ні, то не була поразка: я ще живий, а я — Січовий Стрілець!

У грудях довго ще кипіло, але упадок сил фізичних над ранком гостроту болю духового притупив. А мозок працює. Здава-

лося мені, що я постарів. Я вже знову мав чим жити, що робити. Чуть—світ дав наказа людям своїм вирушити на ст. Деміївку. Сам довідаюся, що юнаки розташовані в селі біля тору, хочу побачитися з полковником Петровим. Іду зі свідками. Здибаю на вулиці. Вітаюся.

— Знаєте, вчорашнє нещастя змусило нас покинути майно Юнацької школи, а губерніяльний комісар Волини позбувся губерніяльної каси.

Я відповів, що був на станції з відділом ще 50 хвилин. Попрощалися й розійшлися. Надибав ешалона. Вартовий козак показує мені вагон оперативного штабу Сірої дивізії. З двома старшинами вхожу до командира Сірої дивізії, полковника Палія. Невисокого зросту, товстенький, сивенький дідок, оголений, вуси й чуприна коротко підстрижені. Я представляюся. Просить сідати. Голос м'який, мова українська поправна.

— Пане полковнику! Сотник Іванів, командир панцерника „Стрілець“, доніс, що пан полковник наказали йому слухати наказів пана полковника.

— Так, я наказав.

Тут я показую наказ, яке завдання мав „Стрілець“, та інформую, що відсутність його спричинилася до катастрофи.

— Бачите, наказав я, бо обставини склалися так, що треба було залишити Бердичів, а, значить, пропав-би й панцерник.

— Хіба, пане полковнику, велика сила ворога наступала на Бердичів.

— Ні, це все нещастя сталося через того отамана Вовка, командира Залізничної дивізії. Зрадника того мало судити й розстріляти, а треба десять раз повішати або четвертувати. Дивуюся, що Головний Отаман такій бездарній людині та ще й здібній до зради, повірив керування дивізією.

Для мене ясним було, що під Бердичовим сталося непорозуміння між командирами дивізій, а це породило далекосяглі, великих розмірів, лихі наслідки й трагедію не тільки дорученої мені частини.

— Що-ж я, пане полковнику, скажу своєму командуванню?

— Так і скажіть, що все зло під Бердичовим сталося через зрадника отамана Вовка.

Прощаємося.

В 11 год. 9 березня приволікаюся на ст. Деміївку. Всього 55 вояків зі мною. Половина з них у неможливому взуттю, а друга боса. Рушниця тягне теж лише половина; всі вичерпані, фізично, пригноблені духово, з розхитаною психікою — до здеморалізування. Стверджую, що не брак ідейності або любові до своєї укоханой, вимріяної кожним зокрема й усіма разом Самостійної Батьківщини зробили людей байдужими,—а страшні переживання, хвилюючий неуспіх і втома. Працює тільки інстинкт самозаховавчий і то повільно, соромливо. Я це знаю й бачу. Останні власні сто карбованців даю на закуп кулів соломи. Наказую постелити в почекальні на двірці й усім положитися спати, а сам вирішував завдання: що я їм

дам їсти, як проснуться, бо-ж голодні полягали спати. Біля станції, в селі, стояла повстанча сотня. Командир її, поручник, був разом і комендантом двірця. Іду до нього, зясовую положення дорученої мені частини, але він нічого порадити не може. На станції є склад цукру, господаря немає і комендант ним опікується. Пишу вимогу на два мішки цукру. За цукор вимінюємо в селян хліба й квасного молока; можемо, значить, прожити день і ще й доїхати до Шепетівки, а там постачання корпусу С. С. нами заопікується. Так я упланував, і те вважав і вважаю зараз за нормальне для хорих, роздязнених людей. Відїхати до Мирополя можна тільки о 20 годині з паротягом, що приїде сюди по воду. Наказую о 17 годині настелити соломи в двох товарних вагонах та за сонця перейти туди, щоби не перестудилися босі.

Комендант нас не затримує, а навпаки, охоче відсилає, бо співчуває. Чекаємо на паротяг.

Тимчасом, о 18-й годині прибуває потяг із Шепетівки зі штабом отамана Вовка, командира Залізничників. Я з двома своїми старшинами іду представитися старшому начальникові, поінформуватися в загальній ситуації, розказати, в якому нещасті доручена мені частина, та попросити, бодай морально, мені допомогти. Представляємося панові отаманові Вовкові. Оповідую про вчорашній неуспіх та нещастя, зясовую сьогоднішній стан людей та положення, яко частини, і прошу дозволу їхати до Шепетівки, щоби там заосмотрити людей із Постачання нашого С. С. корпусу і бути ще чим у допомозі корпусові С. С., єдина там інженерна частина.

Отаман Вовк вислухав і каже:

— Бачите, ці всі нещастя ваші і багацько ще більші нещастя сталися через того зрадника полковника Палія, командира Сірої дивізії; з того ренегата, того зрадника слід паси дерти. Оце я приїхав сюди, щоби направити те зло, яке він наробив учора*). Ви, пане сотнику, розуміється, поїдете зі своєю частиною—я вас не затримую.

Я подякував щиро, попрощалися, і ми вийшли.

Повторяю, що розмова відбулася в „штаб-вагоні“, в присутності двох старшин дорученої мені частини, коменданта двірця та особистого ад'ютанта отамана Вовка.

Сидимо на двірці. Приходить і комендант двірця від пана отамана. Я ще раз нагадую:

*) Хоч автор лише рикошетом зачепив оборону Бердичова, все ж дає нам можливість підкреслити три засадничі негативні риси цієї оборони.

1) Відсутність об'єднаного командування в Бердичівській групі військ.

2) „Непорозуміння“, що найменше, між командирами дивізій.

3) Їхня безсилість у переведенні своїх рішень у життя.

Зогляду на певне чимале значіння висвітлення оборони Бердичова, як важливого моменту лютневої операції Штабу Дієвої Армії, яко протинаступу на большевиків у році 1919, з утратою якого заламалася ціла згадана операція,—сміємо надіятися, що учасники цієї оборони подадуть на сторінках наступних чисел „За Державність“ докладні описи згаданої оборони.— Редакція.

— То ви-ж, пане поручнику, не забудьте прилучити наші вагони, — чули, що пан отаман казав?

— А мені, власне, пан отаман наказав, як ви вийшли, щоби частини вашої не пускати.

Я не вірив своїм ухам, не міг погодитися, щоби пан отаман не міг віддати мені наказу зразу. Іду до пана отамана, розуміється, не один, щоби переконатися.

— Бачите, пане сотнику, я дійсно наказав, щоби вас не відсиляли, поки не підійдуть мої частини.

— Але-ж, пане отамане, ми жадної вартости зараз не уявляємо.

— Лишитися для моральної підтримки повстанців.

— Пане отамане! — але-ж треба хоч самих себе вартувати, а люди босі й без рушниць, і немає уже де навіть і хліба виміняти.

— Зрештою, пане отамане, наколи така гостра потреба, то можна лишити з сотні вашої охорони*). — Це слова адютанта пана отамана.

— А дійсно, — каже пан отаман, — поїдете, пане сотнику.

Комендант двірця був тут присутній.

Коли охорона отамана Вовка довідалася, що має залишитися, висловила протест і виставила охорону біля своїх вагонів, щоби їх не відчепили. Так нікого й не міг залишити пан отаман, і потяг, як-би дізнавши стиду великого, зараз відїхав.

Повернувся комендант двірця й каже:

— Все-ж таки отаман Вовк наказав ваші вагони не причеплювати до паротягу!

— Що ви кажете, брате!?

— Слово чести даю!

— Ну, подумав я, так сміятися, то хіба немає права. Трудно, пане поручнику, пошукаємо спільно виходу! Я, як сотник і командир окремої сотні, являюся тут старшим. Отож, пане поручнику, прошу слухати моїх наказів. І написав наказа, по якому пан поручник мав передати комендантуру двірця старшині дорученої мені частини сотникові, тепер підполковникові, Димареві.

Коли старий і новий коменданти доручили мені рапорти про здачу й прийняття, я написав вимогу комендантові сотникові Димареві вирядити негайно окрему інженерну сотню С. С. до ст. Шепетівка для обмундування, озброєння й запровіянтування.

Сотник Димар робить розпорядження для відправки. Коли все було готово для відїзду, я наказав сотникові Димареві передати обовязки панові поручникові, й ми відїхали з Деміївки. Але на ст. Миропіль нас чекала несподіванка. Іхали ми довго, бо старий паротяг не міг поспішати. Люди, ще хорі, роздягнені та босі позаривалися в солому й спокійно спали. Я вартував над ними. Нараз, чую на ст. Миропіль окрик:

— Хто їде, де командир?

*) Охоронна сотня складалася з 170 багнетів і 4 кулеметів.

Вихожу. 22 година. Бачу — на пероні вишикована сотня Сірих в поготівлі. До мене підходить старшина з криком:

— А, то ви?

— Я, — кажу спокійно, — у чім справа, пане старшино, — передчуваючи, що сталося якесь непорозуміння.

— То ви втікаєте з фронту?

— Ні, — кажу, — іду з дозволу отамана Вовка.

— Як-же це так: — отаман Вовк там був і казав, що С. С. втікають із фронту, й наказав за всяку ціну їх затримати, а вас розстріляти; оце чекаємо на вас дві години під дощем.

Зясовую панові старшині, що на позиції сьогодні не стояв, оповідаю далі, що сталося з окремою інженерною сотнею С. С. учора під Коднею та в Бердичові, оповідаю, як прожили сьогоднішній день, як рівно й про розмову з отаманом Вовком, змальовую стан людей дорученої мені частини і врешті підводжу до старшинського вагону й показую роздягнених і босих.

Старшина Сірожупанник закрив по-козацьки та й каже:

— І як міг нас так ошукати отаман Вовк? Як-би ми були знали правду — не виїхав-би він звідцїля.

Підїшов командир полку Сірих, глянув на моїх людей і зрозумів, та став запрошувати панів старшин С. С. на вечерю до старшинського зібрання; тим старшинам, що були без чобіт та стрільцям наказав дати їсти у вагонах.

Тієї-ж ночі наші вагони причеплено до першого транспорту й відіслано до Шепетівки. На двірці Шепетівки ми трохи підлаталися, бо застали колону Постачання корпусу С. С. До штабу корпусу С. С. їхали два тижні. В штабі Північної групи й у штабі корпусу С. С. були переконані, що я й мої всі люди загинули до одного, бо нікому не приходила думка, що могли піддатися большевикам*). А сотник Деморацький, улюбленець С. С., випивши чарчину в Проскурові в зібранні старшинському, казав: — марно гине Січове стрільцтво, й гіркою сльозою оплакував смерть сотника Мусія з Білоцерківщини.

* * *

Скажіть мені, люди добрі:

На якій підставі штаб Північної групи отамана Беня інформував Північну групу С. С., що частини отамана Беня стоять там, де їх зовсім не було?

На якій підставі полковник Палій відірвав панцерника „Стрільця“ від його оперативного завдання?

Чим пояснити поведінку Юнацького ешалону полковника Петрова?

Що сталося під Бердичовим 8 березня 1919 року, коли дві міцні дивізії відїшли без бою і, принаймні, без втрат та ще перед

* Слова полковника Сулківського та сотника Чорнії.

ворогом слабшим удвічі й неактивним *), та з якої причини полковник Палій обзивав зрадником отамана Вовка, а отаман Вовк—полковника Палія?

Для чого треба було отаманові Вовкові казати неправду й провокувати нещасні тоді розбитки славної окремої інженерної сотні С. С.?

А разом: — що то було?**)

*) Це перевірів я в двадцятому році, в заплілі ворога від полонених своїх стрільців, що повтікали з ешалону додому, коли большевики грабували викраденого мого ешалона. Та й тоді, вже на другий день, було відомо в штабі корпусу С. С. про кількість та якість ворога під Бердичовим.

**) Що то було? — Був: 1) брак авторитету й знання вгорі, 2) „Отаманія“ й зарозумілість у середині, а через те 3) непослух на низах, а разом—наслідки, що ми їх маємо. — Редакція.

Лівар І. Луценко
член Українського Військового Генерального Комітету
(1-го і 2-го складу).

Генерал-майор М. Іванів
член Українського Військового Генерального Комітету
(1-го і 2-го складу).

МИКОЛА ЯНЧЕВСЬКИЙ

Підполковник.

ЗІ СПОМИНІВ.

I.

Березень 1917 року. Фундул—Молдава—Кімполунг.

Початок весни, гарної, розкішної весни й початок якогось нового, не шаблонного життя... Початок весни... Весна в горах чудова... Земля підсихає на очах... рослини з непомітною хуткістю кріпнуть, зеленіють... ростуть...

Ліс навколо так гарно, так весело шумить, співає, ніби розірвав ланцюги... В Росії, там десь далеко, діється теж оновлення... там також розірвався ланцюг царату... Тут, на фронті, життя ще ніби йде по виробленому віками програму, по шаблону... але вже чути з різних сторін, що життєві колеса військового апарату котяться не по колії... В повітрі щось гудить... шумить... Кожний день приносить новини. Частина ще тримаються, але вже є випадки непорозуміння. Одні погоджуються на присягу тимчасовому урядові, другі ні. В нас у полку тихо, спокійно, але відчувається страшенна, величезна напруженість. Полк ще по старому на північний захід від уроч. Фундул—Молдави в горах несе аванпостну службу. Ескадрони розкинуті. Розмови між старшинами про сучасні події відбуваються телефоном. Розмови коротенькі, беззмістовні, горячкові... Що чувати? Що нового? Чи нема газет із Кімполунгу? Персонально мене цікавить тільки одно — це „Кієвская Мысль“, бо на її сторінках почали знаходитись коротенькі звіти про події на Україні, про заклик українців до „Охочекомонних полків—до українського війська“. Серце, душа рветься туди на Україну... Внутрішній голос каже — мусиш їхати на Україну, мусиш свої сили, свої знання віддати Батьківщині... досить москалям служити... Але, як це зробити? Як? Я-ж займаю відповідальну посаду... я командир ескадрону... В організмі міцно сидить військова дисципліна, військова підлеглисть. Пишу листа до Київа по зазначеній адресі в „Кієвской Мысли“ — прошу поради, — відповіді нема жадної.

Благовіщення. Полк змінюється. Відходимо до Кімполунгу. В 4-му ескадроні непорозуміння. За кілька днів у мене — ескадрон просить змінити вахмістра; я відмовляю. Такий виступ — це перший жайворонок військової анархії — ануляція дисципліни. У мене пролітає думка, як та блискавка — ось є підстава розв'язання з ескадром... їхати на Україну... Іду до командира полку — у мене є підстава — прошу їхати. Командир полку погоджується. Дає мені командировку до 7-го запасового полку в Борисоглібському. Думаю — добре. Дорога до Борисоглібського лежить через Київ, побачу там, куди та як себе треба приділити.

Квітень. Перший день Великодня. Сучава. Я в дорозі на Київ. Сижу в кавярні біля вікна. Зі мною думи... Пригадуються дитячо-юнацькі роки, коли я, будучи кадетом 2—4 класи, захоплювався Гоголем, особливо його „Тарасом Бульбою“, який перший і вклав у мою дитячу душу любов до України, любов до кінноти та при-мусив мене не раз потім пізніше глибоко задумуватись над питанням — чому це Україна не має свого власного війська, бодай такого, якими в Росії були Донське, Оренбургське, Кубанське й т. и. казачькі війська. Збудив мене від думок тупіт сотень кінських ніг. Переді мною на вулиці проходить 12 кінна дивізія, яка йде на зміну нашої... Зі мною думи... Куди вона йде? чого вона йде? Укомплектована виключно українцями. Це українська дивізія... Полки ці — і Стародубський драгонський, і Білгородський уланський і Ахтирський гусарський од початку свого існування — чисто українські полки... За мирний час постоявали на Вкраїні. Зараз, підчас війни, поповнення отримували майже все з українців, із 8-го запасового полку, дисльокованого в Новогеоргієвському (біля Кременчука). Куди вона йде? Її дорога лежить у другий бік — не на Кімполунг, а на Київ.

Я в Києві. На Велико-Володимирській вулиці. Я вже близько цілі. Я в домі, де мусить кияти українське життя, де міститься мізок цього життя. В кімнатах повно народу... Кого тільки нема. І цивільні, і військові... селяне, священники. Розмови галасливі... одні вживають всіх засобів, аби перекричати других... Страшний гомін... на підлозі бруд, сміття, недопалки. Перше враження — жахливо: ярмарок... Не видно громадянської дисципліни, а є натомість відсутність поваги — і серед прибуваючого елементу, і серед кермуючих — до тієї інституції, де народжується таке величне й святе — нова ера Української Історії.

Цим була ясно й виразно підкреслена вся незрілість громадянства до політичного життя, а серед керовників — до цього ще й легковажність що-до відповідальности перед Нацією.

Хожу з кімнати до кімнати... Питаю, — ніхто нічого не знає... За столами сидять все молоді добродії, які скеровують мене один до другого... Нарешті довідаюсь, що в одній із кімнат засідає Військовий Комітет. Я — до Комітету. Військових не бачу, за винятком якогось прапорщика. Кажу, в чому діло — що хотілось-би віддати свої сили й свої знання Українському військові... Перешіпту-

ються... Питають, чи кадровий. Із гордістю відповідаю — кадровий. Після нових перешептів — чую відповідь, що нічого не можуть по-радити, бо мусять тримати єдиний революційний фронт...

?... ?... ?...

Відхожу. Підхожу до груп. Є групи виключно з військових. Старшин-кіннотчиків не бачу жадного. Є піші, гарматчики, сапери... Прислухаюсь до розмов... Чую — незадоволення, яке опанувало й мною... Видко всі приїхали отримати наказу й стати під свій рідний прапор. Підхожу до одної групи, де якийсь добродій, в формі земгусара мітингує. За галасом тяжко все розібрати. Чую, що звертається до старшин... Товариші військові, — як ви не хочете зрозуміти... ми передовсім мусимо солідаризуватися з російськими соціялістами... передовсім єдиний революційний фронт... ми українські соціялісти жадного війська не потребуємо...

?... ?... ?...

Видно панування Москви, хоч і скрите, але ланцюги її ще міцні...

Не віддаючи собі ясного відчуття, вийшов я на вулицю й... пішов, не знаючи куди й для чого йду... Було якось прикро, гірко... Дійшов до купецького саду й сів на лавці над Дніпром... Дніпро й свіже від нього повітря зробили своє діло — я зрозумів, що тут наразі нема роботи... Треба їхати до Борисоглібського та рятувати своїх українців із московського війська.

Борисоглібське. Травень, червень і липень 1917 року. Гарячково відбуваються закладини Українського гуртка. Мені в роботі багато допомагають два молодші старшини К. і Д. з запасового пішого полку, що також стоїть постоем у Борисоглібському. Взагалі, старшин брак. Видно зацікавленість українізацією серед звичайного рядового козацтва. Майже щодня для бажаючих членів гуртка читаються оповідання Кашенка про Запорожжя, запорожців і поволі підходимо до питань про необхідність мати своє військо й свою власну Державу. Із „Совета Салдатських і Робочих Депутатів“ підсилаються провокатори, мітингують за „єдиний революційний фронт“ проти буржуазії, за „єдиний загальний котьолок“. Але після розстрілу кірасирами Богданівців у вагонах під Києвом „Совет Салдатських і Робочих Депутатів“ не тільки перестав користуватися у членів гуртка впливом, але вдвічі, натомість, збільшилася кількість членів українського гуртка й стала вже доходити до 500—600 чоловіка; чути вже стало розмови не тільки серед старшинства, а й серед рядового козацтва про необхідність виділити українців в окрему частину.

Командиром кінного полку й начальником залоги був полковник М., поляк, дуже добра людина, але, будучи зв'язаний по руках і ногах полковим совдепом, так і не дав нам дозволу на виділення українців в окремих відділ. Сам совдеп, маючи певні інструкції від окружного *) совдепа, не тільки гальмував всі наші справи й ставав на перешкоді, а й оголосив нам потаємну війну.

*) Борисоглібська залога належала до Московської Військової Округи.

Київ... Київ мовчав... Правда, було вже видно, що Київ де-що змінив свої погляди, що в Києві вже зрозуміли, що Україні потрібна своя власна армія, але перейти до інтензивної роботи—творення окремої Української Армії — Київ не міг, Київ все ще чіплявся за московських соціалістів, їм вірив та мав надію дійти мирним шляхом до згоди з московським „демократичним“ — не „царським“ урядом...

Кілька разів надсилалися гонці до Києва з проханням дозволу на самочинний вимарш українців з Борисоглібського на Київ... Але Київ наказу не дав... *) Київ хотів тільки... українізації... Це бажання було гарним, але не зараз... воно варто було на початку травня місяця, а не тепер, через два місяці... Вже було за пізно... Час ішов. Час і обставини вже вимагали другого, вимагали більшого... Те, що було задовольняючим на початках революції, те по впливі 2—3 місяців було... смішним. Зараз час вимагає використання патріотичного захоплення в українських козаках, і зі здорових нездеморалізованих частин, збираючи їх до купи, творення Української Армії. А деморалізація йшла та йшла з непомірною хуткістю. Треба відверто признатись, що вона більше падає не на совдеп із його провокаціями, а на Київ. Треба було жити одним життям із козаками, щоби бачити й переживати спільно з ними настрої їхніх душ і серць. Київ жив іншим життям і, як видно, чи не хотів, чи не міг оцінити грізного положення на місцях і не здавав собі справи про наслідки такої його політики.

А чорні хмари заступали сонце... Вже починало лунати на мітингах — „до дому“... Треба було бачити, як горнувся здоровий елемент до гуртка, шукав у ньому рятунку. Кожний козак-рядовик ясно розумів, що пошесть деморалізації поширюється... Рятунок криється у зміні місця постою, відокремленні себе муром від москалів, а ніяк не спільне з ними життя. Спокуса „до дому“ — велика, а кількомісячна українізація не могла піднести на належну височінь громадське почуття й обов'язок перед Батьківщиною в усіх однаково.

Підказувало їм щось інстинктивно, що за москалями посунуться до дому й українці... Не залишатися-ж українцям на самоті у Борисоглібському, Тамбовській губернії.

Залишиться Україна без війська, без муніцип. без охорони... Треба було тільки бачити весь той жах і розчарування, яке огортало козаків після кожного повороту гонця з Києва без твердого й виразного наказу... Гинули і віра, і надія в твердість своєї влади... Наближався кінець життя гуртка — пропадала зацікавленість українськими справами, насовувалась апатія, за якою вже йшла побідниця-деморалізація з „єдиним революційним фронтом“, яка давно вже прийняла в свої обійми московських салдатів.

*) Не можна підчас революції чекати на накази. Київ не міг розбиратися в становищі на всіх переферіях, і ті, що провадили акцію на переферії, повинні були допомагати Центрові акціями з власного почину. Отже перекладати всю вину на Київ — не є слушним. — Редакція.

Отрута Борисоглібського Совіту Салдатських і Робітничих Депутатів ділала й на наших вояків. Атмосфера відвищена. На поліпшення стосунків між нашим гуртком і совітом не тільки не можна було лічити, а навпаки — висовувалась необхідність вирішення, і то в як-найшвидшому часі одного з двох:—або розв'язання гуртка, або неофіційний вимарш його з Борисоглібського. За першим слідувала для нас дуже неприємна річ — здача своїх позицій москалям; друге — міцно було зв'язане з поняттям військової дисципліни; з Києва-ж дозволу на вимарш все так і нема... Ці свої переживання мені не раз потім пригадувались підчас уже служби в Українській Армії, де за дуже малим винятком, через загальну внутрішню політику та місцеві обставини, відповідальні посади були обсажені старшинами молодими (мені траплялося зустрічати командирів полків, які мали від 20 до 24 років) або елементом, який у своєму житті з армією нічого спільного не мав (подібно-ж, як наші провідники майже цілком не були підготовлені до виконання ширших завдань по відбудові Держави, через обмежене виховання, отримане на спецефічному тлі російських соціалістичних партій, і не тільки не відчували браку в невідготовленому кадрі політично вихованих військових провідників, але запаморочені запопаченою від московських соціалістів ненавистю до всього військового, ще й цуралися)... Ці пани здебільшого вважали, що в фундаменті устрою всякої армії лежить не військова дисципліна, а свобода à la Керенський, і що в козакуванні мусить проходити червоною ниткою не дисципліна, а легкість у чинах, близьких до анархії, та в невідповідальності й невиконанню наказів. Ця легкість у погляді на військову субординацію й не дозволяла відчувати їм того, що їхнє нерозуміння головніших військових засад спочатку, поки не запанувала загальна розхристаність, разило їхніх підлеглих, звичайних шерегових козаків, які мали за собою по кілька років військової служби, та які були завше чутливими до чинів своїх командирів, і примушували своїм поступованням виходити на слизькі стежки і цих підлеглих.

В результаті, необхідність утримування свого авторитету штовхнула „командирів“ до пристосування, хоч і схованого десь у глибині свого внутрішнього „я“, своїх наказів та чинів — до бажань підлеглих, що спричинилося до свобідного переходу козаків до частин із фундаментом „отаманії“, що ясно не могло не відбитися на боездатності Української Армії.

В цей скрутний час для гуртка дійшли до нас відомості про дозвіл Української Влади на формування в Одесі Гайдамацького куріня. Негайно був командирований до Одеси підстаршина К. з відповідними інструкціями.

Зясувавши, що формування дійсно провадиться, підстаршина К. повернувся з потрібним наказом. Маючи на руках наказ своєї влади, нам тепер цілком не ходило, чи дасть командир 6-го Запасового полку згоду на виїзд козакам, чи не дасть, але ми знали, що кожний член гуртка, вірний ідеї відбудови Української Армії, вирушить згідно з наказом своєї влади. Шкода тільки, що це вже діялось трохи за пізно — в половині серпня, і тому до Одеси прибуло з гуртка ледве 60 чоловіка. Решта членів, під впливом Світа Салдатських і Робочих Депутатів, залишилася при московському війську захищати „єдиний революційний фронт“, а друга частина, більша, рушила навпростець до дому...

Гайдамацький курінь розташувався по-за Одесою, на „5-й станції“, на колишнім місці лагерів російської піхоти. Прибуття в цю цілком свою частину зробило сильне вражіння на всіх нас. Ми були наче-б-то перенесені не тільки з півночі на південь, але з однієї епохи в другу... Перед очима діялось те, що відійшло вже у вічність... Зразу воскресла в пам'яті так гарно, живо й художньо описана Гоголем Запорозька Січ. Місце табору Гайдамацького куріня сприяло й життю, й картинності... Це рідкий ліс... Видно, що війська давно вже тут не постоювали: окопчики для шатрів почасти зруйнувалися, але рясно заросли травою; стежки теж позаростали травою й кропивою, надаючи цим приятелем занедбанні оригінальний колорит. Між деревами густо порозкидалися кущі, під якими стомлені козаки поклялися спати. Там на пеньку, в холодочку сидить козак, похилившись; над ним свійський голяр із „оселедцем“ голить, залишаючи і йому „оселедця“. Тут компанія, як видно, новоприбулих, підстеливши шинелю, закусує чим Бог посплав, озиряється на всі боки, ділячись вражіннями. Тут-же недалеко розкинуті шатра звичайного російського таборового зразку в перемішку з маленькими походними, до котрих туляться імпровізовані намети з плахт, із килимів та кавалків хатнього полотна. Між шатрами в порядку, в „козлах“ стоять рушніці, шаблі, кулемети; біля них походжає суворо варту... Чути пісню „Ми гайдамаки, всі ми однакі“, — це повертається сотня з навчання. Повноту картини доповняють козаки й старшина в старовинних козацьких строях, у черкесах, вишиваних сорочках. Але ще не всі змогли привести себе до такого вигляду. Більшість одягнута в російські „гімнастюрки“ та захистного кольору шаравари. Обличчя освітлені внутрішнім світлом твердості, рішучості та гордості від свідомості, що вони — піонери великого діла — відбудови України. Всі вони — і старшина, й козаки — добровольці; прийшли сюди, маючи на думці тільки боронити свій край, якого вже починає охоплювати пожежа анархії.

Формування 1-го Гайдамацького куріня провадив осаул (сотник) Василь Сахно-Устимович. Розпочато формування десь у половині липня. Козаки й старшина прибували що-день, так, що приблизно за місяць після приїзду нашого з Борисоглібського, так біля 20 вересня, перший курінь зміг залишити в своєму складі 6 піших, 1 кулемету й 1 кінну сотню та 1 арматню батарею з 2 гармат, ви-

лучивши на формування 2-го Гайдамацького куріня (командиром було призначено капітана Орлова) — 2 піших, 1 кулемету й 1 кінну сотню та на формування 3-го Гайдамацького (командиром призначено було підполковника Продьму) — 3 кінних та 1 кінно-кулемету сотню. Окрім того, на 1 жовтня від першого куріня була відіслана одна сотня до Херсону для формування й там Гайдамацьких частин, та був ще українізований цілий кулеметний відділ, що склався щось із 20—40 кулеметів, під проводом штабс-капітана Мацана.

Треба було тільки дивуватися тому темпові, яким відбувалося комплектування Гайдамацьких курінів козаками та старшиною — звідки ці люди бралися, хто тяг їх до війська в той час, коли в московських частинах ішла вже повна деморалізація? Треба було тільки дивуватися, як швидко прокинулися сини того народу, якого москалі більш 250 років душили та вживали всіх заходів, щоби його змосковити.

Більшість козаків прибувала без зброї, а діставати її було страшенно тяжко. Ввесь військовий апарат у Штабі Одеської Військової Округи знаходився в руках москалів, але зусиллями командирів та комісара для військових українських справ, підполковника Поплавка й доктора Луценка, старого невтомного діяча, — Гайдамаки помаку й доктору одягалися й озброювалися, але й діставали коней. А як ставився до нас московський Штаб Одеської Округи — видно з прикладу: командуючий Округою генерал Маркс категорично заборонив найнезначнішим відділам Гайдамаків, навіть без зброї, але в шерегах показуватися на вулицях Одеси.

В кінці вересня всі три куріні були приміщені для постою в казармах на „2-й станції“, де почалися регулярні навчання з козаками; особливо треба було звернути гостру увагу на підготовлення козаків до бою в місті, бо було вже два випадки, коли Гайдамакам пощастило показати громадянам свою тверду організацію та розуміння обов'язку. В початку жовтня майже одночасно й у Вознесенському, й у Тирашполі розагитований натовп добрався до скарбових магазинів спирту та й розпочав грабунок. На депешу, по алярмі, негайно, потягами рушили Гайдамацькі відділи силою до 2-х сотень, спочатку до Вознесенська, а за кілька днів до Тирашполя (тут, як видно, Штаб Округи не міг довго вагатися, де знайти дисципліновані відділи — хоч і ворожі, але певні). Стримання пристракти навіпаного натовпу в обох випадках було виконано Гайдамаками дисципліновано і з підкресленням, що Українське Військо, хоч і молоде, але ясно розуміє свій обов'язок і може легко боротися зі спокусою. У Тирашполі відділові Гайдамаків було трохи тяжче; тут прийшлося мати діло не тільки з цивільним натовпом, але зустрінутися з озброєною масою „товаришів-салдатів“, що їхали з Румунського фронту й затримались у Тирашполі. Винний магазин був оточений не однією сотнею, і я не помилюся, коли скажу, що було більш, а ніж зо дві тисячі цих розагитованих, розпалених пред стоячою поживою „воєнків“. Дві сотні Гайдамаків грізними розстрільними розпочали наступ із двірця на місто. Грабунок щойно розпочинався, і було

видно, як маси — не лише військових, а й із сусідніх колоній та хуторів бігли що є духу в напрямку до винного складу. Але вістка про наступ Гайдамаків, як та блискавка, долетіла до грабіжників, і крики „спасайся“, „червоні шлики“, „красние шапки“, „гайдамаки“, — ділали як зброя: цивільні шукали рятунку втечою, а військові спробували ставити опір... відкрили огонь.

За кілька годин у місті був повний спокій. Залишивши варту при магазині, відділ Гайдамаків у зімкненому ладі продефілював улицями міста, отримуючи від громадян подяку й викликаючи страшенну зацікавленість і здивованість дисципліною й порядком у частині. Тирашпіль дійсно був здивований. Кому, кому, а Тирашполеві добре далися в знаки тяжкі часи, коли прийшлося бачити й на собі відчуті розбещеність московських полків, що демобілізувалися з Румунського фронту.

Відділ Гайдамаків, пробувши в Тирашполі зо 2 дні, розгрузив станцію від військових ешалонів, що там затрималися самовільно, та використовуючи найменшу нагоду до обеззброювання їх, повернувся до місця постою в збільшеному складі — багато українців, надто підстаршин, замість простування до своїх домів, приїхали до штабу курінів, щоби вступити до свого війська. Всім нам — і звичайним рядовикам, і старшині — було ясно зрозумілим, що ці два випадки зробили величезну пропаганду на користь Української зброї.

Десь у половині листопаду й Одеса побачила вперше Гайдамаків. Після виборів делегатів на 3-й військовий зїзд у Києві за де-який час прийшов наказ із Києва про українізацію Штабу Округи.

До чести Гайдамаків треба сказати, що представникам на зїзд було доручено, щоби за всяку ціну вимагали на зїзді від Уряду проголошення самостійности України.

З отриманням наказу про українізацію Штабу Округи до Одеси надійшла 12 кінна дивізія під командуванням генерала Єлчанінова, який отримав призначення командира Одеського Корпусу (Штаб Округи було переіменовано на Штаб Корпусу). Дивізія стала постоем: Стародубський драгонський полк — у Вознесенському, Білгородський уланський полк — в Ананьїві, Ахтирський гусарський полк і штаб дивізії — в Одесі.

На день українізації Штабу Корпусу, щоби не допустити жадних виступів із боку московських частин (а в Одесі ще чимало позалишалось ріжних запасових частин і відділів, цілком здеморалізованих), комісар, підполковник Поплавко, наказав вирушити 1-му Гайдамацькому куріневі на Одесу, 3-му Гайдамацькому куріневі — нести кінну стежу по передмістях Одеси, а 2-му Гайдамацькому куріневі — обсадити двірець і район Штабу Округи (Пирогівська вулиця). Українізація була проведена без жадних виступів — тихо й спокійно. Одеса вперше побачила, що українці не бавились у козакування, побачила грізні шерехи козаків, і коли на вулицях Одеси залунала козацька пісня, то мешканці інтернаціональ-

ного міста ніяк не могли дати собі відповіді, що це за військо і звідки воно прибуло, та ніяк не хотіли вірити, що це ті Гайдамаки, що з липня місяця стояли під Одесою.

Український гурток, що його провадив доктор Луценко, був задоволений: його культурна й освітня праця не пропала марно; а праця гуртка в Одесі була величезна й зовсім не легка — треба було розбудити українське населення, поставити його на шлях відродження України. При гурткові були курси українознавства під приводом, здається, В. Мурського, був клуб, у якому ми не раз відпочивали душею...

Але-ж знайшлися й такі організації, яким Гайдамаки прийшлися не до смаку й унесли турботи. Це — „Союз Георгієвських кавалерів“, організація цілком монархічна з твердою орієнтацією лише на Росію — Московщину; потім таємна організація „красногвардейцев“ (головним чинником були жидаї і їхні гроші) та Совіт Салдатських і Робочих Депутатів. Правда, з українізацією штабу корпусу совіт мусив бути зліквідований, але це вимагало часу й праці штабу корпусу, щоби переорганізувати всі військові формації, що стояли в Одсі та мали на чолі начальників із твердими поглядами „Єдиної неділімої“, а салдати — мали своїх представників у совіті. Та наразі ми маємо тільки українізований штаб корпусу.

Турботи Совіта Салдатських і Робочих Депутатів не були даремні. З українізацією штабу корпусу, який мав підпорою дисципліновані Гайдамацькі частини, що не мали нічого спільного з совітом, його положення робилося критичне. Совіт Салдатських і Робочих Депутатів і інші організації зрозуміли тепер свою помилку, що не звертали уваги на організацію українських відділів, бо їхні шпиги доносили, що на „5-й станції“ панує хаос, а за хаос вони приймали наше вільне демократичне життя, в якому свіжий чоловік ніколи не міг одразу зобачити твердого фундаменту — дисципліни.

Всі ці організації піднесли в своїх кутках галас, забили на гвалт, і ми вже на другий день мали непростених гостей — найліпших їхніх агітаторів та провокаторів. Але їм не повелось — майже всі були затримані козаками та передані командуванню.

Петербург вже пару тижнів мав большевицьку владу, і можна було незабаром чекати на виступ червоногвардійців і в нас, тим більше, що в Одесі, як портовому місті, большевики могли мати податний ґрунт серед своїх побратимів — матросів і жидів, тим більше, що ці останні посідали не лише гроші, а й зброю.

До нас стали доходити глухі чутки, що передбачається повстання. Кажу доходили — тому, що ми мали величезний мінус: при Гайдамацьких курінях взагалі не була поставлена на належну височинь ні розвідка, ні контр-розвідка, а в той час зосібна вона якось ще більше була занедбана, бо звязкове кільце курінів — фундатор Гайдамаків, осаул Сахно-Устимович страшенно скомпромітував себе через формування жіночого батальйону й поступово відвертався від Гайдамаччини, в наслідок чого 1-й курінь перебрав капітан Осмоловський, а капітан Орлов — командир 2-го куріня давно вже

цілком перестав дбати про курінь, мотивуючи це величезною працею в Союзі Георгієвських Кавалерів.

Ходили чутки, що організується штаб Гайдамацької дивізії, але тимчасом ми цього не відчували, а відчувався тільки розклад, що поволі насувався.

Праві й ліві московські течії не зупинилися на першому невдалому наступі. З'являлись і матроси, агітуючи за „єдиний революційний фронт“, і якісь темні особи з гаслами—„об'єднання всіх офіцерів“.

Не можу не зазначити, що провокація мала, хоч і не значний, а все-ж мала успіх. Гинули без вісти козаки й старшини. Дякуючи таким обставинам, кожний курінь, хоч і спільно, але без загального керування, чинив на власну руку. Куріні трималися на поготові, вхід і вихід із касарень були заборонені, варта зміцнена, в напрямку на Одесу висилалися військова й цивільна розвідка.

А тут ще до всього цього з Центральної Ради прийшов у такі тяжкі часи наказ про кінцеву організацію Військової Ради на зразок Совіта Салдаських і Робочих Депутатів. Гайдамаки спочатку відмовилися вибирати представників, кажучи, що їм не потрібні комітети, що надивилися на їхню працю в російських частинах, але... наказ є наказом: мусить бути виконаний.

Військова Рада зібрана. Засідання відбувається в Англійському клубі. До її складу ввійшли представники: від 1, 2 і 3 Гайдамацьких курінів, від кулеметного відділу штабс-капітана Мацана, від моряків і самоходової роти (напів українізованої) та від Ахтирського гусарського полку, цілком не українізованого, не зважаючи на виключно український склад їх (треба додати, що моряки, самоходці й Ахтирці, крім того, мали представників і в Совіті Салдаських і Робочих Депутатів.

Головою Ради було обібрано Іваницького, шофера з самохідної роти, людину інтелігентну, чесну, що мала погляд і надію на відбудову Самостійної України.

Не памятаю зараз точно дати, але, здається, між першим і третім грудня, вдосвіта, було отримано донесення від розвідки, що двірець обсадила змішана ватага матросів, цивільних і салдатів та що на Пушкінській і Канатній вулицях помічено якийсь рух.

Перший курінь, не маючи ще остаточно вирішеного положення, з командиром своїм тимчасом залишився в резерві на місті, підполковник Продьма з 3-го куріня вислав кінні розвідки, ближні й дальні в керунку на Тересинь і на Маяки. 2-й курінь, під команду заступника командира, вирушив на сполох. Підходячи до будинку бувшої Арматної Сергійівської школи мусів був розгортатися до бою, бо його розвідка на Куликовому полі увязалася в бій із червоногвардійцями. Без великих втрат 2-й курінь до вечора опанував двірець, Куликове поле, Пушкінську, Канатну й Малу Фонтанну, маючи розвідку на лівому крилі по Старо-Порто-Франківській, з напрямку на „товчок“, праве крило біля Олександрівського парку — ріг Дерibasовської й Пушкінської, з розвідкою в напрямку

на Воронцовський палац. Курінь став заставами на Пушкінській—на рогах Дерibasівської, Гречецької, Поштової, Жидівської, Троїцької, Успінської, Базарної, Великої й Малої Арнаутівської й Ново-Рибної, мачи фронт на Преображенську.

Представники у Військовій Раді від Ахтирського пішого полку, Моряків і самохідної роти, винесли постанову, що їхні частини тримають неутралітет, а кулеметний відділ штабс-капітана Мацана теж щось ніби неутралітета виказують, бо — тільки охорона свого постую.

Як це було прийнято Гайдамаками — трудно сказати, бо на другий день бій розпочався з більшою енергією з боку червоногвардійців, і 2-й курінь, що був досить розтягнутий і поділений на маленькі відділи, мусів відступити на Куликове поле, тим більше, що червоногвардійці вели головний наступ по Великій і Малій Арнаутівській вулиці, виконуючи своє завдання — примусити 2-й курінь відступити в напрямі на Олександрівський парк.

Увечері підійшло з 1-го куріня дві сотні, і вночі 2-й курінь із 2 сотнями 1-го куріня рушив у наступ. Наступ був гвалтовний. Гайдамаки до полону червоногвардійців майже не брали. До рук Гайдамаків дісталося багато мушкетів і до десятка кулеметів. На ранок Гайдамаки мали праве крило на Торговій вулиці, біля моря, а ліве—на Преображенській, біля собору (ріг Дерibasівської), і далі, вліво—доглядали їхні сотні на Спиридонівську, Тираспільську й „товчок“, забезпечуючи тил по Старо-Порто-Франківській із доглядом біля Олександрівського парку. Хоч третій день бою пройшов у рідкій перестрільці, доля Одеси й червоногвардійців була вже ясна. Видно було вже їхню дезорганізацію. Жиди й салдати помаленьку тікали — перші додому, другі до касарень, щоби перейти на стан „неутралітети“. Тримались ще тільки моряки. Спочивши через ніч, на четвертий день ізрана 2-й курінь вже з 4 сотнями 1-го куріня розпочав наступ, яким було цілком звільнено місто від червоних банд.

МИКОЛА БАЙКО.

4 ЖОВТНЯ 1919 РОКУ.

Наказ генерала Май-Маєвського ч. 22, нечувані знущання карних відділів, грабунки та масові арешти української інтелігенції розвіяли всі сумніви мешканців Полтавщини, й тому всі, хто вважав себе українцем, кому ідея визволення українського народу була вищою від власних інтересів, власного життя, почали приготуватися до боротьби з білою Московською навалюю, з Деникінщиною. Полтавський Губповком *) переслав Повітповкомом *) наказ про негайне утворення на повітах бойових відділів.

Підготовча праця закипіла з такою завзятістю, що вже в середині вересня все потрібне для планомірного організованого повстання було готове: очікувався лише сприятливий момент, щоби придбати зброю, але й він незабаром надійшов.

3-го жовтня 1919 року, ранком, на ст. Полтава-Київська з Харкова прибуло два вагони з англійськими рушницями, вагон із набоями та кілька вагонів із одягом, що за пів години вже стало відомим Губповкомові.

— Прогавити цю зброю, якої так гостро відчувалася потреба, було б величезним злочином, зрадою ідеї визвольного руху — так мислив кожний член Губповкому, й тому, по короткій нараді, ухвалили:

„4-го жовтня Диканьським відділом взяти Полтаву“.

Начальник оперативного штабу Губповкому Будяк, одержавши наказ і відповідні повноваження, зразу-ж, по нараді, поїхав у Диканьку.

Вістка про приїзд Будяка, мов блискавка, рознеслася між повстанцями, що мешкали в печерах Диканського лісу та його околицях, і всі, хто лише належав до повстанчого відділу, рушили до Мазепино Дуба, де завжди відбувалися врочисті віча повстанців.

Мов та комашня, що зачула небезпеку рідному гніздові, вперто ноборюючи різні перешкоди, поспішає на допомогу, так повстанці, протискуючись кущами та потріскуючи сухим галуззям, сунули з усіх боків до Мазепино Дуба, що стояв майже в самій середині й був

*) Губерніяльний і повітовий повстанчі комітети.

Олександр Пількевич
член Українського Військового Генерального Комітету
(1-го і 2-го складу).

Степан Письменний
член Українського Військового Генерального Комітету
(1-го і 2-го складу).

найтовстішим, найвищим, наймогутнішим, найповажнішим дубом межі всіма дубами величезного Диканського лісу.

Ніч, мов чорною запаскою, обгортала ліс із усіх боків.

В лісі було темно й тихо... Падав дрібнєсенський осінній дощик...

Коли тріск галуззя під ногами повстанців, що збирались коло Дуба, вщух, засвітили смолоскипи, й море голів одразу виринуло на темному тлі...

Попихкуючи люлькою стояв під Дубом Будяк і щось істиха розмовляв із начальником Диканського повстанчого району Грицьком Сотником.

Це була ще досить молода людина, але, як казали повстанці, зі старою головою й широю українською душею...

Скінчивши розмову, Будяк підніс голову догори, обвів очима навкруг себе й, хитнувши назад головою, молодим, але твердим і певним голосом промовив:

— Брати Українці!

Не буду нагадувати вам про Деникінщину, взагалі, й її завдання що-до України, бо ваша присутність дає мені право думати, що все це вам добре відомо, що ви сами гаразд знаєте й розумієте, чого мусить сподіватись український народ од цих хижаків.

Так, я певен цього, певен також і того, що ви добре розумієте й те, що в сучасний момент є святим обов'язком кожного українця.

Брати Українці!

Порозумітися з білими окупантами мирним шляхом—неможливо, й тому мусимо ми як-найскорше розпочати широких розмірів боротьбу з цими запеклими, споконвічними нашими ворогами; але, щоби ця боротьба принесла бажані наслідки й окупила ту кров, що доведеться пролити, потребуємо ми мати те, без чого ніяка збройна боротьба неможлива: ми мусимо мати зброю! В імені Губ-повкому наказую вам завтра здобути Полтаву, щоби здобути ту зброю, яку в великій кількості мають наші вороги в Полтаві; а разом із цим наказую вам завтра гукнути в самісінькі вуха наших ворогів—Ще не вмерла Україна—та так гукнути, щоби задрижала Полтава, а серця ворогів закам'яніли на віки! —

Могутнє „Слава“ раптово вирвалося із сотень грудей і, мов грім, залунало й покотилося по лісі й геть далеко по-за лісом.

Здавалося, столітні дуби, що були нікими свідками не одного вже віча повстанців, на цей раз не могли стримати свого вічного, німого спокою, перемінилися в живі постаті та, похитуючись, кричали своїми могутніми, столітніми голосами „Слава“ разом із повстанцями...

Віче закінчилося.

Без лементу, без сварки вмить розбрелися повстанці ріжними напрямками, щоби зробити потрібні приготування. І вже за годину, по закінченню віча, двісті тридцять озброєних повстанців із гарматою й трьома кулеметами, під проводом Будяка, поспішно йшли двома дорогами під Полтаву, яку ще задовго до ранку й облягли з трьох боків.

Сіріло... Посвистували на Полтавських двірцях меневруючі паротяги; але в самій Полтаві тиша була, як у могилі: мешканці спочивали тихим, спокійним сном...

Все видніше й видніше робилось на дворі й коли, нарешті, розвиднилося вже так, що лихтарі на вулицях було погашено, раптово, з боку Рибців, раз-по-раз, гукнула тричі гармата, й рештунки з неймовірним свистом, пролетівши над сонним містом, розірвались у Червоних касарнях, де розположився старшинський курінь Деникінців.

Це був умовний знак повстанцям до наступу разом.

Несподіваний гук гармати вмить розбудив Полтавців: все скопилось, заметушилось, насторожилося!

Знову тиша...

Хто стріляв, і що значили ці постріли, ніхто не знав, не догадувався, але коли навколо міста затріщали мушкети, заграли кулемети й на Огневому полі, з боку монастиря й по Кобиляцькій вулиці зявились лави озброєних людей у свитках, кожухах, бородатих і зовсім безвусих, які, мов бурхлива хвиля, посувалися вперед, граючи на свою смертельну зброю,—всім і особливо Деникінцям стало ясно й зрозуміло, що сваволі й знуцанням над національною гідністю українського народу наближається кінець.

Це були повстанці на чолі з Будяком.

Вхопились спросоння Деникінці за зброю, але оборонити Полтаву було вже запізно.

Напад повстанців був такий плановий, несподіваний і завзятий, що Деникінці, хоч і переважали числом,—не в силі були його стримати і в розпуці, зриваючи погони й кидаючи рушниці за паркани, заметушились по місті, наче риба в ятірі, шукаючи по льохах та пивницях захисту, порятунку...

Стрілянина стихла в обідню пору, й тільки де-не-де чути було поодинокі мушкетні постріли: господарями Полтави були повстанці...

Коли зброя й одяг були навантажені й вивезені з Полтави, а політичні в'язні звільнені, з боку Рибців знову гуркнула тричі гармата й повстанці, зі співом „Ще не вмерла Україна“, залишили місто, щоби в найближчому часі, озброївши здобутками наступу якнайчисленіші повстанчі відділи, розпочати широку боротьбу за визволення Батьківщини з-під московського ярма.

МИКОЛА СТЕЧИШИН

Підполковник.

Щипіорнський Військовий Цвинтар *)

(Спроба історичного нарису).

...На тім степу скрізь могили
Стоять та сумують,
Питаються у буйного:
Де наші панують?...

Т. Шевченко.

I.

Місцевість.

На шляху, що лучить два повітових міста Польщі—Каліш і Острів-Великопольський, в п'ятих кілометрах від м. Каліша, лежить місцевість Щипіорно. Це невеличке село—всього до півсотні господарств, із прилегаючим до нього маєтком землевласника Броніковського. Розкинулося це село по обох боках залізничної магістралі Каліш—Скальмержиці—Острів. Північно-західня половина його зветься Щипіорно, а південно-східня серед місцевого населення носить назву „Стара Весь“.

В зимі року 1914 німецька воєнна влада руками полонених вибудувала при селі Щипіорно великий табор і назвала його Скальмержицьким.

З повстанням Польської Держави табор цей дістав назву по імені місцевости—Щипіорно.

Це була досить велика площа землі, щось біля 10 моргів, цілком забудована деревяними бараками й землянками, обнесена навколо огорожею з колючого дроту та поділена перегородками з такого-ж дроту на кілька блоків. Мала чотири виїзні брами: три—на шосе Каліш—Скальмержиці й четверту—на поле, з протилежного боку.

*) Цю свою працю присвячую Громаді старшин 6-ої Січової стрілецької дивізії, яка своїм благородним чином започаткувала на Щипіорнському військовому цвинтарі Пантеон мучеників за щастя й волю України.

Автор.

**Причини і час за-
ложення цвинтаря.**

В цім таборі, судячи по його розмірах, було дуже велике скупчення полоненого люду, який, за оповіданням місцевого населення, гинув тут від різних хвороб, як мухи. Ото-ж, щоби ховати померлих полонених, німці заклали поблизу табору окремих цвинтар, реквізувавши для того півтора морга орної землі, приналежної мешканцям села Щипіорна: Юзефові Мрозінському, Феліксові Матушаківі та Марцелеві Мацевському.

Це було, як стверджують власники землі й один із учасників будівничих робіт Щипіорнського табору, інженер Окунівський (поляк), у міжчасі: зима 1914 року й весна року 1915.

Від того, що цвинтар було призначено тільки для воєнно-полонених, за ним пізніше закріпилась назва цвинтаря військового.

**Місце положення
цвинтаря.**

Лежить цей цвинтар приблизно в 200—250 метрів на північний захід від північно-західного кута с. Щипіорно. Його оточує трикутник: з південного сходу — місцевість Щипіорно і шоса Каліш—Скальмержиці; з південного й північного заходу (луком)—поперечна вулиця с. Щипіорно, польова дорога з тієї-ж вулиці до сс. Біскупице і Добжиця; з півночі й північного сходу — дорога Щипіорно — Біскупице.

**Опікування цвинтарем
до і після 1922 року.**

Як свідчить місцева людність і особи, що близько стояли до табору Щипіорно в часі війни, цвинтарем опікувалася німецька військова адміністрація табору полонених під загальним керівництвом і доглядом мешкального відділу Познанської Військової Округи (німецької). Цей орган серед полонених носив назву „Хресна Мати“. Ця оригінальна назва пішла напевно від того, що той відділ достарчав хрести й узагалі турбувався утриманням могил у порядку, як мати дитиною. Заходами того відділу кожна могила полоненого була належно оправлена й забезпечена хрестом і порядковим номером.

Хрести на могилах німці ставили спочатку з дубової соснової дошки, а пізніше мали замінити їх хрестами дубовими, як міцнішими й тривальшими. В році 1918 у цім напрямі навіть була розпочата німцями систематична праця, але не була докінчена. Причини відомі: понесши воєнну поразку на заході, німці втратили активність до опікування мертвими, до того-ж нарід польський схопився за зброю й вигнав їх зі своєї землі так, що не було коли кінчати впорядкування цвинтаря.

Дубових хрестів, однак, німці встигли поставити до сотні. З решти заготовлених хрестів частину евакуювали до Німеччини, а частина, що залишилася біля цвинтаря — згинули в печах місцевого населення в зимову пору. Так, принаймні, оповідають місцеві люди, що замешкують недалеко цвинтаря.

По німцях опіка цвинтарем де-юре перейшла до державних господарів землі Польської, репрезентованої на місці Каліською повітовою владою й адміністрацією табору Щипіорно, а де-факто опікувалися ним тимчасові мешканці того табору. То було від року 1921—1922, в першу чергу інтерновані денікінці, а по них — українці, вояки Армії Української Народньої Республіки.

Перше, ніж перейдемо до огляду праці, вкладеної українськими вояками в діло опікування Щипіорнським цвинтарем, побачимо, як виглядав він зокола до приходу Української Армії на каліський терен.

**Зовнішній вигляд
цвинтаря в-осени 1922
року.**

В-осени 1922 року Щипіорнський військовий цвинтар зокола виглядав дуже вбого, скорше пустою, ніж місцем вічного спокою жертв страшної війни, хоч і помітні були ще сліди рук доброго опікуна. Перше, що кидалося у вічі — це високий сірий обеліск, а позатим планове розположення могил, що густо вкривали майже всю площу цвинтаря.

Вільного від могил місця заледве було кілька метрів при вході на цвинтар. Те місце тягнулося нешироким пасом на південному заході цвинтаря.

На правій (південно-східній) половині цвинтаря—багато хрестів ріжних форм із ріжного матеріалу. Були там хрести соснові, дубові й залізні, а між ними виділявся мурований пам'ятник, із похиленим набік хрестом. Вірніше — увесь пам'ятник цей одним боком осів у землю. Це пам'ятник, збудований денікінцями в році 1921-му на могилі якогось старшини, що помер підчас перебування в таборі Щипіорно.

На півночі цієї половини цвинтаря звертають увагу своєю формою гарні хрести дубові (з двоцалевої дубової дошки). Мають вони вигляд хреста з колом (ніби проміння) на перехресті. То хрести ніби на могилах англійців. Так твердять місцеві люди. З тих тверджень можна зробити висновок, що такої самої форми були й усі ті хрести, якими німці не встигли замінити хрестів соснових.

Найбільше збереглося хрестів соснових, на яких ще віднілися порядкові числа.

Між сосновими хрестами на кількох могилах мають хрести залізні, з надгробними написами в мовах німецькій і польській. Форма цих хрестів ріжна. Напевне поставлено їх або родичами, або знайомими, або товаришами по недолі, тільки не заходами німецької адміністрації.

На лівій (північно-західній) половині цвинтаря—всі могили без хрестів. Лишень де-не-де віднівся в буряні, що бував на могилах, сосновий хрест, якій ледве-ледве тримався, готовий звалитися при першій сильнішій підудві буйного вітру. Лежало на могилах і кілька штук повалених хрестів. На перший погляд можна було припустити, що всі ці могили ніколи хрестів не бачили. Та ні,—хрести були,

але всі вони попідгнивали, попадали на землю, а з землі підібрані голодним на паливо місцевим населенням в зимову пору.

На самім краю (північно-західнім) цієї половини цвинтаря лежить кілька могил магометанських. Вони кидаються у вічі своїм положенням на схід. Формою вони нічим не різняться від решти могил.

Маються тут могили й померлих у полоні жидів, але розпізнати їх не можна.

Єдиною видною будовою на цвинтарі в той час був згаданий уже нами сірий обеліск, так званий „большевицький пам'ятник“. Має він у височінь приблизно до чотирьох метрів. Збудований із сірого каменя (дикаря), на цементі. Цікавий цей пам'ятник не стільки своєю формою, скільки тим написом, який уміщено фундаторами на фасадній стороні підмурівку.

Напис той у двох мовах: польській і московській. Бренить він так:

„1914—1919“.

„Ofiarom bezprawia i przemocy. Towarzysze w Skalmierzycach“.
„Четным сынам трудового народа. Жертвам насилия и безправия от товарищей лагеря Скальмержицы“.

Коли міркувати за змістом, то складається вражіння, що пам'ятник цей будували большевики большевикам. А в дійсності історія його запроектування й будови представляється так. Будову цього пам'ятника запроектували ще німці. Було навіть заложено його підмурівок. За німецьким проектом мав то бути загальний пам'ятник усім померлим полоненим воїнам, що на цвинтарі тим покоїлися. Однак викінчити пам'ятника через якісь-то причини німцям не вдалося. Того доконали поляки. Місцевий польський реєстраційний комітет, що взяв на себе опікування долею залишених німцями в таборі Щипіорно полонених солдатів бувшої російської армії (царської), будував у році 1919 той пам'ятник. А понеже пам'ятник цей поставлений був від імени полонених табору Щипіорно, який, як відомо нам, носив ще тоді назву „табор Скальмержиці“, то й зміст самого напису був зроблений в інтенції полонених. Можливо, що ті полонені, пройшовши в таборі німецьку школу, ідентичну з тією, яку мали всі перетранспортовані в заплombованих німецьких вагонах до Росії большевики, на чолі з Леніним і Троцьким, підо впливом революційних подій у Росії, дійсно перетворилися коли не в справжніх большевиків, то, в усякім разі, в їхніх симпатиків, а тому іншого характеру написові надати не могли.

Від огорожі, що німці вибудували навколо цвинтаря, в той час мало вже що залишалось: стирчало всього кільканадцять підгнилих дерев'яних стовпів із обірваним, поржавілим дротом. То була перешкода хіба тільки для тих, хто мав ще побожність у серці й не хотів без потреби турбувати спокою мерців.

По цвинтарю бродили свині й худоба, доламуючи решту хрестів, що якимось ще трималися на могилах.

Більшого догляду за цвинтарем не було. Хіба час від часу навідувалися власники землі, косо споглядали на хрести й з нетерпінням чекали, аж кінчиться двадцять п'ять літ, і вони зможуть мотилки остаточно з землею зрівняти й хлібець посіяти. Не було їм ніякого діла до історичної вартости цього цвинтаря.

Статистичні дані
цвинтаря.

Цікаво тепер застановитися над статистичними даними його.

Ця сторона цікавить нас постільки, поскільки хотілося-б відшукати й відповідно впорядкувати могили наших земляків (які, безперечно, на Щипіорнському цвинтарі є), що знайшли кінець свого життя в німецькій полоні на Щипіорнському терені, як салдати бувшої російської (царської) армії.

Статистичні дані про похованих на цвинтарі полонених представляються в такому вигляді. В 1922 році на цвинтарі лічилося могил 900, в яких поховано:

1) солдатів бувшої російської (царської) армії (ріжних націй)	700
2) солдатів італійської армії	47
3) „ англійської „	45
4) „ французької „	30
5) „ німецької „	11
6) легіоністів польських	4
7) червоноармійців армії большевицької, взятих у полон підчас війни польсько-большевицької в році 1920-му	111.

Ці цифри приблизні. В усякім разі там поховано не менше, як 1,200 осіб.

Серед поодиноких могил маються могили братські, в яких лежать від 2 до 5 небіжчиків.

В 1923 році число могил зменшилося за рахунок могил французьких. Французький Уряд останки своїх лицарів перевіз на рідну землю.

Серед загальної маси могил маються кільканадцять могил солдатів бувшої армії російського генерала Деникіна. Числа їх не вдалося виявити.

В числі померлих полонених військовиків маються померлі стану цивільного. То були воєнно-зобов'язані підданці російські, яких німці на початку війни позарештовували на своїх і окупованих землях, а потім сконцентрували в таборі Щипіорно. Серед цієї людности було багато поляків, а хто знає, чи не було там знову-ж таки й українців.

Число могил людности цивільної нікому не знане.

На цім місці не зайвим буде підкреслити один момент, який характеризує німецьке відношення до цвинтаря полонених, а саме факт поховання на Щипіорнському цвинтарі самогубця, унтер-офіцера німецької армії Адамчака, родом поляка з Острова Великопольського.

Поховання Адамчака wraz із полоненими було карою за одібрання собі життя. Про це свідчать місцеві люди, що добре пам'ятають той випадок.

Українські могили. Українських могил на Щипіорнському цвинтарі в році 1922 було мало, поминаючи те, що українське військо, як побачимо далі, в той час на Каліськім терені вже перебувало. Смертність була не так велика. Померлих українських козаків хоронено переважно на православному цвинтарі в м. Каліші, на так званому цвинтарі Майковському, або на греко-російському цвинтарі в самому місті, при вулиці Горношлезькій.

II.

Українська Армія на Каліськім терені. В-осени 1920 року, відійшовши за Збруч, Армія Українська знайшла притулок у польських таборах, на положенні інтернованих.

Одним із таких таборів був табор № 10 при м. Каліші*). В нім були інтерновані: 2-га стрілецька Волинська й 3-тя стрілецька Залізна дивізії, Охорона Головного Отамана Військ У. Н. Р., військові шпиталі й інші установи.

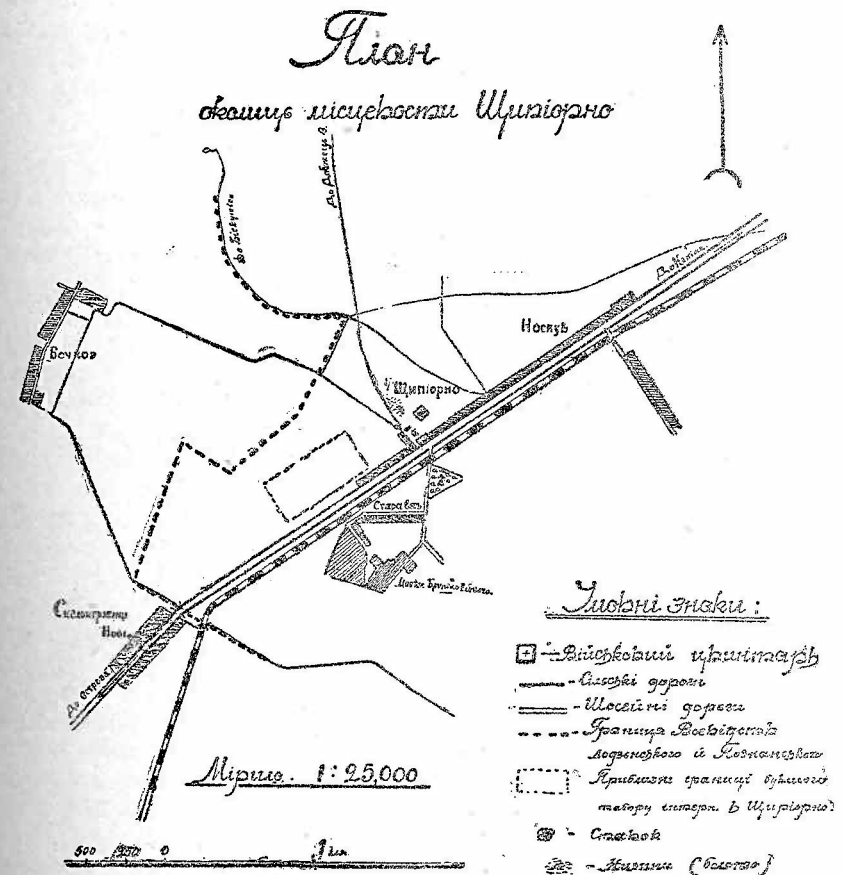
З бігом часу в розташуванні Української Армії відбувалися де-які зміни, що привели до приділення під інтернат для наших військ і табор Щипіорно.

Це було десь у другій половині року 1922.

В-осени того року в Щипіорнському таборі ані большевиків, ані денікінців, чи балаховців вже не було (їх переведено до інших таборів). Туди було пересунено з Каліського табору Перший Військовий Запасовий Шпиталь Армії на чолі з д-ром Леонтьєвим, а слідом за ним почали переселятися з того-ж табору й інтерновані вояки, що вивезли на чужину свої родини з України. В числі тих перших переселенців був і автор цих рядків. Їх приваблювали до Щипіорнського табору мешкальні вигоди, а військова адміністрація таборів, яку очолював майор Калінський, допомагала бажаючим там оселитися.

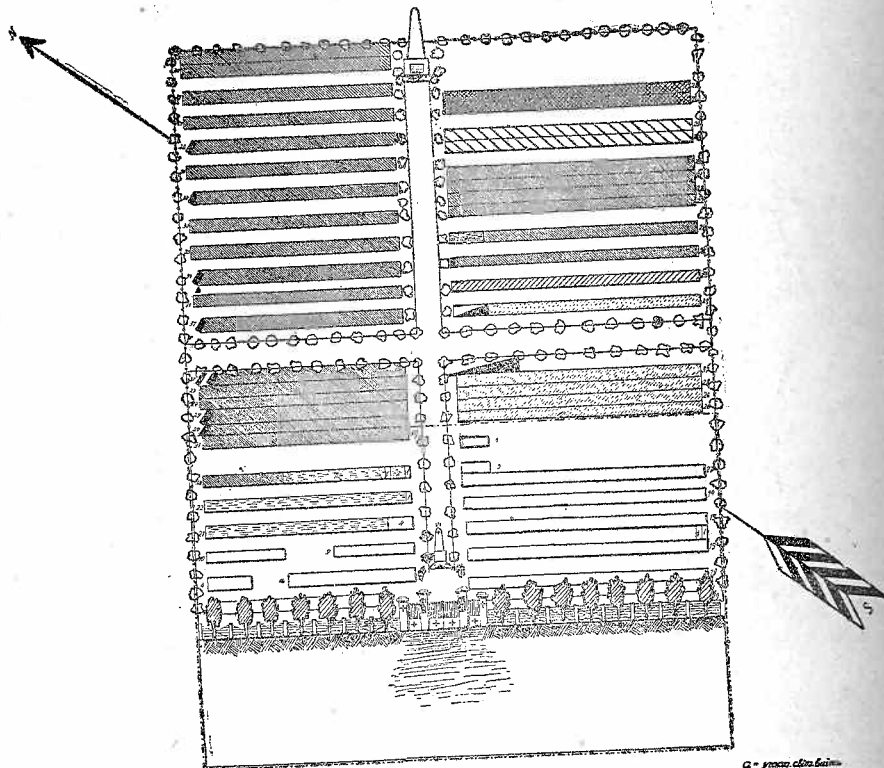
Ото-ж із того часу почав функціонувати в Щипіорні військовий цвинтар. Там ще був, як бачили ми при описові цвинтаря, невеликий шматок вільної землі. На тім шматку цвинтаря одна за другою, як гриби по дощі, почали виростати могили, ховаючи в своїх зимних стінах серед жертв Світової війни — українських синів. Безжалісна рука смерті підкошувала в обох таборах молоді,

*) Каліський табор був збудований також німцями, але не для полонених. Цей табор мав характер карантину для німецьких жовнівців, що їхали з фронту до Німеччини. Там були спеціальні лазні й дезинфектори, через які кожний жовнір мусів був пройти. Там жовнівців мили, одягали в ліпшу одягу й після того тільки транспортували далі до Vaterland'y,

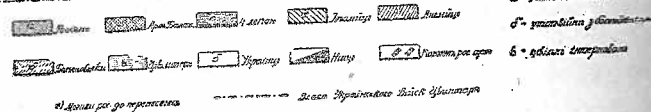

ПЛАН

військового цвинтаря в Щипіорно під найішим
упорядкованого заходами української станиці

Центр на плані дає
також кількість мо-
гил в році:

завзятою боротьбою з ворогом пошарпані сили інтернованої Армії Української й складала їх на чужій землі, в темних, сирих могилах, далеко від рідних осель.

Росли все нові й нові могили українські. Все частіше й частіше лунали на Щипіорнському цвинтарі жалібні співи над свіжими могилами борців за волю України, все густіше й густіше линули до неба гарячі молитви за спокій їхніх душ, і скроплювалася земля свіжа сльозами товаришів тяжкого бойового шляху. Цей шматок чужої землі стає для нас рідним, дорогим. Цвинтар Щипіорнський зі звичайного цвинтаря полонених перетворюється таким чином у Пантеон мучеників за державну незалежність і волю України. Він притягає пильнішу увагу інтернованого вояцтва, в якого незабаром повстає думка про відповідне заслугам померлих упорядкування його.

Думка про впорядкування цвинтаря.

Думка про впорядкування Щипіорнського цвинтаря

набирає актуальності з моментом переїзду до табору Щипіорно зі Шалкова 6-ої Січової Стрілецької дивізії на чолі з її командиром Генерального Штабу генералом-хорунжим Марком Безручком. Центром, де така прекрасна думка знайшла відгук і сміливий чин до переведення її в життя — була Громада Старшин Дивізії. Ця організація мала вже досвід, бо перед тим, а саме в році 1921, перевела солідну акцію по впорядкуванню такого-ж цвинтаря при таборі інтернованих в Олександрові-Куявському.

Момент реалізації Громадою Старшин повищої думки, як промовляють нам документи, треба віднести на початок року 1923.

Приводом до цього послужив такий факт.

У Львові повстав свого часу комітет по збірці грошей на будову в м. Бересті над Бугом пам'ятника — могили 27,000 українців, що загинули там у період 1919—1920 рр. Чуткий до таких добрих починань сотник Олександр Костюченко, — член Громади Старшин, — на одному з засідань Громади, а саме 5 лютого 1923 року, закликає Громаду Старшин, як людей, близько споріднених із загинувшими, до виявлення в напрямі збірки грошей своєї ініціативи. За його пропозицією Громада обрала комітет і назвала його „Комітетом по збірці пожертв на влаштування пам'ятника в Берестю“. В цім К-ті ініціатор зайняв одно з перших місць.

В період діяльності цього Комітету, в Громади Старшин визрає думка про впорядкування могил і на цвинтарі Щипіорнському. 17 квітня 1923 року Громада докладно цю справу обмірковує, і як розв'язання її приймає одногосно пропозицію свого члена Реятова, наступного змісту:

— „Доручити Комітетові по збірці пожертв у влаштуванні пам'ятника в Берестю — справу влаштування пам'ятника на загальному кладовищі при таборі Щипіорно“.

Так було започатковано справу впорядкування Щипіорнського військового цвинтаря.

Склад Комітету.

Згаданий Комітет таким чином перетворився в „Комітет по збору пожертв на впорядкування й будову пам'ятника на цвинтарі табору Щипіорно“. Склад його був наступний: 1) Полковник Філіпович Віктор, 2) полковник Воронів Олекса, 3) сотник Костюченко Олекса, 4) сотник Василів Петро і 5) сотник Герліт Анатолій.

До цього Комітету запрошено ще по одному представникові від інших частин, що були інтерновані в таборі Щипіорно. То були: Від 1-ої стрілецької Запорозької дивізії, сотник Зубенко Іван; Від 4-ої стрілецької Київської дивізії, сотник-інженер Лосевський Степан;

Від 5-ої стрілецької Херсонської дивізії, сотник Вронівський Степан;

Від Запасових Військ У. Н. Р.— адміністративний сотник Кравчук Василь.

Як бачимо, в тій поважній справі бере участь більшість дивізій нашої Армії на чужині. Комітет складається з 9 осіб.

Головою Комітету обрано полковника Філіповича (голова Президії Громади Старшин 6-ої стрілецької Січової дивізії).

Члени Комітету — це були люди з великим почуттям морального обов'язку перед історією нашої визвольної боротьби. Вони не стільки з призначення, чи обрання, скільки з власного бажання, розуміючи важливість справи, прийняли на свої рамена з назвою членів Комітету і великий (а в той час понад сили тяжкий) обов'язок по переведенню в життя задуманого святого діла. З великою вірою в свої сили приступив Комітет до праці і, як побачимо далі, з честю виконав її.

На цім місці не зайвим буде підкреслити ще один дуже важливий чинник, з якого Комітет черпав для себе силу від самого початку й до кінця справи. Тим чинником був—моральна підтримка з боку начальника групи табору Щипіорно, генерала Безручка. Він, не вагаючись, затвердив Комітет по збору пожертв і пішов йому назустріч у всіх його починаннях.

Чинності Комітету.

Прослідимо тепер всі чинності Комітету й пройдемо тими шляхами, якими він ішов до поставленого собі завдання.

Приступаючи до праці, Комітет сконкретизував собі три головні моменти, а саме:

1) зосередження в своїм розпорядженні максимуму матеріальних засобів;

2) планове переведення на цвинтарі земляних робіт (оправлення могил і поставлення намогильних хрестів) і

3) будова на цвинтарі загального пам'ятника.

Працю передбачалося зорганізувати в той спосіб, щоби всі три моменти виконувалися рівнобіжно й не гальмували один одного. Комітет, як ми бачили, був цілком зорганізований, а доповнення його представниками від частин — не забрало багато часу.

Польське таборове начальство ставилося до Комітету і його завдання добре, а навіть ішло назустріч, допомагаючи видаванням спеціальних перепусток робітникам як для праці на цвинтарі, так і для закупів у місті, дозволяло використати ринь і зруйновані таборів будови, дало кільчатого дроту, лопати й т. п., а навіть відпустило певну суму грошей.

Українська таборова влада була з Комітетом за одно.

Матеріальні засоби.

В матеріялах (дерево, ринь, дріт), як ми бачили, недостачі не було. То все було достарчено з табору. Але над здобуттям грошей, потрібних на купівлю пам'ятника, Комітетові треба було поміркувати.

В першій черзі Комітет ужив заходів перед Головним Отаманом С. Петлюрою й Урядом У. Н. Р., від яких і одержав необхідну суму майже на початку розпочаття на цвинтарі праці. До тієї суми добавили де-що й організації з Варшави. В усякім разі, на оплату пам'ятника, який коштував біля 6 мільйонів марок польських, Комітет здобув засоби без надзвичайних труднощів.

Але для уставлення пам'ятника треба було збудувати міцний цементовий підмурівок, який мав коштувати щось коло двох мільйонів марок польських. Над цим Комітетові треба було поважно попрацювати.

Шукаючи джерела для здобуття потрібної суми, Комітет звернув свій зір у бік таборового громадянства, беручи під увагу народню мудрість: „з миру по нитці — голому сорочка“. Вирішено було звернутися до таборян за добровільною пожертвою через:

урядження на цю ціль театральної вистави;

переведення карнавального збору по таборах і таборових церквах;

урядження лотереї;

пущення в обіг підписних листів.

Від слова Комітет зразу-ж перейшов до діла.

Це було приблизно в середніх числах квітня.

Незабаром на видних місцях табору появилася гаряча відозва Комітету, що промовляла до серця й розуму інтернованого громадянства. Закликалося громадян прийти зі своєю добровільною допомогою в організації збору пожертв.

Першим видгукнулося Драматичне Товариство імени Миколи Садовського (до складу його входили старшини й жінки 4-ої Херсонської і 6-ої Січової стрілецької див.) і дало в таборів театр „У. М. С. А.“ виставу, призначаючи весь прибуток на впорядкування цвинтаря.

28 квітня зранку таборяни вже купчилися біля афіші, а ввечері пішли до театру. Театр був переповнений. Було вражіння, що кожний таборянин розумів ціль вистави й хотів хоч таким чином спричинитися до загальної справи.

На другий день, 29 квітня, переведено карнавочний збір грошей у таборових церквах і в таборах, а також уряджено лотерею. Це

дало гарні наслідки матеріальні й велике задоволення моральне для Комітету.

Слід підкреслити, що обхід із карнавками був зорганізований уміло й дотепно. А завдяки тому, збір грошей пройшов під знаком повної самопожертви інтернованого козацтва. Кожний із них від останнього відривав ту крихту гроша й ніс його на святе діло. Були навіть випадки, що козаки, не маючи ані шага за душею, крадькома, через грати пробіралися на село, продавали свою денну порцію хліба, ба навіть останню сорочку, й такий дорібок складали до карнавки. Особи, що обходили з тими карнавками, не встигали обійти своєї дільниці, як мусіли вертати з переповненими карнавками до Комітету та брати нові.

Лотерея, в якій головну роль виконувало таборове жіноцтво, зорганізоване в „Союз Українок“ при 6-ій Січовій стрілецькій дивізії, пройшла з неменшим успіхом. Тут також козацтво показало свою солідарність із ініціаторами справи.

Збірка грошей у таборових церквах і по підписних листах дала більш-менш наслідки задовільні.

Таким чином, Комітет протягом двох днів здобув необхідну йому суму грошей і міг закінчити своє діло.

Справоздання Комітету, яке було надруковане в ч. 51—52 таборового часопису „Український Сурмач“ із дня 6.V. 1923 р., знайомить нас ближче з реальним перебігом повищої акції. Бачимо там такі цифри:

1. З вистави Театр. Т-ва ім. Миколи Садовського	221,650	м. п.
2. „ карнавочного збору в день 29.IV. 1923 р.	513,707 ^{1/2}	„ „
3. „ лотереї	770,000	„ „
4. Від продажу нерозіграного на лотереї краму	21,362	„ „
5. Зібрано в церквах таб. Щипіорно:		
а) Свящ. Св. Покровської церкви, о. Петром Білоном	17,000	„ „
б) Свящ. Шпитальної Св. Пантелеймона церкви о. Дмитром Залізником	2,840	„ „
6. Зібрано по підписних листах:		
ч. 1 — сотн. Дробязком	21,300	„ „
„ 2 — сотн. Мартіяновим	34,700	„ „

Разом зібрано . . . 1,602,559^{1/2} м. п.

По одліченню вартости виграних (130,000 м. п.), знищення нездатних до обігу банкнотів (557 м. п.) і платні духовій оркестрі (польській) (149,975 м. п.) чистого доходу лишилося один мільйон триста двадцять дві тисячі двадцять сім із половиною марок польськ.

Труднощі на шляху
Комітету.

Перебираючи в пам'яті важніші моменти перебігу справи впорядкування Щипіорського військового цвинтаря, не можна промовчати про ті перешкоди, які Комітет мусів поборювати майже з перших своїх кроків. Праця його не пішла так гладенько, як-би вона

мусіла йти. Натрапив він на певного роду труднощі, які раніше, ніж приступити до діла, мусів побороти.

Ми вже знаємо, як Громада Старин 6-ої стрілецької дивізії дійшла до повзятого рішення—впорядкування Щипіорського цвинтаря.

Годилось-би думати, що ніхто проти такого вчинку нічого не буде мати. Так ні! Як тільки зорганізований Громадою Старшин Комітет починив свої перші кроки (збірка грошей), то Вища військова влада наша (Генеральний Інспекторіят) zareагував на те явище тоном незадоволення. Як вислід того незадоволення появився наказ Каліській групі інтернованих українських військ про призначення Комітету для впорядкування Щипіорського військового цвинтаря, але в іншому складі, ніж той, із яким ми вже знайомі. Таким чином біля однієї й тієї-ж справи опинилися два колективи, противні собі характерами.

З того вийшло лишень марнування часу й безцінна балаканина та писанина, користи для справи не було зовсім.

Для ілюстрації переглянено коротенько чинності Каліського Комітету.

Першим кроком його була пропозиція Щипіорському Комітетові, яко „незаконному“—негаймо передати всі гроші. Щипіорський Комітет на це згодитися не міг. Збудований на принципі громадському й затверджений владою, що мала на те право, він уважав себе цілком законним, а ще більше — морально й матеріально відповідальним за ті гроші перед своїми жертводавцями. Тому з передачею грошей не спішив, а старався лишень скоординувати свою працю з Каліським Комітетом біля цвинтаря. Старання ті були без наслідків, бо Каліський Комітет, окрім повищої вимоги, не мав жадного плану своїх чинностей і ніякої праці на цвинтарі не розпочинав. Бачучи таку річ, Щипіорський Комітет добився для себе цілковитої свободи ділання й заходився працювати біля цвинтаря сам. Ця локальна перемога Щипіорського Комітету незабаром була зміцнена довірям Головного Отамана С. Петлюри й Уряду Української Народньої Республіки, як рівно-ж і організацій із Варшави, вираженою у факті передачі через пана Міністра Прокоповича певної суми грошей на збільшення фондів Комітету по впорядкуванню цвинтаря. Після цього Каліський Комітет завмер, нічого не зробивши.

Був ще один цікавий момент. Коли уповноважені Щипіорського Комітету появилися в Каліському таборі з карнавками для збору пожертв і звернулися за дозволом до штабу групи, то їм дозволу не дано й збірку грошей переводити заборонено.

Заборону цю знято лише на особисту інтервенцію генерала Безручка й голови Комітету в начальника групи.

Праця на цвинтарі.

Комітет розпочав на цвинтарі земляну працю. Праця була велика й тяжка, а саме: вивести з хаосу всі українські козацькі могили, яких тоді налічувалося коло ста двадцяти. Ці могили займали знану вже нам площу

землі зразу при вході на цвинтар, але були розкидані, бо ховалося померлих, де і як кому забаглося. Завдяки цьому, на українській частині цвинтаря, в порівнянні з могилами жертв Світової війни, був нелад: одна могила косо, друга ледве не впоперек; на одній могилі хрест у головах, на другій у ногах і т. и. Причиною такого безладу були передусім умови самого цвинтаря, хоч, що правда, не можна не віднести певної долі того всього й на рахунок тих, кому урядово місцем похорону померлих вояків Української Армії належало заопікуватися. В даннім разі влада військово-духовна чи військово-санітарна повинні були взяти на себе опіку цвинтарем зараз-же, як тільки ступили на його простори.

Які-ж умови були цвинтаря? Слід знати, що ціла Щипіорняська околиця лежить у долині. Там, де цвинтар, мається невеличке болотце, яке майже круглого року не висихає. Через те, що ґрунт насичений вогкістю, на нім дуже легко збиралася по дощі чи після снігу — вода. Утворювалися калюжі, під якими провалювалися не лише поодинокі могили, а цілі шматки цвинтарної землі з кількома густополюваними могилами. Отож, коли з'являлися на цвинтар грабарі, то не дотримувалися порядку, а використовували будь-яке вільне місце, аби тільки відповідало розмірам потрібної могили.

Щоби все те направити, надати могилам відповідний напрям і форму, треба було багато попрацювати. А для того потрібна була поважна фізична сила й не один день.

Де її взяти?

Сподівався Комітет, що робочу силу дістане від частин. Але сталося так, що час упорядкування цвинтаря припав якраз тоді, коли в таборі Щипіорно розпочався ремонт і перебудова бараків (будова сепараток і т. и.), викликана переїздом зі Щалкова багатьох українських військових родин, яким конче треба було дати приміщення. Все вояцтво, що надавалося до праці, було вжито до праці в таборі. Що правда, залишалася ще певна кількість козаків у кожній частині, вільна від таборового наряду до праці, але вони мали такий зовнішній вигляд, що сором було виводити їх за дроти. То було все голе й босе і могло тільки далеко від людського ока грітися десь у затишку під промінням весняного сонця.

Поміж ними було багато й хворих. Гріх було рухати їх примусово.

Каліський табір теж не дав жадного чоловіка, очевидно, з тих же причин, хоч свого часу тодішній начальник каліської групи генерал-хорунжий Загородський і обіцяв допомогти Комітетові робочою силою.

Склалася таким чином тяжка ситуація: одрочувати працю, аж доки звільняться в таборі безплатні робітники (козаки) — значить свідомо спричинитися до поширення хаосу на цвинтарі; винайняти робітників цивільних — замало засобів матеріальних: грошей ледве вистарчало на викуплення замовленого памятника. І рішив Комітет для праці посвятити свої власні сили, а на допомогу собі закликати

„добровольців“. Під цим словом розумілося старшин, що мешкали в обох таборах, і козаків, вільних від обов'язкової таборової праці.

І закликав Комітет громадян стати до праці на цвинтарі.

Які-ж дав наслідки той заклик?

На цей заклик знову-ж таки першою відгукнулася Громада Старшин 6-ої Січової стрілецької дивізії. Вона ще до заклику Комітету, бачучи його тяжке становище, винесла постанову (до неї приєдналася й решта старшин дивізії), яка зобов'язувала кожного свого члена один день особисто відробити на цвинтарі.

Решта таборового громадянства мовчала.

Але Комітет не тратив духа й справу свою продовжував. Був певний, що робітники зголосяться.

Щоби виходити на працю організованою, зразковою групою (бо треба було лічитися й із польською таборою адміністрацією, що уділяли перепусток цілій групі за дроти), призначено було вартового члена Комітету й місце збірки в таборі. Та те місце, на превеликий жаль, від тих сподіваних „добровольців“ завжди було вільне. Відходив із нього до праці лише Комітет зі своїм беззмінним технічним керівником підполковником-інженером Бокітьком, чергова група старшин Громади з незмінним робітником сотником Гудвілом і іноді вільні стрільці 6-ої Січової стрілецької дивізії та члени Братства Св. Покрови.

Попробував Комітет вплинути на громадянство через своїх членів — представників від частин. Кожна частина мусіла піти за прикладом Громади Старшин і зобов'язатися постановою — давати робітників. Деякі частини, за браком вільних людей, відмовилися зразу-ж, а деякі, хоч і провели у себе повищу постанову, не виконували її так, як належало. Рідко коли від тих частин з'являлися на працю дві-три особи. Повної норми робітників ніколи не було.

Коли взяти під увагу тогочасну виснаженість організмів таборян, то стане ясным і зрозумілим, що для одних і тих-же людей, не при звичаєних до тяжкої фізичної праці при землі, безпереривна праця на цвинтарі була не під силу. Треба було старатися за всяку ціну кількість робочих рук збільшити. Комітет удавався до різних способів (відозви й артикули в часописі, заклик через промови священника в церкві), але якось трудно було громадян зворушити. Якось незрозуміла байдужість запанувала всюди такого ентузіастичного підйому, який мав місце при збірці грошей карнавками й лотерії.

Не раз діти — пластуни Таборової Школи Скавтів У. М. С. А., щоби вплинути на байдужих і до того фізично сильніших таборян, у повному складі, зі своїм учительським персоналом*), виходили на цвинтар і ставали до тяжкої праці.

*) Склад учительського персоналу: Сотник Гончаренко Іван (Запасових військ), Іван Гуда, Марко Хлюр, Лука Гавриш, Давид Савенко, Панас Гордієнко, Євген Чернявський, Сава Білодуб, підполковник 6-ої Січової стрілецької дивізії.

Та не робило це жадного вражіння на байдужих. Не поміг у цій справі й особистий приклад священника таборової Св. Покровської церкви о. Петра Білона, який, будучи обтяжений справами церкви й науково-видавничою працею, знаходив вільну хвилину для праці над упорядкуванням могил, вшанувати пам'ять померлих. Ніхто того ніби й не бачив.

І так було до кінця.

* * *

Ставлення пам'ятника. Упорядкувавши могили, Комітет зайнявся уставленням серед козацьких могил загального пам'ятника.

Ідея пам'ятника, як було вже згадано, належить Громаді Старшин 6-ої Січової стрілецької дивізії, а здійснив ту ідею Комітет. На думку Комітету, пам'ятник цей мав бути в суто-українським стилі і представляти собою в чужім краю зразок українського народного мистецтва, а тому Комітет через пресу звернувся до українських мистців із проханням про надсилку своїх проєктів.

Три проєкти надіслав, як дар для Комітету, професор-інженер-архітект Сергій Тимошенко, та два подав на місці член Комітету, сотник-інженер Олександр Костюченко, також без винагороди.

Проєкти професора Тимошенка, яко правдивого талановитого українського мистця в галузі архітектури — були надзвичайно гарні, але, на жаль, малодоступні Комітетові по тодішньому часу своєю високою коштовністю. Після обрахунку Комітетові до тієї суми, яку він посідав у своїм розпорядженні, ще дуже багато треба було-б докласти грошей. А де їх узяти?

Зупинився тоді Комітет на одному з проєктів сотника Костюченка, як дешевшому, але теж дуже гарному. Та коли звернувся Комітет до майстрів, то виявилось, що й на цей проєкт грошей замало. Мусів у такому разі Комітет, мимоволі, відмовитися від цих гарних проєктів і обмежитися поставленням звичайного намогильного обеліска з українським державним гербом і хрестом.

Так було і зроблено.

Пам'ятник замовлено у м. Каліші, в майстерні Альфреда Фібігера. Виконано його з однолитого каменя — пісковика.

Вартість цього пам'ятника також була-б не по кишені Комітетові, але власник майстерні, довідавшись — де саме й чию пам'ять має цей пам'ятник увіковічувати, — в ціні його зробив значну знижку.

Доки на цвинтарі тривала праця над справленням могил, пам'ятник було викінчено, а незадовго перед днем Св. Покрови — доставлено на цвинтар і уставлено на приготовленім місці.

Загальний вигляд пам'ятника такий:

Зразу при вході на цвинтар (в 5–6 кроках від брами), на початку алеї, що ділить цвинтар на дві половини, висипано з каменя й ріни й покрито землею невеличкий горб. Цей горбик ховає в собі

Пам'ятник на українському військовому цвинтарі в Щипіорному.
(Передня сторона).

Тим, що вмерли, але не зрадили України
Українська Армія. 1923.

Памятник на українському військовому цвинтарі в Щипіорному.
(Тильна сторона).

Bohaterom walki o niepodległość Ukrainy.
Armja Ukraińska.
Pro Ukrainae libertate mortuus MCMXXIII.

бетонний фундамент, до $\frac{1}{2}$ метра висотою. На цім фундаменті стоїть пам'ятник — обеліск.

Височінь обеліска доходить без підмурівку до двох метрів. Кольор обеліска — чорний.

На самім верху обеліска — „український золотий тризуб“, вироблений із масивної міді.

Фасадна сторона обеліска має стилізований у дусі народньо-українським хрест, вибитий, чи вірніше вирізаний у каміню, подібний своєю формою до орденського хреста „Визволення“.

Нижче, під хрестом, вирізано на обеліску мовою українською (букви старо-словянські) напис:

„Тим, що вмерли, але не зрадили України.
Українська Армія“.
1923.

З протилежного боку також напис у двох мовах: польській і латинській. Зміст написів:

„Bohaterom walki o niepodległość Ukrainy.
Armja Ukraińska“.

„Pro Ukrainae libertate mortuus“.

Автор написів — сотник О. Костюченко.

Тризуб виконав із міді стрілець 6-го технічного куріня Хоросимак Грицько.

Бетонний підмурівок збудований за проектом підполковника-інженера Бокітька. Працю виконали: бунчужний одного з курінів 6-ої Січової стрілецької дивізії Турбаївський Грицько та стрільці 6-го технічного куріня.

Хрест на обеліскові й написи — кольору білого (срібного), який гармонізує з чорним пам'ятником і золотим тризубом, й нагадує про той смуток, із яким кожен українець мусить уступати на цвинтарні простори.

Через день по закінченню праць коло установа пам'ятника, а саме 1 (14) жовтня 1923 року, щоб-то в день Покрови Пресвятої Богородиці, відбулося посвячення*) пам'ятника.

Чин посвячення пам'ятника виконав причт Св. Покровської церкви в таборі Щипіорно на чолі з настоятелем церкви, священником о. Петром Білоном, при ктитареві церкви, генерал-хорунжому Миколі Янчевському.

На посвяченні пам'ятника був присутнім начальник Щипіорнської групи інтернованих військ У. Н. Р., командир 6-ої Січової стрілецької дивізії, Генерального Штабу генерал-хорунжий Марко Безручко, начальник штабу його, Генерального Штабу генерал-хорунжий Змієнко, Комітет у повному складі, Громада Старшин 6-ої Січової стрілецької дивізії, активні працівники на цвинтарі й багато інтернованого громадянства українського й місцевої людности.

*) „Релігійно-Науковий Вістник“ р. 1923, чч. 11—12, стор. 49 і чч. 13—15.

По посвяченні пам'ятника на його фоні dokonано спільної фотографії, на якій бачимо генерала Безручка, генерала Змієнка, священника о. П. Білона, підполковника-інженера Бокітька й сотника Гудвіла в оточенні членів Комітету.

З поставленням і посвяченням пам'ятника скінчилися завдання Комітету по впорядкуванню Щипіорнського військового цвинтаря. Як не тяжко було Комітетові працювати, як не трудно було поборювати всі труднощі й перешкоди — він все-ж переміг, а своє завдання виконав.

* * *

Таким чином повстав на Щипіорнському військовому цвинтарі пам'ятник „Тим що вмерли, але не зрадили України“. Не зважаючи на свою скромність, поважно виглядає він і зараз серед безлічи хрестів, дарма, що розміром є менший від сірого, грубого „большевицького“ обеліска.

III.

Щипіорнський цвинтар без опіки.

На весні року 1924 обидва табори—Щипіорнський і Каліський, — Урядом Польським розв'язано, а інтернованих вояків Української Армії переведено на стаи політичних емігрантів. Частина з них виїхала на тяжку фізичну працю до Франції, Бельгії й Люксембургу, а частина кинулася шукати випадкового щастя серед польської людности. Опустів зовсім табір Щипіорнський, зменшився до мінімуму табір Каліський, переіменувались в „Українську Станицю“.

Розіхалася Громада Старшин 6-ої Січової стрілецької дивізії, не зісталася на місці організованого громадського колективу, який би не лише пам'ятав, а й діло робив для померлих. Не було кому доглядати за цвинтарем і порядок там наводити. Як і перше, бував на могилах дебелий бурян високий та плавали в нім телята й корови місцевого населення. І золотий тризуб — символ державної ідеї Українського Народу, що прикрашував могили борців, сумно блищав на сонці. Блищав тризуб і лишень приковував увагу підлітків, а де-коли й парубків с. Щипіорно. В неділі й свята, ба навіть і буденними днями, збиралися вони на цвинтарі для „spędzenia czasu“ і в трансі свавільного настрою влаштовували з державного герба українського ціль для куль із Monte-Cristo, або просто для імпровізованих куль камінних. Поцілений такими стрілами, не раз звалювався „тризуб“ із пам'ятника „Тим, що вмерли, але не зрадили України“, та турботна рука невідомого патріота українського підносила його, як святиню, й ставила на старе місце.

А час робив своє. Він не шанував покладеної коло могил тяжкої людської праці й без жалю руйнував її здобутки.

Нові могили, що за тих два роки добрий шматок цвинтарної площі рясно вкрили ліворуч пам'ятника, потребували знову впоряд-

кування. А щоби не віяло від цього тимчасового Пантеону українських лицарів пустою, напрошувалася невідкладна потреба зруйновану часом і людьми дрягну огорожу замінити достойною цього місця міцною загородою.

Українське Воєнно-Історичне Т-ство береться за впорядкування цвинтаря.

Думка опіки воєнними могилами стала на порядку денному в гуртка людей, що об'єднався навколо ідеї утворення Українського Воєнно-Історичного Товариства. Цей гурток, творячи статут того Товариства, виразно окреслив у нім своє відношення до пам'ятників української боротьби за державність словами: „охорона пам'ятників і могил“. Це була одна з цілей новоповсталого громадської організації, що мала на цей раз осередок уже в Українській Станиці.

Це було на початку року 1925. Табора Щипіорно вже не існувало.

На одному з перших засідань Управи Воєнно-Історичного Товариства ухвалено зорганізувати передбачену статуту секцію по охороні пам'ятників і могил і приступити до негайної реалізації повсталого думки дальшого впорядкування Щипіорнського військового цвинтаря.

Керовництво секцією випало на долю автора цих рядків, який тоді мешкав у с. Щипіорно, в 200 метрах від цвинтаря.

З моментом повзятого рішення Управою В.-Істор. Т-ва щодо цвинтаря, диференціювалися й думки громадянства. Зацікавлення цвинтарем знову набирає актуальности. Наближались Проводи. Секція Т-ва робить першу спробу. Кинене в масу гасло: „треба на цвинтарі оправити могили“ дало свої добрі наслідки. 25 квітня зранку з'являється на цвинтарі з лопатами й граблями група старшин і під проливним дощем працює до самого вечора над опрацюванням зруйнованих і запалих могил. То були: 2-ої Волинської стрілецької дивізії—сотник Слічний Роман, 3-ої Залізної стрілецької дивізії—підполковник Петлюра Олександр, 5-ої Херсонської стріл. див.—сотник Плащинський Яків і сотник Кальник Тихон, 6-ої Січової стріл. див.—сотник Горячко Сергій, поручник Платонів Микола, сотник Лапченко-Слабович Сергій і сотник Огарів Микола, Військового Міністерства—підполковник Стечишин Микола.

Ця група своїм появленням на цвинтарі притягнула увагу цікавих. Прийшло й ще кілька осіб, але то були лише глядачі. З них тільки один п. Лампіга взявся за лопату й попрацював коло могил, але то вже було при самім кінці. „Глядачі“-ж, дивлячись на працівників, тільки „балакали“, немов австрійські німці над будовою москалями диявольського мосту в Альпах, а далі знялися й спокійненько, немов сповнили великий обов'язок свій, одійшли додому.

Серед працюючої групи, як бачимо, були представники майже всієї армії, а найбільше тих, хто ще не забув традицій своєї громади—це старшини 6-ої Січової стрілецької дивізії. Всі ці добровільні

працівники, на спомин спільної праці коло могил, тут-же на цвинтарі зфотографувалися.

На світлині видно оправлені вже могили й тодішній стан огорожі.

Як-же пішла далі справа?

* * *

Заходи В.-Іст. Т-ва по здобуттю грошей.

Воєнно-Історичне Товариство береться енергійно за впорядкування Щипіорнського цвинтаря й чинить дальші свої кроки в цій справі.

Потрібні були гроші, а каса Товариства, що тільки-що почало опірюватися, була порожня. Де їх узяти? Йти знову шляхом Щипіорнського Комітету було трохи затяжувато. Не такий був час і настрої. На кожному кроці йшла вперта боротьба за шматок щоденного хліба, за добробут живих. Всі громадяни були обтяжені працею, в тім числі і члени Товариства, так, що витягнення когось на громадську роботу було звязане з великими труднощами. Труднощі ці ускладнювалися ще розпорошеністю (не всі мешкали в однім місці) й тим, що більшість того рухливого громадянства перебувало у сталих роз'їздах (комісіонерство), звязаних із його джерелом існування. Збірки грошей шляхом урядження вистав, лотерей і пущення в обіг карнавок — було не до виконання. На підписні листи теж мало можна було покладатися. За останні роки стільки курсує від хати до хати підписних листів, стільки переводиться ріжнотамітних збірок пожертв грошима й річами на ріжні добродійні цілі, що збірка грошей таким шляхом, як збирав Щипіорнський Комітет, не могла обіцяти добрих наслідків. Та й неприємно при таких умовах ходити по хатах і жебрати знову, вдруге, на оправлення могил. А ще коли взяти під увагу, що не всі громадяни були в однакових умовах матеріальних (одні мешкали в „Укр. Станиці“ й одержували даремний харчовий пайок, а другі жили за кошт власний на помешканнях приватніх) і здібність наших земляків до виладування безлічи ріжної балаканини та незадоволення перед тим, як дати золотого, — акція збірки підвищим способом могла тягнутися дуже довго. Тут-же була дорога кожна хвилинка, кожен день. Назрівав дуже важливий момент, який по припущенню Т-ва міг спричинити недобрий кінець могил, а тому зі здобуттям грошей треба було поспішати.

Минав десятилітній термін, і можна було сподіватися, що власники, які тут-же побіч цвинтаря мешкають, в один прекрасний ранок чи вечір пройдуть по могилах плугами й буде тоді по цвинтареві.

Отож напрошувалася логічна думка: обовязково і як тільки можна скорше — цвинтар огородити.

Огорожений цвинтар не так-то легко зруйнувати, бо те руйнування вже дало-б привід до поважного судового процесу, з якого хто зна, чи вийшло-б на добре власникам землі.

Не маючи грошей, Товариство рішило звернутися за допомогою до Правління Української Станиці й рівночасно до Українського Центрального Комітету у Варшаві, бо тільки вони в той час могли посідати в своїм розпорядженні який-такий гріш. Рівно-ж ухвалено звернутися через Центральний Комітет за допомогою до Уряду Польського, бо була надія, що він на таку ціль у допомозі не відмовить. У крайнім разі розраховувалося і на допомогу грішми представництв у Польщі тих держав, які брали участь у Світовій війні і яких воїни (що були в неволі у німців) лежать на Щипіорнським цвинтарі.

30 квітня 1925 року до Правління Української Станиці Товариство висилає лист*) і просить про допомогу грішми. Лист цей, що докладно малює тодішній стан цвинтаря, наступного змісту:

„Українське Воєнно-Історичне Товариство, дбаючи про впорядкування та охорону пам'яток лицарям-воїнам, що полягли в боротьбі за Україну, має в першу чергу впорядкувати цвинтар у Щипіорні.

Для приведення останнього в належний вигляд, необхідно перевести значну працю:

- 1) Збудувати огорожу навколо цвинтаря довжиною 400 метрів,
- 2) Поставити біля сотні хрестів на могилах,
- 3) Упорядкувати значну кількість могил, що позападали,

й перевести земляні роботи до загального впорядкування цвинтаря.

Така праця потребує значних коштів. Воєнно-Історичне Товариство, хоч і вживає певних кроків до збірки необхідних засобів, але на те потрібен довший час, а справа впорядкування вимагає негайних витрат. Нині цвинтар у Щипіорні цілковито неогорожений, туди вільно заходить скотина, нищить і те, що не допущено.

Щоби прискорити впорядкування цвинтаря, Управа Українського Воєнно-Історичного Товариства звертається з проханням до Правління Української Станиці про ласкаве уділення на зазначену ціль певної суми грошей.

Про зарядження в повищій справі проситься ласкаво завітати**).

А 1-го травня майже такого самого змісту вислано листа***) до Українського Центрального Комітету у Варшаві. Також прохалося про уділення на впорядкування цвинтаря певної квоти грошей, або-ж порушення клопотання перед польськими урядовими чинниками про виасигнування необхідної суми. До листа долучено також і кошторис, складений на підставі даних, уділених голові секції по охороні пам'яток і могил дирекцією каліської механічної фабрики

*) Лист Українського Воєнно-Історичного Т-ва до Правління Української Станиці 30.IV. 1925 р. ч. 89.

**) Лист підписали в імені Т-ва: голова А. Вовк, генерал-хорунжий і голова секції по охороні пам'яток і могил М. Стечишин, підполковник.

***) Лист Українського Воєнно-Історичного Т-ва до Українського Центрального Комітету 1.V. 1925 р. ч. 90.

дротяних огорож і металевих тканин (сіток) І. Кардолінського (ul. Lipowa, dom własny) і заводом залізно-бетонних виробів під наз. „Спілка земляно-бетонних виробів“. Кошторис той передбачав необхідну суму для повного впорядкування цвинтаря в розмірі 1,545 зл. польських, а саме:

На залізно-бетонні стовпи (80 × 6)	480 зл. п.
„ 2,800 метр. колючого дроту (280 кг. × 1 зл. кг.)	280 „ „
„ залізну браму з сіткою	85 „ „
„ доставку матеріалів на цвинтар, закопання стовпів і закладку дротів	100 „ „
„ хрести дерев'яні на могили (100 хр. × 5 зл. п.)	500 „ „
„ викопання рову навколо цвинтаря (450 mtr.) і земляні роботи по впорядкуванню могил	100 „ „

Український Центральний Комітет на лист Українського Воєнно-Історичного Товариства надіслав відповідь*), в якій писав: „...що справа впорядкування цвинтаря в Щипіорні покладена Комітетом на Правління Української Станиці в Каліші. Згідно доручення Комітету Правління Станиці на цю справу що-місяця асигнує відповідні суми, в залежності від стану каси, і мусить стежити, щоби цвинтар утримувався в належному вигляді.

Опікування цвинтарем Український Центральний Комітет, щиро дякуючи Управі Воєнно-Історичного Товариства за її увагу, з якою вона ставиться до охорони останків наших вояків, які полягли на чужині в боротьбі за визволення Рідного Краю, наразі, на жаль, не може прийти на поміч грішми, понеже каса Українського Центрального Комітету переживає зараз тяжку кризу.

Єдина реальна допомога в тій справі може бути лише з боку Правління Станиці, до якого Український Центральний Комітет надсилає спеціального листа“.

Правління Української Станиці, що правда, жадної відповіді на лист Товариства не надіслало, але Воєнно-Історичне Товариство після листа Центрального Комітету вже було певне, що порушена ним справа впорядкування цвинтаря виведена на реальний шлях і не замре. Бо дійсно Правління Станиці мало всі дані, щоби цією справою займатися.

Незабаром Правління Станиці поважно таки заходилося коло впорядкування цвинтаря.

План Правління Станиці не розходився далеко з планами Управи Воєнно-Історичного Товариства. Останнє уважало свою місію в цій справі скінченою, і вжиття зі свого боку яких-би-то не було заходів до здобуття матеріальних заходів — зайвим.

*) Лист У. Ц. К. з дня 27.V. 1925 р. ч. 986, одержаний Управ. У. В.-І. Т-ва 30.V. 1925 р. (прот. Управи Т-ва 3.VI. 1925 р.). Лист в імені У. Ц. К. підписали: за голову Комітету В. Приходько, а за секретаря—Фартушний.

До складу Правління Української Станиці при м. Каліші, що мало тепер з волі Центрального Комітету заопікуватися дальнішою долею Щипіорнського військового цвинтаря — належали:

Генерального Штабу генерал-хорунжий Володимир Сальський (голова; постійно замешкував у Варшаві);

Генерального Штабу генерал-хорунжий Віктор Куц (заступник голови, фактичний керувник Станиці на місці);

Генерал-хорунжий Павло Шандрук (член-секретар);

Генерал-хорунжий Гаврило Базильський (референт культурно-освітньо-гуманітарної секції Правління);

Генерал-хорунжий Володимир Шепель (член Правління);

Генерал-хорунжий Андрій Вовк (член Правління);

Генерал-хорунжий Олександр Загородський (член-представник Спілки інвалідів);

Полковник Михайло Садовський (член-представник Спілки інвалідів);

Адміністративний сотник Кирило Балицький (технічний секретар Правління Станиці).

Виконавцем постанов Правління, організатором і головним двигуном у справі впорядкування цвинтаря був генерал-хорунжий Базильський. З рації свого становища він розпоряджав грошовими засобами, й від нього фактично залежало вишукати чи викомбінувати потрібну суму грошей із тих матеріальних засобів, які Центральний Комітет уділяв щомісячно Станиці на її утримання.

Ознайомимось, як і що на цвинтарі зроблено.

Працю розпочато в червні місяці власними господарчими силами Станиці. Технічну сторону праці обняв станичний інженер підполковник Бокітько при ближчій допомозі сотника Василя Кравчука (обидва—ветерани по впорядкуванню цвинтаря з року 1923). Вони й на цей раз виказали своє замилювання в праці над могилами українських лицарів і з найдокладнішою скрупулатністю її виконали. Необхідна людська сила робоча була взята зі Станиці, а то козаки, які мають ту абу иншу платну працю при господарці Станиці. Перевозочні засоби (коні й вози) дала Станиця. Також використано станичні верстати (столярні й слюсарню при станичній електривні) для вироблення форм і відливу залізо-бетонних стовпів, як рівно-ж для виконання залізних робіт.

Протягом трьох місяців (червень—липень—серпень) упорядкування цвинтаря було цілковито закінчене. Завдяки енергії усіх учасників праці цвинтар оперезався гарною огорожею з прекрасною входною брамою й овочевими деревами. Всі могили оправлено наново й поставлено тимчасово дерев'яні хрести. Підкреслено тимчасові тому, що малося на увазі ці хрести замінити хрестами залізо-бетонними.

В році 1929 авторів цих рядків довелося бути на цвинтарі й переконалися, що дерев'яні хрести на могилах ступнево уступають місце хрестам залізо-бетонним.

Таким чином закінчився другий важливий момент в історії Щипіорнського військового цвинтаря.

Станьмо тепер на хвилю перед цвинтарем і побачимо, який вигляд прийняв він після того моменту.

Перш за все звернімо увагу нашу на вхідну браму, збудовану по проєкту підполковника-інженера Бокітька.

Перед знаним уже нам пам'ятником „Тим, що вмерли, але не зрадили України“ міцно стало в ряд чотири масивні, з цегли вимуровані й оцEMENTOVANІ стовпи, височиною до двох, а шириною на три чверти метра. Між двома середніми стовпами навішена віздова брама, кута з заліза. Верхня половина брами уявляє собою ґрати з міцних залізних прутів, а діл — фільонки з цілої бляхи. На фільонках — „Залізний хрест“, розмальований відповідними кольорами (чорним і мосяжним).

По обох боках брами — такої-ж форми і з такими-ж прикрасами дві фіртки меншого розміру (вужчі, а висота така сама).

На другім і третім стовпі, з чільної сторони, маються ніші з ошкленими залізними дверцятами. В цих нішах уставлено образи Ісуса Христа й Матери Божої. Стель образів — український. Мальовані образи фарбами олійними на залізних бляхах.

Дверцята при нішах (кіютах) замкнено на колодки.

Передній ряд стовпів і всі чотири стовпи наріжні мають на чільній стороні, при горі, український герб (тризуб), витиснений у цементі. Всіх стовпів навколо цвинтаря 96. Крізь стовпи протягнуто п'ять рядів колючого дроту.

Висота огорожі — один метр.

Всю залізну працю виконав електро-механік станичної електричної козак Петро Атаманюк.

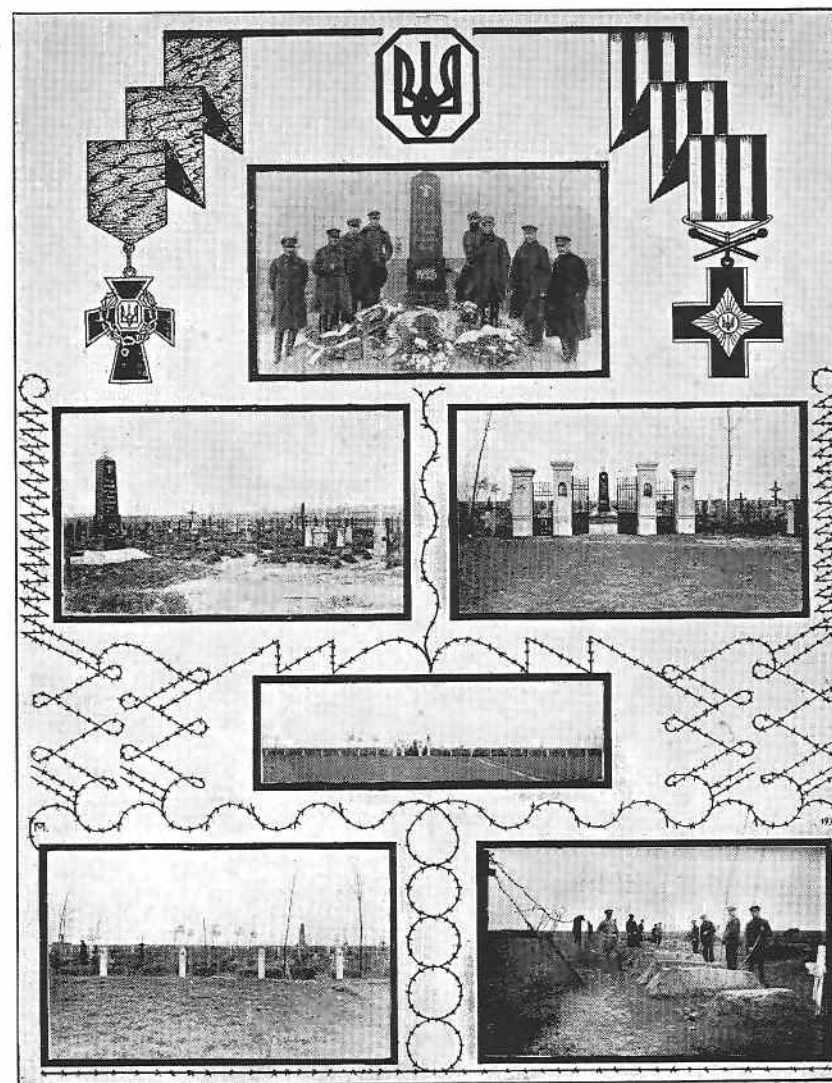
Коло будови огорожі, оправлення могил і обсадження цвинтаря навколо і обіч алеї деревом працювало протягом цілого часу десять чоловік.

Витрачено Станицею на впорядкування цвинтаря дві тисячі золотих польських.

IV.

Викуплення землі. В попередніх розділах мали ми змогу ознайомитися, в якому стані українське воцтво застало Щипіорнський військовий цвинтар і що саме на тім цвинтарі зроблено українськими руками, щоби він мав вигляд, достойний памяти тих лицарів Українського Народу, а на ряду з ними й жертв Світової війни, що на нім спочивають.

Незабаром, по закінченню останньої праці, повстали однак нові клопоти, які вимагали від українського суспільства на чужині знову жертв матеріальних, а ще більше моральних переживань. На цей раз треба було рятувати цвинтар, а разом із тим і дорогі українському серцю могили від цілковитого знищення.

Український Військовий цвинтар у Щипіорному:

1. Комітет будови пам'ятника: сотн. Василів, ген. Безручко, сотн. Костюченко, сотн. Самутін, сотн. Гудвіл, полк. Філіпович, сотн. інж. Лосевський та адм. сотн. Кравчук, 2. Вигляд цвинтаря до впорядкування, 3. Вхідна брама впорядкованого цвинтаря, 4. Загальний вигляд впорядкованого цвинтаря, 5. Частина огорожі з тризубом на бетонних стовбах, і 6. Впорядкування могил.

Загроза насувалася з боку власників цвинтарної землі.

Ми вже знаємо, що цвинтарна земля була приватною власністю. Власники її Марцель Мацієвський, Фелікс Матушак і Юзеф Мрозінський від року 1914 платили за цю землю належні податки, але користі від неї не мали, бо її не засівали, а аренди їм ніхто не платив. Ясно, що вони уважали себе покривдженими й мріяли у сні й увіч як-найскорше дістати свою землю до власного вжитку. Півморга землі в селянському господарстві має не аби-яке значіння.

Про свою кривду власники землі згадували при кожній нагоді, де доля стикала їх із українськими політичними емігрантами. Страшно не подобалося їм наше порядкування на цвинтарі (і то цілком зрозуміло); кожна викопана нова могила вважалася власниками землі за свавільство, але окрім внутрішнього незадоволення, що іноді прорветься на зовні, поважніших кроків не робили. Упорядкування цвинтаря, як рівно-ж і хованню мертвих українців не перешкоджали. Очевидно, вони сами ще не були певні в праві своїм до завойованої небіжчиками їхньої власної землі.

В приватних розмовах із власниками, між иншим, можна було спостерегти, що їм самим не хотілося-б порушати спокою мертвих і топтатися своїми ногами по людських кістках. Вони були-б задоволені, коли-б Уряд дав їм узамін таку саму ділянку землі, навіть в иншому місці. В крайнім разі не відмовилися-б від заплати вартості її в грошах по оцінці передвоєнній.

На терпеливість селян впливав ще й той момент, що й инші господарі, яких земля була зайнята під табор Щипіорно, знаходяться в такому-ж положенню, коли не в гіршім: вони користаються, хоч травою з цвинтаря, а ті й того не мають.

З хвилею цілковитого знесення табору Щипіорно — десь при кінці 1924 року — землю з-під нього повернено власникам і виплачено за ввесь час арендні гроші. Положення змінилося. Ті вийшли своєю давно несіяну землю орати, а власники цвинтарної землі тільки могли дивитися. Їх оминено. Почали вони тоді шукати свого права, почали домагатися від своєї влади відшкодування й заплати за землю.

Підчас цих домагань власники землі остаточно переконалися, що Щипіорнський військовий цвинтар у числі пам'яток Світової війни, які підлягають охороні держави, не значиться. Вони являються повновласними розпорядчиками цвинтаря, і що право юридичне не стоїть їм на перешкоді до закриття, ба навіть цілковитого знесення його. Звідци й повстала та небезпека для дальшого існування цвинтаря. Він опинився в посіданню трьох напівінтелігентних селян, від волі й сумління яких залежала тепер доля могил українських лицарів. Треба було негайно рятувати ситуацію, бо рано чи пізно власники захтять здійснити своє право власності і не дозволять надалі ховати померлих. Так воно пізніше й сталося.

Від певного часу власники починають бути активнішими й відкрито виявляти свою ворожість що-до дальшого ховання на цвинтарі померлих. Згодом виявляють настирливий натиск на Правління

Станиці й Центральний Комітет і вимагають негайного залагодження справи.

Мусіли вступити з ними в переговори.

Такий крутий поворот власників цвинтарної землі мав у них своє узасаднення. Селяни міркували просто. Натиснемо на Станицю, а вона нам купить у п. Броніковського по моргу землі, і справа буде скінчена.

Можливо, що й можна було так зробити. Сьогодні трудно сказати так або ні. В усякім разі мусимо взяти під увагу, що коштовність одного польска землі в Польщі, по оцінці 1914 року, на золоту валюту польську в часі її впровадження, не перевищувала тисячі золотих. Три морги коштували-б разом при найвищій ціні 3,000 золотих. Найбільше—4,000 золотих. А це сума не надто й велика. Зате весь цвинтар був-би власністю Українського Народу.

Цими даними, очевидно, керувалися й власники цвинтарної землі перед тим, як рішили натиснути на Правління Станиці. Так, принаймні, один із них — Ю. Мрозінський — одного разу в розмові приватній із автором цих рядків висловився. Тільки вони йшли ще далі. На їх думку, Український Центральний Комітет у Варшаві — то є сила, перед якою не встоїть ніхто, а п. Броніковський продасть три морги землі за пів-дарма. „На таку ціль, як військовий цвинтар, — говорив один із власників, — дідич може й офірує ту землю, бо він теж учасник Світової війни“.

Якої думки були наші відповідальні чинники в напрямі використання повищої можливості в роках 1923—1924 трудно сказати, лише можна з певністю припустити, що в р. 1925, після званої вже нам витрати Правлінням Станиці на впорядкування цвинтаря, каса її була вичерпаною. А коли візьмемо під увагу смерть Головного Отамана Військ Укр. Нар. Респ. с. п. Симона Петлюри і звязані з тим матеріальні витрати Правління Станиці, яких тут не будемо наводити, то Станиця й зовсім була бідна, щоби цвинтар викупити. Український Центральний Комітет теж грошей не мав.

По обрахунку Правління Станиці, на викуплення цвинтарної землі й на даліше утримання його потрібна була сума в 15,000 золотих польських. Виходячи з того заложення, що на Щипіорнському цвинтарі лежать не тільки українці, рішено цю суму стягнути потрохи з кожної з держав, які брали участь у Світовій війні (Англії, Франції, Італії, Німеччині), та трохи від Держави Польської. Тягар для них був-би мінімальний, навіть непомітний, а для Правління Станиці то була-б велика допомога.

* * *

30 листопада 1926 року Правління Станиці листовно *) звернулося до англійського, італійського й німецького посла у Варшаві

*) Листи Правління Станиці з дня 30.XI. 1926 р. до послів у Варшаві: італійського—за ч. 984, англійського—за ч. 985 і німецького—за ч. 986.

з проханням про асигнування певної квоти на повищу ціль. Такого-ж листа *) вистосувано й до голови польських легіоністів. У всіх листах виразно зазначено, на що саме потрібні 15,000 золотих польських, і висловлено надію, що жаден народ не відмовить у виасигнуванні допомоги на охорону цвинтаря.

Листи особисто до Варшави завіз і по приналежності передав генерал-хорунжий Базильський, тодішній референт справ культурно-освітньо-гуманітарних Станиці. Зацікавлений у цій справі, як українець, а з другого боку по обовязку служби, підсилив ті листи ще й своїми поясненнями й прохав послів прийти українській політичній еміграції на допомогу в цій справі.

Час минав, власники цвинтарної землі нервували й майже щодня оббивали пороги Правління Станиці, загрожуючи закриттям цвинтаря, а від повищих заходів перед панамі послами не було жадних наслідків. Ніхто з них на ті листи Правління Станиці не відгукнувся. Єдине французьке посольство, напевне завдяки голові польських легіоністів, вислало свого представника з Варшави до Щипіорна, і той сконстатував, що на Щипіорнському цвинтарі французьких могил немає.

Власники землі сягають і Центрального Комітету. Останній сам береться за справу виклопотання грошей. 11. лютого 1927 року звертається він листовно знову до голови польських легіоністів і доводить про крайню потребу 15,000 золотих, а 28 березня того-ж року про те-ж саме вносить меморандум до Міністерства Робіт Публічних і Міністерства Праці й Опіки Суспільної **). Всюди доводи, прохання й надії, що гроші будуть асигновані. Але... заходи були безрезультатні.

Минуло ще кілька місяців. Власники-ж не хтіли більше чекати. Не вірили вони запевненням Правління Станиці на скоре залагодження справи й рішили з чеканням скінчити. Вони раптом цвинтар взяли на колодку (замкнули) і дальших похорон померлих українців не дозволили. То було з такою рішучістю зроблено, власники таку виявили упертість і настирливість, що трудно було з ними порозумітися. Був навіть такий випадок, що один із небіжчиків, якого було принесено до цвинтаря зараз-же після накладення на браму колодки, лежав у труні перед брамою цвинтаря кілька годин, доки у власників виблагано дозвіл на внесення його на цвинтар і опущення в сиру могилу. Дозволили, але попередили, що то останній раз.

Місцева влада поліційна була на сторожі законного права власників землі й нічим допомогти нам не могла. Наступних померлих мусіли ховати на Майковському цвинтарі за м. Калішем.

*) Лист Правління Станиці до голови польських легіоністів 30.XI. 1926 р. під ч. 983. Дивись лист в додатку під ч. 1.

***) Дивись додаток ч. 2.

Вукуплення частини
цвинтаря.

Шукаючи виходу з положення, Правління Української Станиці прийшло на думку: викупити лише частину цвинтаря, з могилами українськими. Усталено приблизно й потрібну суму грошей. Треба було біля 2,000 золотих польських. Сума невелика, але Правління Станиці зі свого господарства витягнути не мало можливості. Рішено було звернутися до українського громадянства за пожертвами. То було єдине певне джерело й певна надія, що гроші будуть, але не скоро. Та іншого виходу не було.

У цей час референтом справ культурно-гуманітарних Правління Станиці був уже професор Віктор Андрієвський.

30 листопаду 1927 року Правління Станиці випускає палкий, що промовляв до розуму й серця, заклик *) „До Українців по-за Україною суших“ і просить про складення пожертв на викуп землі. Одночасово пускає в обіг підписні листи.

Передбачаючи наперед, як довго буде тягнутися збірка грошей пн підписних листах, Український Центральний Комітет ще раз робить спробу перед Міністерством Робіт Публічних і просить на цей раз асигнувати на викуп українських могил 2,000 золотих. Дамоклів меч у вигляді селянського плуга не переставав загрожувати українським могилам, тому трудно було спокійно очікувати припливу пожертв.

Вплив пожертв.

Випущений заклик Правління Станиці знайшов відгук не лише в серцях української політичної еміграції. Відгукнулися також українці місцеві, з Волини, Галичини, серед яких першим був митрополит галицький, граф А. Шептицький. Своєю щедрою пожертвою в сумі 50 зол. п. він поклав основу припливу пожертв до Станиці з усіх кінців чужини, де тільки билосся гаряче українське серце.

Серед мешканців Української Станиці й околиць м. Каліша також розпочалася жвава збірка грошей. Використовувано всяку нагоду (чи-то новорічні й великодні візити, замість яких складалося пожертву на цвинтар, чи-то вистави в театрі, чи-то різдвяні колядки і т. п.), щоби тільки той гріш на те велике діло здобути.

На 1 січня 1928 року в касі Правління Станиці зібралось вже пожертв 227 зл. 58 гр. і що-місяця стала рости вгору: 1 лютого було 513 зл. 27 гр.; 1 березня — 880 зл. 41 гр.; 1 квітня — 1,213 зл. 38 гр. і т. д.

В щасливу хвилину напевне була розпочата справа. Збірка грошей ішла добре.

Доки пожертви впливали до каси Правління Станиці, за цвинтарем не переставалося доглядати. Треба було пильно стежити, бо власники могли змінити своє рішення й над могилами українськими могли поставити хрест із плуга й лопати. Всяко можна було при-

*) Дивись додаток ч. 3.

пускати, коли відомо було, що вони не вірили в можливість скорої заплати їм грошей за цвинтар. Всяке запевнення про скоре залагодження справи, власники уважали за звичайне проволікання часу.

* * *

Заклучення купчого
кріпосного акту.

Більше року протягнулася справа збірки пожертв по підписних листах. Аж нарешті на початку року 1929 певна необхідна сума грошей зібралася в касі Правління Станиці, й воно приступило до детального обговорення з власниками землі умови куплі й закріплення купчого акту.

29 квітня 1929 року Український Центральний Комітет при листі *) під ч. 2045 вислав своє уповноваження генералові-хорунжому О. Загородському на заключення й підписання формального купчого акту.

Так по довгих зусиллях, а ще довгих остаточних розмовах із власниками землі, справу, нарешті, доведено до кінця. Могили українських лицарів назавжди були врятовані. Земля під ними викуплена у власність Українського Народу й одгорожена ґратами від решти цвинтаря, при чому викуплено 1,842,57 квадр. метрів. Акт купчої кріпости учинено в м. Каліші, в нотаріуса Станіслава Бзовського 4 жовтня 1929 року.

Цей важливий момент у житті української політичної еміграції на каліському терені ознаменовано урочистою традиційною великою панахидою за спокій душ померлих воїнів українських.

В 1929 році православні великодні свята випали на день 5 травня (по нов. ст.). Традиційні поминки на могилах мали відбутися через тиждень, а понеже з відомих вже нам причин доступу на цвинтар не було, бо не було ще споряджено формального купчого акту, — поминки відбулися лише 19 травня, цеб-то на перший день католицьких зелених свят.

Панахиду відслужив настоятель Св. Покровської церкви при Українській Станиці, протоєрей о. Іларіон Бриндзан, у сослуженні диякона о. Григорія Буня, при ктитареві п. Якові Драбині і церковному хорів під керівництвом п. Івана Білецького.

На панахиді був присутнім заступник голови Правління Станиці генерал-хорунжий Олександр Загородський (командир 2-ої Волинської стрілецької дивізії) і багато українських політичних емігрантів із м. Каліша, Щипіорна, Скальмержиць і околиць.

Настрій у всіх присутніх був урочисто піднесений. Поруч зі смутком, який відповідав хвилі, на обличчі кожного українця-вояка, кожної українки, що прийшли одвідати могилку брата чи сестри, сина чи доньки, батька чи начальника, підлеглого чи просто бойового товариша, можна було прочитати вираз внутрішнього задово-

*) Лист підписали: М. Ковальський, Ген.-Шт. ген.-хор. В. Куц, полковник І. Золотницький.

лення. Не видно вже було на них ознаки гнітючої думки про скоре зруйнування цих могил борців за Україну, бо чола їх світили розумінням сумлінно виконаного національного обов'язку.

У цей день на Щипіорнському військовому цвинтарі на правду було велике свято українського вояцтва на чужині.

* * *

Підсумок. Підсумовуючи на кінці нашого перегляду мольної праці українських рук по охороні воєнних могил і пам'ятника „Тим, що вмерли, але не зрадили України“, можемо сміливо в імені українського суспільства, що завдяки примхам вередливої долі опинилося по-за межами Батьківщини,—сказати: як могли й успіли, так зробили. Зробили все, що було в наших силах і можливостях. І хоч не повелось нам задержати під своєю рукою й надалі усього Щипіорнського військового цвинтаря, то охоронили принаймні ту частину його, яка на наших очах вирсала і яка нам дуже дорога.

Може в надалекому майбутньому по решті могил того цвинтаря, що вийшли з-під опіки українського вояцтва, пройде плуг хлібороба й ізгладить їх зовсім із лица землі, то пам'ять про них на завжди залишиться при могилах українських. При них вічно будуть лунати слова: „...а тут багато ще, багато лежить кісток вояцьких!“

Українське вояцтво на чужині, з почуття глибокої поваги до пам'яті померлих товаришів по зброї, хтіло зробити більше, ніж від нього законами людськими вимагалось. І почало ту роботу. А коли не осягнуло бажаного результату, то не його в тім вина.

Може прийдеться українському вояцтву на чужині ще понести певну працю (огороження прикупленого кавалка землі, дальше старанне утримання належного порядку на цвинтарі), то воно перед тим, маємо певність, не спиниться. Понесе й у дальшій ту жертву, як жертву необхідну, бо знає, що вона знову-ж не піде на марне, як не пішло на марне й усе те, що від початку й до кінця на Щипіорнському цвинтарі зроблено.

Той чин жертвенности українського вояцтва на чужині й усіх тих сердець українських, що б'ються з ним в унісон і перед охороною пам'ятників померлих воїнів не спиняються, увійде в загально-людську історію, як свідок благородного пориву Українського Народу до увіковічення пам'яті про тих, на чийх кістках і крові людськість робить велетенські кроки поступу. А ті кроки в кінцевому стані приведуть людськість до визнання права Українського Народу на власну Державність.

Ідея Незалежної Української Народньої Республіки, за яку життя своє склали ті, що спочивають на Щипіорнському військовому цвинтарі, немов ясна зоря, засяє над земською кулею, а многострадальний Народ Український, скинувши ярмо невільника, засяде як рівний з рівним у колі Народів Світа.

Додаток ч. 1 до ст. 175.

ZARZĄD STANICY UKRAIŃSKIEJ

PRZY M. KALISZU

dn. 30 listopada 1926 r.

Nr. 983

Kalisz

skrzynka pocztowa Nr. 61.

DO

JEGO EKSCELENCJI PANA PREZESA
ZWIĄZKU LEGJONISTÓW POLSKICH

Wielka wojna światowa nie w jednym kraju i nie w jednym miejscu zostawiła olbrzymie cmentarze, tak zarejestrowane, jak również i nie zarejestrowane. Choć cmentarzom zarejestrowanym w najbliższym czasie nie zagrażała ruina, wtedy, jak już niejeden dziesiątek nie zarejestrowanych cmentarzy usunięto z powierzchni ziemi i na szlachetnych kościach obecnie już niewiadomych rycerzy, niewinnych ofiar wojny, zamiast wspaniałych pomników i żywych róż, rosną burzany, błędzi bydło, albo wieśniak przeszedł pługiem.

Najwięcej takich cmentarzy znajduje się na terytorjum Polski, gdzie huraganem rozniosły się zdarzenia wojny światowej. Jeden z takich cmentarzy, założony w r. 1914, jako spadek po okupacji niemieckiej, pozostał we wsi Szczypiorno, w pobliżu m. Kalisza. Olbrzymi i smutny to cmentarz. Niepożądany los przygotował miejsce wiecznego spoczynku niejednemu tysiącowi bohaterów; kogo tylko nie przyjęła w swoje mocne, zimne, bezduszne i wieczne objęcia daleka obca ziemia-macocha. Tutaj leżą: ukraińcy, Anglicy, Włosi, Niemcy, Polacy-legioniści, Tatarzy, Gruzini, Litwini, Białorusini i wiele innych, których obecnie już ustalić nie jest możliwym.

Cmentarz ten był całkowicie zaniedbany: parkanu nie było, mogiły poobsypywały się, pozawałały, na mogiłach pasło się bydło, goniły się psy błakające i cmentarz stał w przededniu całkowitego zniszczenia.

Staraniem Zarządu Stanicy Ukraińskiej cmentarz ogrodzono parkanem żelazno-betonowym. Mogiły uporządkowano. Cmentarz obsadzono wokół żywym płotem (kratagusem); na cmentarzu posadzono drzewka i wogóle uporządkowano, zachowując należyty wygląd i nadal, na co Stanica Ukraińska wydała ponad 2,000 złotych. Poniósłszy dla nas ukraińców tak wielkie wydatki, zagrożenia całkowitego zniszczenia cmentarza nie usunięto, ponieważ, jak się okazało, cmentarz nie jest zarejestrowany, znajduje się na ziemi prywatnej trzech właścicieli, którzy, nie otrzymując od roku 1914 zapłaty za dzierżawę, dotąd płacą podatki za ziemię i wymagają natychmiastowego wykupienia ziemi. Na wykupienie ziemi i na przyszłe utrzymanie cmentarza w należytych porządku konieczną jest kwota 15,000 złotych, którą tutejsza biedna emigracja ukraiń-

ska, wydawszy już na ten cel ponad 2,000 złotych, przy szczerzej chęci znaleźć nie jest w stanie.

Ze względu na to, iż na tym cmentarzu są pochowani Anglicy, Włosi, Polacy-legioniści, Niemcy, a w liczbie 900 mogli (zgodnie z podaniem miejscowych mieszkańców w każdej mogile pochowano 1—5 ludzi) wojacy b. armii b. Imperjum Rosyjskiego, a także Białorusini i Litwini, Zarząd Stacji Ukraińskiej uważa za właściwe, ażeby koszta poniosły wszystkie narodowości, których synowie złożyli tutaj szlachetne kości swoje.

Załączając przy niniejszem plan i zdjęcia fotograficzne cmentarza, Zarząd Stacji Ukraińskiej przy m. Kaliszu ma zaszczyt łaskawie prosić Jego Ekszelencję o asygnowanie pewnej sumy na wyżej wymieniony cel.

Mamy nadzieję, iż żaden naród nie odmówi pieniędzy na ochronę miejsca wiecznego spoczynku tych rycerzy, którzy złożyli ofiarę na ołtarzu swej ojczyzny—nie tylko dobrobyt swój i swojej rodziny, a nawet co jest najdroższego—swoje życie.

Sprawozdanie pieniężne wydatków zostanie nadesłane, jak również i wydrukowane w prasie.

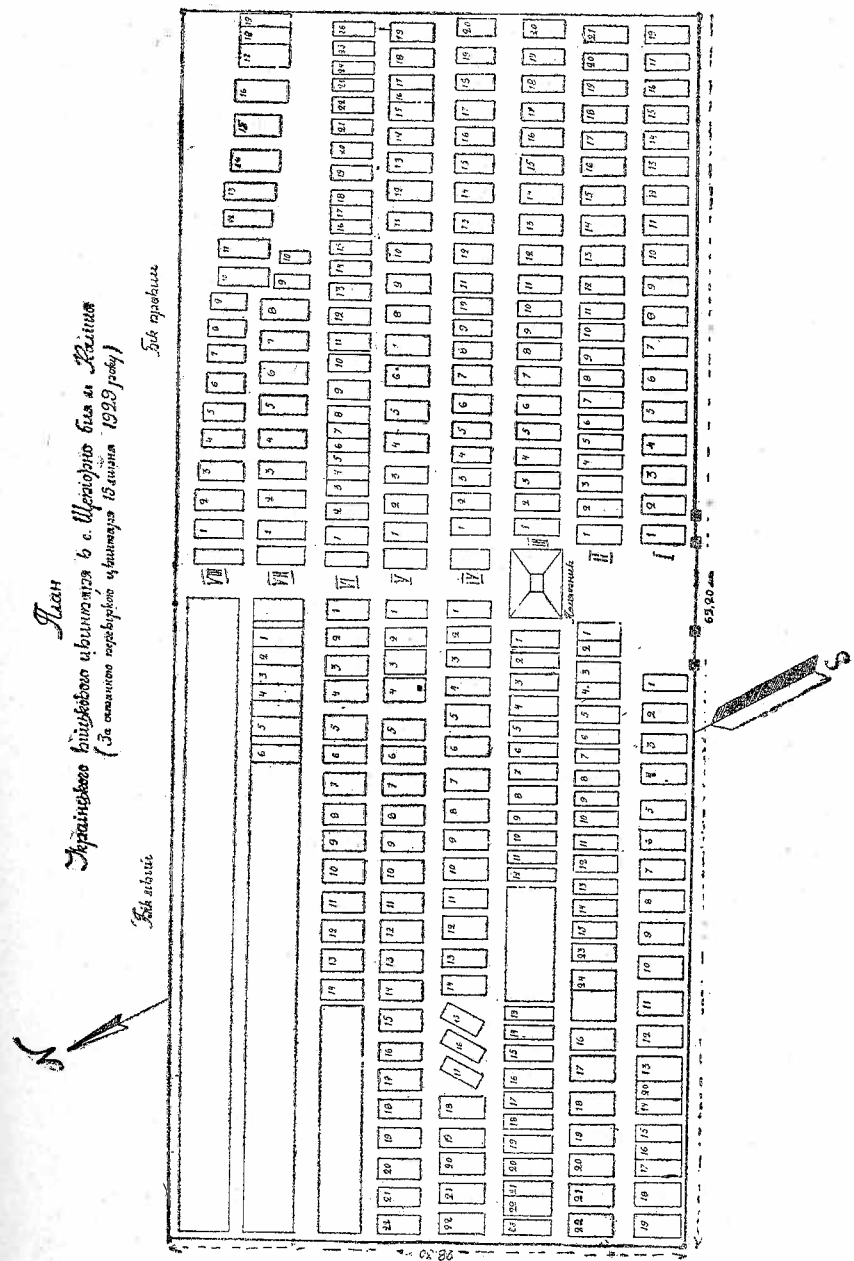
W imieniu Zarządu Stacji Ukraińskiej
 Prezes Zarządu Stacji
 W. Kuszcz,
 Sztabu Generalnego generał-chorąży.
 Członek Zarządu Stacji, referent kultur.-humanit.
 G. Bazilski, generał-chorąży.
 Za Sekretarza W. Krawczuk.

Додаток ч. 2 до ст. 175.

UKRAIŃSKI CENTRALNY KOMITET
 w Rzeczypospolitej Polskiej
 Nr. 866.
 dnia 28 marca 1927 r.
 Warszawa
 Podwale 16 m. 15
 tel. 517 26.

DO
MINISTERSTWA ROBÓT PUBLICZNYCH
 (Odpis do Ministerstwa Pracy i Opieki
 Społecznej).

Podczas wojny światowej dla grzebania zmarłych żołnierzy we wsi Szczypiorno, koło Kalisza, został założony cmentarz wojskowy na ziemi, należącej na prawie własności do obywateli polskich tej wsi pp. Marceliego Maciejewskiego, Feliksa Matuszczaka i Józefa Mrozińskiego,

Ogólna przestrzeń tego cmentarza wynosi wraz ze znajdującą się obok niego drogą prawie 1 1/2 morga ziemi ornej.

Po wojnie z bolszewikami Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej, sprzymierzona z Armią Polską w roku 1920, została internowana w różnych miejscowościach Rzeczypospolitej Polskiej, przeważnie w obozie przy m. Kaliszu.

Po zniesieniu internowania obóz przy m. Kaliszu został przekazany Ukraińskiemu Komitetowi Centralnemu w Rzeczypospolitej Polskiej dla ukraińskich emigrantów wojennych, oraz inwalidów i na miejscu tego obozu został założony i obecnie istnieje przytułek dla tych ludzi, niezdolnych do pracy, pod nazwiskiem „Ukraińska Stanica”. Ukraińska Stanica znajduje się w zawiadywaniu Ukraińskiego Komitetu Centralnego i utrzymuje się na subwencji, udzielanej mu przez Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej.

Dla grzebania zmarłych emigrantów ukraińskich wyżej wspomniany cmentarz wojskowy w Szczypiornie został przekazany Zarządowi Stanicy Ukraińskiej w stanie bardzo opłakany. Na skutek starań Zarządu Stanicy Ukraińskiej cmentarz obecnie został do pewnego stopnia uporządkowany. Wybudowano parkan betonowy, okolono go żywopłotem, posadzono drzewka i wogóle doprowadzono cmentarz do tego porządku przy szczypliwych kosztach emigrantów ukraińskich. Ci ostatni, nie mając żadnych subwencji na ten cel, własnoręcznie pracą, oraz za ofiarowane przez siebie koszta zaopiekowali się tym cmentarzem, gdzie spoczywają zwłoki 197 ukraińców-kombatantów b. Armii Ukraińskiej, sprzymierzonej z Armią Polską, którzy znaleźli śmierć nie na polu bitwy, lecz na obczyźnie, zdala od kraju rodzinnego.

Według posiadanych przez Komitet informacji, na cmentarzu wojskowym w Szczypiornie zostało pochowanych oprócz 197 ukraińców Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej, polskich legionistów — 4, angiłków — 45, włochów — 47, Niemców — 11, żołnierzy b. armii rosyjskiej (różnych narodowości) — 770, armii bolszewickiej — 111, razem około 1,200 osób (w liczbie 900 mogił po 2—5 osób).

Ale niestety, wydawszy ponad 2,000 złotych na uporządkowanie grobów i cmentarza, Zarząd Ukraińskiej Stanicy nie jest w stanie zapobiec całkowitemu zniszczeniu cmentarza, ponieważ, jak się to okazało, cmentarz nie jest zarejestrowany, znajduje się bowiem na ziemi prywatnej trzech właścicieli, którzy, nie otrzymując od r. 1914 wypłat za dzierżawę, dotąd placą podatki za ziemię i wymagają natychmiastowego wykupienia ziemi.

Według obliczeń Zarządu Ukraińskiej Stanicy, na wykupienie ziemi i na przyszłe utrzymanie cmentarza w należyтым porządku, niezbędna jest suma 15,000 zł., której to sumy Ukraiń-

- I р'яд.
- 1 дит. Безносенка
 - 2—10 невідомі
 - 11 осадл. Досев
 - 12—14 невідомі
 - 15 пор. Панасенко
 - 16 коз. Котлярів
 - 17—19 невідомі
 - 20 коз. Соловій Мих.

- II р'яд.
- 1, 2 невідомі
 - 3 дит. Галайка
 - 4—5 невідомі
 - 6 коз. Москаленко
 - 7—16 невідомі
 - 17 полк. Масалітін
 - 18 невідомі
 - 19 полк. Кириця
 - 20—22 невідомі
 - 23 підп. Крилів
 - 24 хор. Поважжук

- III р'яд.
- 1-днт. Заболотного К.
 - 2—12 невідомі
 - 13 підп. Кришталів
 - 14 ур. Неслуховський
 - 15 дят Чмир Ол.
 - 16 ген.-хор. Никонів
 - 17 днт. Березовського
 - 18—23 невідомі

- IV р'яд.
- 1 днт. Кухарчука Юх.
 - 2—3 невідомі
 - 4 п-ні Панібрат-Василь-Ківська
 - 5 коз. Якименко Ів.
 - 6 коз. Мучарик Іван
 - 7—14 невідомі
 - 15—17 матометани
 - 18—22 невідомі

- V р'яд. Невідомі
- VI р'яд.
- 1 підп. Кісіль В.
 - 2—4 невідомі
 - 3 сотн. Супруненко
 - 6 невідомі
 - 7 коз. Верезовський
 - 8—14 невідомі
- VII р'яд.
- 1 коз. Бернадський
 - 2 невідомі
 - 3 інж. Арсенів
 - 4 підх. Волковинський
 - 5 пор. Мартіянів
 - 6 полк. Неचाїв

- I р'яд.
- 1 підп. Толький А.
 - 2—3 невідомі
 - 4 козак Дмитрюк
 - 5 сотн. Божок
 - 6 хор. Журба
 - 7—8 невідомі
 - 9 пен Каленківський
 - 10 днт. Безносенка
 - 11 невідомі
 - 12 днт. Ломоніс
 - 13—14 невідомі
 - 15 козак Возняк П.
 - 16—17 невідомі
 - 18 козак Пощинюк

- II р'яд.
- 1 невідомі
 - 2 козак Черниш К.
 - 3 невідомі
 - 4 п-ні Владика Х.
 - 5 Владика О.
 - 6—9 невідомі
 - 10 пор. Безносенко
 - 11—12 невідомі
 - 13 козак Скрипка Ів.
 - 14 студ. Заведський
 - 15 підхор. Юрасів
 - 16—17 невідомі
 - 18 Леонтева Ольга
 - 19 невідомі
 - 20 днт. Сімушкевича
 - 21 невідомі

- III р'яд.
- 1 сотн. Кречет
 - 2—5 невідомі
 - 6 днт. Мандрики
 - 7—9 невідомі
 - 10 сот. Слюрський М.
 - 11—12 невідомі
 - 13 підп. Сухолький Ів.
 - 14 козак Кліщув
 - 15 невідомі
 - 16 козак Антоноук М.
 - 17 невідомі
 - 18 хор. Малуцький
 - 19 днт. Корити
 - 20 невідомі
- IV р'яд.
- 1—5 невідомі
 - 6 хор. Ратушний
 - 7—8 невідомі
 - 9 козак Суходол
 - 10 підхор. Підгорний
 - 11 невідомі
 - 12 козак Коломєць
 - 13—15 невідомі
 - 16 Поротницький
 - 17—20 невідомі
- V р'яд.
- 1—4 невідомі
 - 5 п-ні Якововська
 - 6 днт. Хлій Ярослав.
 - 7—8 невідомі
- VI р'яд. Невідомі
- VII р'яд.
- 1 п-ні Сидорова
 - 2 козак Соуляк
 - 3 " Чорновал
 - 4 " Подольак
 - 5 хор. Пілік Йос.
 - 6 козак Гейко
 - 7 уряд. Вовк Ол.
 - 8 козак Литвин Гр.
 - 9 пор. Сухин Гр.
 - 10 днт. Чернявський
- VIII р'яд.
- 1—3 невідомі
 - 4 хор. Панаретів
 - 5 невідомі
 - 6 полк. Фролов
 - 7 пор. Добровольсьи
 - 8 хор. Хижиниченко
 - 9 підхор. Хилінок
 - 10 козак Герасимчук
 - 11 пор. Недай-Каша
 - 12 козак Подольак П.
 - 13 " Панахида

ski Komitet Centralny, przy swoich bardzo szczupłych kosztach, udzielić nie jest w stanie.

Biorąc pod uwagę, że w budżecie Ministerstwa Robót Publicznych na utrzymanie cmentarzy została uchwaloną pewna kwota na rok 1927/28 (Il. Dr. Rozd. 7, § 11), Ukraiński Komitet Centralny, załączając przy niniejszym plan cmentarza, ma zaszczyt uprzejmie prosić Ministerstwo o wyasygnowanie mu wyżej oznaczonej sumy, oraz o łaskawe zawiadomienie, w razie, kiedy byłyby potrzebne bliższe wiadomości.

Prezes Komitetu *M. Kowalski*.

Członek-kierownik Sekcji Wojskowej
i Prezes Zarządu Ukraińskiej Stаницы

W. Salski,

Generalnego Sztabu generał.

Członek-kierownik Sekcji Prawniczej

W. Prychod'ko.

Za Sekretarza *Fartuszny*.

Додаток ч. 3 до ст. 176.

„...На тім степу скрізь могили
Стоять та сумують,
Питаються у буйного:
Де наші пануть?...”

Т. Шевченко.

ДО ВСІХ УКРАЇНЦІВ, ПО-ЗА УКРАЇНОЮ СУЩИХ,
ВІД ПРАВЛІННЯ УКРАЇНСЬКОЇ СТАНИЦІ ПРИ М. КАЛІШІ.

Заклик.

В селі Щипіорно, близько м. Каліша, є цвинтар, де поховано українських вояків, що померли в таборах для інтернованих, в Українській Станиці при м. Каліші та в його околицях. По тяжкій боротьбі за Батьківщину і по злиднях емігрантських наші герої зложили свої кості в чужій землі. Але й там не мають того, що кожному смертному належить по всіх законах Божих та людських—не мають вічного спокою. Земля під тим кладовищем є приватною власністю, і власники не хотять допускати дальших погребів та хотять закрити цвинтар і переорати землю. Отже, не лишиться ані пам'яті по наших вояках-мучениках. Серед могил лишається пам'ятник борцям за незалежність України, а на ньому сяє тризуб... І той пам'ятник слави козацької має бути знесено чужими людьми...

Кості вояків з чужих держав—от як французів, італійців, англійців, німців, що лежали колись поруч із нашими, вже перенесено на батьківщину кожного, а наші мають чекати тих щасливих часів, коли нарід український запанує на Україні, і вони матимуть право спочити на рідній землі.

Правління Української Станиці отсим і звертається до цілої еміграції української: не даймо знищити наших могил! Станьмо в обороні прав наших дорогих небіжчиків!

Правління має викупити землю під теперішнім цвинтарем та прикупити ще трохи, бо вже немає де копати нових могил. На всі видатки для того потрібно коло 2,000 (двох тисяч) золот. п.

Тож кличемо до всіх Українців, а в першу чергу до організації українських: складаймо жертви на землю померлим героям нашим! Не забуваймо, що кожного з нас може чекає сумна доля лишитися навіть без могили! Віддаймо належне бодай померлим, коли вони не зазнали тої радості, щоби вмерти на рідній землі! Нехай слава їх не вмере поміж козаками по віки!

Жертви надсилати на адресу: Polska, Kalisz. Skrz. poczt. 61.
Zarząd Stаницы Ukraińskiej.

За Правління Української Станиці:

Віктор Куц, генерал-хорунжий, заступник голови.

Віктор Андрієвський, рефер. справ культ.-гуманіт.

Кирило Баліцький, адм. сотник, секретар.

30 листопада 1927 р.
Українська Станиця
при м. Каліші.

Генерал П. Н. Врангель. Записки. Часть вторая. Белое Дело. VI. 1928. К-во „Мѣдный Всадник“. Берлін. 265. 4^о.

Другу частину своїх спогадів Врангель розпочинає оповіданням про призначення його Деникіним замість себе головнокомандуючим Добровольчою Армією. Відбулося воно в досить оригінальний спосіб. Прибувши до Криму після Новоросійської катастрофи, Деникін вирішує зріктися керування Добровольчою Армією і скликає під головуванням генерала А. М. Драгомирова нараду старших військових начальників, яка мусіла б обізнати йому наступника. Викликав він на цю нараду з Царгорода й Врангеля. Ідучи до Севастополя, останній вже знав про ноту англійців, в якій вони пропонували Деникінові, за своїм посередництвом, припинити боротьбу проти совітської влади, загрожуючи в противному випадкові відмовленням у будь-якій допомозі. Тому, коли нарада, вважаючи недопустимим впроваджувати в армію принцип виборності, все-ж одногласно зупинилася на тому, що Врангель має бути наступником Деникіна, і той повинен призначити його головнокомандуючим, Врангель відібрав від неї підписану всіма її учасниками заяву, в якій, після зазначення змісту вишезгаданої ноти англійців, говорилося, що нарада просить Деникіна призначити своїм наступником Врангеля для того, щоби він добився через союзників „недоторканості всім особам, що боролися проти большевиків, і утворив-би найсприятливіші умови для особистого складу збройних сил Півдня Росії, який не вважатиме для себе можливим прийняти Гварантії безпечности від Радянського Уряду“. Мотивував необхідність цієї заяви тим, що всі вони, а він тим паче, „повинні будуть дати відповідь перед майбутньою Росією, перед російськими людьми, нарешті перед тими, хто їм дорогий“ (ст. 7—12). Так безнадійно дивився Врангель і вищий командний склад Добр. Армії на продовження боротьби проти большевиків після Новоросійської катастрофи.

Відповідно до цього Врангель, з одного боку, того-ж дня, як Деникін призначив його замість себе головнокомандуючим (22 квітня), телеграмою на імя адмірала де-Робека віддає судьбу армії, флоти й населення територій, що вони їх посідають... на справедливе рішення Англійського Уряду“, відмовляючися від безпосередніх пертрактацій із большевиками і вимагаючи притулку за кордоном для всіх тих, хто не захо-

тів-би залишатися під радянською владою, а з другого, наказує начальника свого штабу негайно виробити план евакуації Криму.

Безперечно, Врангель одержав по Деникінові важку спадщину. В усіх галузях і військового, і адміністраційного апарату панували нелад, хаос, анархія. Невелика територія Криму, зовсім до того непередготовлена, була переповнена і армією, і біженцями, і установами. На харчуванні в армії рахувалося 150 тисяч душ, але боевого елементу з цього всього було якихось 25 тисяч. Та й на цю кількість амуніції, набоїв, зброї й технічного приладдя не вистачало. Бракувало й коней— нічим було запрягати гармати. Флота не мала жадних запасів угля й шмаровидла; не було ні того, ні другого й на пароплавах; нічим було розвести пари на буксирах, щоби вивести кораблі на рейд. Все було покинуто на Україні, Донщині й Кубані. Військо вийшло з послуху; піяцтво, сваволя, грабунки, вбивства стали звичайним явищем у місцях його розположення. Адміністраційний апарат був у стані цілковитої руїни. Фінансів властиво не існувало. Була лише експедиція виготовлення державних паперів, що не встигала друкувати паперові гроші, які день за днем катастрофічно падали на курсі. З не аби-якою енергією Врангель заходився це все впорядковувати, виступаючи вже не тільки в ролі воїтеля, а й правителя, прибравши це звання на самому початку своєї діяльності. З царини цієї його діяльності найважливішими є накази: 25 травня 1920 р. про землю й 15 липня 1920 р. про волосне земство.

Наказ про землю робив ставку на „середняка“. Основною його тезою була охорона й затвердження у власність за викуп фактичного землеволодіння, за виключенням тих земель, що у випадках (досить нечислених і нешироких по обсягу), зазначених у наказі, підлягали поверненню попереднім власникам.

Для врангелівського оточення ця земельна реформа була досить радикальна, і як-що він і зміг проголосити її, то лише тому, що був диктатором, що перебрав на себе наказом із 29 березня 1920 р. ч. 2925 всю повноту військової й цивільної влади без жадних обмежень. Селянство поставилося до цієї реформи, всупереч твердженням Врангеля, стримано, в багатьох місцях ухилившись від виборів до земельних комісій. Та, властиво, ця реформа й не була проведена в життя. З одного боку, наказ про землю був досить складний для здійснення його в умовах горжанської війни, а з другого, оточення Врангеля, що не мало сили перешкодити оголошенню цього наказу, вжило всіх заходів, щоби відсунути як-найдалі реалізацію його, сподіваючися, що коли пощастить іскинути большевиків, то в земельному питанні все можна буде повернути до старого ладу.

Що-до наказу про волосне самоврядування, то характерною його рисою було усунення від участі в ньому сільської інтелігенції (тільки „домохозяєва“ мали виборче право). Назовні волосне земство, ніби, мало широке право самоврядування. Але через те, що на голову волосного земства перекладалися адміністраційні функції волосного старшини, повітовий начальник, якому підлягав цей голова в межах цих функцій, мав повну можливість упливати й на земську волосну роботу. Але цього селяне не встигли відчути, а мужичий (що-до складу) характер

волосного земства кидався ввічі, і селянство й до цієї врангелівської реформи не виявило гострого негативного відношення.

Властиво цими двома актами й обмежуються успіхи Врангеля з царини його діяльності, яко правителя. В інших галузях її він не визначився ще будь-якими вдалим реформами і, здебільшого, не виходив поза межі повсякденної праці.

Що-до самого адміністративного апарату, то хоч він і поставив собі завдання скоротити його, зробити більше гнучким, еластичним, однак з того нічого не вийшло, про що в „Записках“ старано нічого не говориться. Чисто зовнішня реперация, і то на горі, в напрямку скорочення, не позбавили цей апарат старого характеру важкої бюрократичної машини, яка до того-ж, не зважаючи на диктаторський режим, мала й свою думку, й свою політику. Представники земельного самоврядування подають диктаторові меморандум про необхідність відродження самоврядування. Врангель категорично обіцяє зробити відповідне розпорядження й на меморандумі власноручно піше „згоден“. Але нижче чорносотенний сенатор Глинка виписує про ту небезпеку, що може повстати в наслідок відновлення „соціалістичних“ земств, і ця резолюція перемагає врангелівську — земських зборів скликано не було.

Другий приклад: при кожній нагоді багато говориться й пишеться про законність, про те, що для влади нема ні правих, ні лівих. Голова уряду Кривошеїн не раз проголошував, що ворог один — це большевики, і проти них він ладний йти і з правими, і з соціалістами. А проте, коли міністр юстиції довідався, що в складі почесних мирових суддів є кілька соціалістів, обібраних ще в 1917 році, негайно їх звільнив. До всього цього слід ще додати, що весь адміністративний апарат був отруєний хворобою страшеного хабарництва.

Не зважаючи на офіційно викинуте гасло — „ліва політика правими руками“, в буденному повсякчасному житті політика ця була що-найчорнішою. Невмиручий дух славнозвісного „Освага“, похованого на Кубані, ширяв над Кримом. Переважаюча більшість преси, живучи урядовими субсидіями, була виразно чорносотенно-монархічною. Усна агітація, переповнена злобою й ненавистю до інакомислячих, провадилася в тому-ж напрямі.

На чолі поліції стояв бувший директор ще царського департаменту поліції, генерал Климович, головним завданням якого була боротьба з большевізмом. Врангель вважає його працю надзвичайно корисною і вбачає блискучу її атестацію в радіо, поданому з Севастополя до Москви після евакуації Криму, яке вимагало негайно надіслати „відповідальних працівників через те, що таких у Криму не залишилося“.

Але й тут не все було вже так блискуче, як удає Врангель. В органах його контр-розвідки досить було большевицьких агентів, докази чого мала кубанська контр-розвідка, яку весь час ці агенти поборювали, ніби за „самостійництво“, одержуючи за це винагороди й похвали начальства. Не вільним був від большевицької агентури навіть самий штаб Врангеля: помічник 2-го Генерал-квартирмейстра, завідувач політичним відділом полковник Сімінський був большевицьким агентом, що признає й сам Врангель. Та зрештою біля нього самого був тайний

агент в особі Генерала Болховітінова, бувшого виконуючого обовязки військового міністра Кубанського Уряду. Сам Врангель, коли кубанці були ще на кавказько-чорноморському побережжі, попереджав їх, що Болховітінов дуже підозрілий що-до служби в большевиків. Але-ж, коли Кубанський Уряд позбувся був Болховітінова, то Врангель пригрівав його в Криму на амплуа свого неофіційного радника в усіх військових справах, особливо стратегічно-операційного характеру. Цікаво, що про це він а ні словом не згадує в своїх „Записках“, хоч агентурний характер діяльності Болховітінова на користь большевиків був усталений твердо ще за життя Врангеля, оголошенням споминів одного з кубанських большевиків, В. Чорного. Та, зрештою, згадане совітське радіо мало рацію, бо й Болховітінов не залишався в Криму, а евакуювався до Болгарії. Але про те, що витворяла поліція, прикриваючися боротьбою проти „большевізму“, про її розправи з людьми, до нього непричетними, про переповнення цими людьми в'язниць, про те, що всупереч офіційному благополуччю, на Севастопольській шосі що дня грабували, що в каменоломнях під Керчю сиділи весь час червоні, а в горах зелені, котрі загрожували таким значним пунктам, як Феодосія, Євпаторія та Ялта, і котрі набрали такої сили, що з приводу заходів проти них при ставці скликалися наради — про це в „Записках“ або ні слова, або згадується побіжно.

Лише в одній невдачі з царини своєї діяльності, яко правителя, признається Врангель, і то досить затушовано, а саме, що-до змагань впорядкувати справу фінансів, яка що-дня гіршала. За те він вважає за плюс запровадження монополію закордонного експорту. А між тим, як раз саме цей монополію викликав цілу пошесть зловживань, і ніде не було такого великого хабарництва, як в Управлінні Торгу й Промисловости, а що-до позитивних наслідків, то вони не виправдали найскромніших надій, які покладалися на цей монополію. Характерно для кримських ірравів, що навіть такі особи, як Кривошеїн, що був премером Врангелівського Уряду, були членами акційних торговельних підприємств, що одержували концесії на постачання Криму ріжними товарами й експорт хліба. Не меншою за Управління Торгу й Промисловости болячкою, і то теж такою, про яку Врангель мовчить, були всі установи, що переводили реквізиції й постачання армії. Зловживання, що панували в них ще за старого режиму, тепер прибрали гігантських розмірів.

Взагалі, з запіллям, і зокрема військовим, було дуже негаразд. У спадщину від Деникіна Врангель одержав непомірно велике військове запілля з усіма його хворобами. На початку він його скорочував, чистив і лікував, але перемогти не тільки всі його хвороби, а бодай одну — гіпертрофію — не зміг.

Офіцерство, що його вигнано з запілля на фронт, умудрялося якось, незабаром, кидати його і діставати нові призначення подалі від фронту. На місце розформованих установ повставали нові. Функціонувала безліч ріжних комісій і підкомісій. Все це крало, брало хабарі, спекулювало й неймовірно зволікало справи, щоб як-найдовше можна було не йти на фронт. Яка була гіпертрофія запілля — досить такого прикладу. Підчас евакуації Криму Корніловська дивізія прийшла з фронту в складі

400 осіб, а коли сідала на пароплав, то в ній було вже коло 3,000 душ. Про це все диктатор також мовчить.

В чому йому пощастило, то це прибрати до рук, але й то лише до певної міри, фронтову армію, що була після Новоросійської евакуації в стані повного розкладу. Він дійсно зумів протягом короткого часу надати їй хоч зовнішню пристойніший вигляд і піднести в її очах авторитет головнокомандуючого.

Цікаві де-які заходи, що вжиті ним у цій царині своєї діяльності. Насамперед він запровадив віддачу під суд на підставі не розпорядження військового начальства, а прокурорського акту обвинувачення. Далі утворив військово-судові комісії з участю представників від селянства, що-правда, тільки з дорадчим голосом. Ці комісії, що підлягали безпосередньо головному прокуророві, розглядали справи про вбивства, грабунки, резбої, крадіжки, самочинні й незаконні реквізиції та інші незаконні вчинки військових, що кривдили населення. При штабі кожного корпусу була заведена посада військово-судового начальника з широкою компетенцією, який підлягав безпосередньо головному військово-морському прокуророві. Діяльність контр-розвідки була поставлена під догляд і контроль військової прокуратури.

Цікаві також заходи до встановлення ладу й усунення військової сваволі в місцевостях, що їх звільнено від большевиків. При командирах корпусів були цивільні начальники з правами губернаторів. Підлягаючи, що-до управління своїм районом, безпосередньо командирів корпусу, такий начальник одержував загальні вказівки від міністра внутрішніх справ. При ньому були уповноважені міністерства фінансів, юстиції, постачання й хліборобства.

Та все це виглядало добре лише на папері. Військові начальники з прокуратурою не рахувалися й військово-судових комісій не визнавали. Головну роль відігравали військово-польові суди, компетенція яких охоплювала майже всі порушення не тільки військових, а й цивільних кримінальних законів. Нічого доброго не дав і інститут корпусних цивільних начальників. Населення місцевостей, що їх звільнювано від большевиків, було фактично „по-за законом“ і стогнало від сваволі й насильства і офіцерства, і салдатчини.

Більше позитивною сторінкою кримської діяльності Врангеля — це були його військові операції, які він, як і в першому тьмі своїх спогадів, описує досить докладно. У провадженні їх він виявив велику ініціативу та рухливість і не аби-які комбінаторські й маневрені здібності. Що-правда, в значній мірі допомагав йому польсько-український фронт, котрий для большевиків був головним і приковував до себе переважаючу більшість їхніх збройних сил.

Кульмінаційною точкою його військових успіхів був погром у середині червня в Північній Таврії кінної групи Жлоби, а прикладом неуспіху в умовах, що може саме гварантували успіх, і то як ніколи — десант на Кубань.

Та була у Врангеля й хронічна хвороба в його операціях, соркома всіх його блискучих стратегічних планів, що весь час висіла над ним дамокловим мечем, який зрештою впав і поклав кінець його кримській

епопеї — це Кахівський тет-де-тон у руках червоних, яким Врангелю не вдалося навіть на короткий час оволодіти, не зважаючи на всі його зусилля. Володіючи Кахівкою, що лежала всього в 70 верстах від Перекопа, червоні весь час загрозували відрізати від кримської бази головні сили Врангеля після того, як вони вийшли з Криму на Північну Таврію, і центром їх став Орхів (від якого до Чонгарського мосту через Сиваш коло 160 верстов), перешкоджаючи Врангелю посуватися далі на північ. А коли він в-осени, після того, як червоні, підписавши перемир'я з Польщею, стали зосереджувати свої сили проти нього, спробував був розбити їх удалим широким маневром на північ від Перекопу, то вся його операція на самому її початку була зруйнована головним чином фланговою атакою червоних від Кахівки.

Але всі військові операції Врангеля тісно були зв'язані й переплетені з політикою. З останньою-ж у нього не все було гаразд, і це, в значній мірі, неутралізувало наслідки воєнних успіхів і наперед усувало ґрунт для належного розвитку й використання їх. Траплялося, що іноді він із кількох операційних планів вибирав той, який обіцяв найбільше сприятливих політичних наслідків, і, зрештою, через це програв.

Свою політичну діяльність Врангель почав був ніби цілковитим розривом із політикою Деникіна.

„Билися й проти большевиків — казав він у першому своєму інтерв'ю представникам преси — билися й проти українців, і проти Грузії, і проти Азербейджану й лише не вистачало, щоби почали битися проти козаків, що складали половину нашої армії й своєю кров'ю на полях боїв злиювали зв'язок із регулярними частинами. Нарешті, проголосивши єдину, велику й неподільну Росію, прийшли до того, що розєднали всі протибольшевицькі російські сили й поділили Росію на цілу низку ворогуючих між собою утворів. Я бачу до відбудови Росії цілком інший шлях“ *).

„Кілька днів* тому я склав умову з представниками всіх козацьких військ, яка усталює межі мною й козаками певні взаємовідносини; козацькі краї залишаються самостійними в своєму внутрішньому самоврядуванні, але їхні збройні сили цілком підпорядковуються мені.

„В краях некозацьких я обєднав всю повноту цивільної й військової влади без жадних обмежень, при чому я маю намір широко звертатися за допомогою до громадянських сил у випадках, коли доведеться розв'язувати питання внутрішнього життя.

„...З ким хочеш, — але за Росію — оце моє гасло“ (ст. 43—44).

*) Тут Врангель, наводячи це інтерв'ю у споминах, викинув, очевидно, щоби „не розвращать“ росіян. цілий ряд „кромольних“ думок, що їх висловлював у Криму, певно з тактичних міркувань для різних самостійників, із якими треба було кокетувати.

„Хай серед хорого тіла, що розкладається, — казав він, — вільно відживають окремі клітини, і обов'язок доброго лікаря мусить полягати в об'єднанні їх, не руйнуючи кожної. Чим більше буде здорових клітин, тим скорше буде припинено процес розкладу.“ „Юг Росії“, № 13, 11.IV. 1920).

Але вже навіть з цього інтерв'ю випливає сумнівність розриву з політикою Деникіна. Деникіна осуджує за поборокування України, а сам не визнає за нею права навіть на те внутрішнє самоврядування, яке залишає козацьким краям. Що-до неї, то, як до некозацького краю, він за своєю собі „всю повноту військової й цивільної влади без жадних обмежень“. Це так в інтерв'ю. Не ліпше й у дійсності. України, як державного організму, в нього не існує.

Плануючи вихід із Криму й продовження боротьби проти більшовиків на чисто українській території та й її силами, він оголошує відозву, в якій говорить: „Слухайте, „русскіє“ люди, за що ми боремося: ...за визволення „русскаго“ народу з-під іга комуністів, бродяг і каторжників, що дорешти зруйнували Русь Святую... За те, щоби правдива воля й право панували на Русі; за те, щоби „русскій“ народ сам обібрав собі хазяїна. Поможіть мені, „русскіє“ люди врятувати батьківщину“.

В Криму знаходився певний гурток українських діячів, переважно поміркованих і правих течій української політичної думки. З ними Врангелю пробував порозумітись*), але з цього нічого не вийшло, бо це були люди, для яких—Україна все-ж таки була державним організмом, а для нього—Малоросією, залюдненою російським населенням. Він ладний був умовлятися відносно неї з Польщею, але не з нею самою; їй — лише октроювання широкої автономії в межах майбутньої російської держави (ст. 86).

Через це уникається всього, щоби говорило про Україну, як про державний організм, який має свій Уряд, свою Армію. Термін „українська армія“ з'являється в практиці Криму, та й то перед зовнішніми чинниками (Францією), від яких залежала допомога**),—лише з осені, коли воєнна ситуація для нього погіршала. До того-ж часу Армія У. Н. Р.—це лише один із найбільш значних партизанських відділів під командою Омеляновича-Павленка, що є собі по суті таким-же партизаном, як Махно, Грішин і інші, вся діяльність якого не виходила за межі нападів на транспорти, валки та ешелони червоних. Тут Врангелю у стилізації

*) У цих спробах, коли після заключення перемир'я на польсько-російському фронті стало відчуватися наближення катастрофи для Криму, Врангелю зайшов так далеко, що дозволив скликати український з'їзд, на якому при участі його представника генерала Присовського обговорювалося питання про утворення української армії. І. М. Леонтовича він призначив при своєму уряді радником по українських справах, а Присовського поставив на чолі окремого управління у справах України і навіть дозволив почати організацію українських військових частин. Та про це все в „Споминах“—а ні слова.

**) Між иншим, шукаючи цієї допомоги, Врангелю не дуже рахувався з правдою, малюючи і дійсний стан речей, і перспективи. Так, наприклад, у меморандумі з 3 вересня 1920 року до французького уряду він каже, що на фронті у нього 110,000 вояків, тоді як у дійсності їх було всього 33,000, що він і сам визнає (ст. 186). Невдачу Кубанського десанту він змальовує, як тимчасову зміну планів і, навіть, як успіх; обіцяє, цілком безпідставно для того часу, координацію з чинами Української Армії і згоду з нею за захоплення Донецького Басейну й Кубані, хоч в дійсності сам вважав, що „невдача кубанської операції віднімала останню надію одержати допомогу“ за рахунок місцевих засобів і тягла за собою неминучу загибель (ст. 156).

заходить так далеко, що читач, незнайомий із дійсним станом речей, може зробити висновок, що Армія У. Н. Р. (за кваліфікацією Врангеля — один „із найбільш великих партизанських відділів“), була в зв'язку з Врангелем і одержувала від нього допомогу зброєю, набоями і грішми (ст. 178).

В той-же спосіб трактує Врангелю і військову делегацію Армії У. Н. Р., що у відповідь на його заходи нав'язати стосунки з Українською Армією, на чолі з полковником Литвиненком їздила до Криму*).

Про що говорилося з цією делегацією, і чим розмова кінчилася, — Врангелю теж замовчує.

Врангелю потрібна була не організована українська державна військова сила, а окремі партизани, і він їх старано вишукує й навіть підтримує, як наприклад: Грішина, Процана, Яценка, про що й згадує в „Записках“. Замовчує лише соромливо про своє кокетування з Махном і спробу порозуміння з ним, яку той із призиством відкинув. Це останнє не перешкодило, однак, врангелівським генералам твердити у відозвах до населення, що з Добрармією „за одно й неутомимий Махно, й українські отамани“, а офіційним і офіційним часописам — містити вигадані „оперативні сводки штабу армії Махна“.

Та обставини все-ж вимагали, хоч-же-хоч, рахуватися з ненависною бароновою Україною. З позбавленням англійської допомоги треба було шукати иншої, а такою могла бути тільки французька. Французький-же уряд, як повідомляв Маклаков, підпираючи поляків, відкидав можливість анексії ними Наддніпрянщини й міг визнати де-факто Україну (ст. 48), а покищо вимагав координування чинів врангелівської армії з операціями польсько-українських військ.

Спочатку Врангелю рішуче ухиляється від розмов на тему про політичну умову з Польщею й Україною і погоджується лише на військово-оперативну координацію з їхніми збройними силами, „не торкаючися, до закінчення боротьби, жадних дражливих політичних питань“ (ст. 75). Проте необхідність дістати допомогу французів змусила Врангеля „торкатися й цих питань“, правда в формі обережній, і не називаючи України. З доручення Врангеля Струве повідомляє 7—20 червня голову французького уряду, що Врангелю поклав в основу своєї внутрішньої політики між иншим такі принципи: „майбутня організація Росії повинна базуватися на договорі, що його складено між політичними нововитворами, які фактично існують. Які-б не були в майбутньому взаємовідносини ріжних частин Росії (зараз розділеної),—політична організація їхніх територій і конструкція їх федеративного союзу повинна бути заснована на вільному вияві волі населення через репрезентативні збори, які обираються на демократичних основах“ (ст. 107—108). Але як тільки французи визнали уряд Врангеля де-факто, а Північна Америка висловилася за збереження єдності Росії, Врангелю одразу міняє ці принципи, і той-же Струве пише, що-правда, „доверительно“ представникові Америки Мак-Колі: „Генерал Врангелю не раз заявляв, що його ціль полягає

*) На жаль, цей цікавий момент ще й досі не освітлений в українській мемуаристиці.

в тому, щоби дати можливість російському народові самому вільно виявити свою волю відносно майбутньої форми правління в Росії. Він ще раз підтверджує свій намір створити умови, які дозволять скликання національних зборів..., які-б установили форму правління в новій Росії" (ст. 169). Таким чином, ніяких договорів, ніяких репрезентативних зборів, окремих федеруючихся частин уже немає. Єдине національне зібрання, яке диктуватиме свою волю всім народам Росії*).

Отже, всупереч загальній opinio, що Врангелю не був таким упертим невідимцем, як Деникін, треба признати, що в цьому відношенні він був не ліпший за останнього, лише менш ригористичний і більш еластичний у тактиці. Це все особливо яскраво виявлялося в козацькому питанні.

Тут він теж проголошує розрив із політикою Деникіна, але його шляхом іде ще далі за нього. 2 квітня (старого стилю) Врангелю складає з отаманами Дону, Кубани, Тереку й Астрахани умову про спільну боротьбу проти большевиків, згідно з якою до нього переходить вся повнота воєнної влади у відношеннях стратегічного й тактичного вжитку козацьких частин, а також і у відношенні інших питань, зв'язаних із провадженням військових операцій. Але не пройшло й кілька днів, як він без усякої попередньої розмови з донським отаманом (обмежившись лише, після того, як вже написав наказ, запитанням: „Ви нічого не маєте проти того, що я згадую про вашу згоду“) звільняє донського командарма, Генерала Сидорина, начальника його штабу, Генерала Кельчевського й Генерал-квартирмейстра Кіслова за „самостійницький“ дух донського офіційного органа „Донской Вѣстник“**) і призначає замість Сидорина — Генерала Абрамова. (Трохи пізніше Сидорина й Кельчевського було віддано під суд і засуджено за „бездіяльність влади“ на деградацію, позбавлення всіх прав і чотири роки каторги, та Врангелю цю кару замінив на звільнення зі служби в дисциплінарному порядку).

Проходить ще кілька днів, і на цей раз вже кубанського отамана, Генерала Букретова, Врангелю наказує не випускати з Криму за те, що той під час наради не погодився з ним, відносно зміни старшого командного складу кубанських частин.

Я вже зазначав, як Врангелю задивлявся на можливість боротьби з большевиками, почавши з перших-же днів свого командування готуватися до евакуації. І разом із тим він пробує (про що в „Споминах“ не згадує) притягти до відповідальності кубанських проводирів за капітуляцію кубанської армії біля кордонів Грузії („за ганебну зраду справі відродження Росії“, як то кваліфіковано було Головним Воєнним і Воєнно-

*) Про дійсні позиції Врангеля в українському питанні краще всього свідчить такий факт. Кокетуючи, особливо перед Європою, „непередрґшенчеством“, він підпирає Моркотуна і його „український національний комітет“, який, на його, Врангеля, думку, можна було використати, як протизага українцям-самостійникам.

**) Ця „самостійність“ зводилася до пропаганди створення Доно-Кубано-Терської держави, яка в союзі з Кавказом і Україною, під гаслами: „земля й воля“ та „народна влада на всеросійських установчих зборах“, привела-б до Російської Федеративної Демократичної Республіки,

Морським Прокурором при зарядженні слідства), що сталося, властиво, в наслідок політики Добрармії що-до Кубани, ставлячи їм у вину те, що вони, передбачаючи скорий упадок Криму, не радили перебиратися туди козакам.

Торкаючися самої капітуляції Кубанської армії, історія якої ще й досі як слід не висвітлена, він, добре знаючи, як і що було, продовжуючи деникінську традицію обвинувачувати в усьому самостійників і Раду, допускається де-яких тверджень, які абсолютно не відповідають дійсності. Він каже, що розпочали переговори з большевиками командуючий кубанською армією Генерал Морозів і де-які члени Ради. В дійсності-ж розпочати переговори ухвалила нарада вищих військових начальників. Кубанський військовий отаман подався на димісію й передав булаву голові Уряду п. Іванісові не під час капітуляції армії на побережжі, а через чотири тижні в Грузії. Жадного пограбування кубанської скарбниці членами Ради самостійниками не було. А от невідимці і творці „русского дѣла“ генерали Шкура, Покровський і інші дійсно пробували її захопити.

Перші воєнні успіхи після обняття влади, які до певної міри залежали від подій на польсько-українському фронті, ослабили евакуаційні настрої Врангеля, і він почав мріяти про те, щоби за допомогою Франції й південну Херсонщину та Катеринославщину, які служили-б економічно-харчовою базою для нього й давали-б для поповнення армії певні контингенти. Але-ж перші експедиції переконали його в тому, що це не те, чого йому було треба. Селяни ні хліба не давали, ні до війська не йшли. Борючися проти ухилення від мобілізації та з дезертирством, Врангелю видав наказ про конфіскацію майна родичів дезертирів і втікачів від мобілізації. Наказ цей переводився в життя спеціальними карними загонами (про що в „Споминах“ не згадується), та все це було ні до чого.

Отже, „єдиним джерелом поповнення армії, — як каже він, — могли бути ще козацькі краї. Після розвалу армії Генерала Деникіна десятки тисяч козаків розійшлися по станицях із кінями, зброєю й амуніцією. Величезні бойові запаси було кинуте на Північному Кавказі й Донщині. Не зважаючи на те, що на Донщині й на Кавказі протягом кількох років точилася кривава боротьба, ці краї були багатіші місцевими засобами. Відомості нашої розвідки з Кубанщини й Донщини були сприяючі. В цілій низці станиць козаки повставали проти совітської влади“ (ст. 120).

На першому плані, звичайно, стояла Кубань, і Врангелю планує туди організацію десанту. Про його невдачу вже згадувалося вище. Врангелю сам каже, що в цій невдачі була значна доля і його вини, яка полягала в тому, що він не ввійшов у подробиці розробки й підготовки операції, доручивши все це генералові Шатілову (ст. 163).

Дійсно дуже але було розроблено, майже не зачеплено, питання про організаційну технічну підготовку Кубани до зустрічі десанту. Мало було артилерії: 1½ — 2 гармати на тисячу вояків. Зле було підібрано вищий командний склад. Не відповідала умовам і обставинам операції система окремих самостійно-чинних відділів.

Головне-ж, про що Врангелю не згадує, це те, що через всю підготовку десанту червоною ниткою проходила політична інтрига, яка мала на меті віддати Кубань у повне розпорядження Врангеля.

Кубанський уряд, якому належала ідея десанту, знаючи добре населення краю, планував переведення його силами кубанців під гаслом незалежності Кубани. Врангелю на початку годився на це, обіцяючи не втручатися в кубанські справи й обмежитися лише зверхнім військовим керівництвом, передаючи навіть всю техніку організації десанту й усі необхідні засоби тому командному складові, який висуне Кубанський уряд. Але незабаром, знайшовши опору в кубанських русофільських колах, котрі ним субсидувалися через члена Ради Фендрикова, він у рішучий момент все змінює: організацію десанту під гаслом „боротьба за Росію“ переводить через своїх людей; на чолі десанту ставить кубанських неділимців; складає кадри військового й цивільного управління з росіян і слухняних кубанців, на чолі з ненавидженим бувшим отаманом Філімоновим, і вживає заходів, щоби не пустити на Кубань органів законної кубанської влади. А підписавши 4 серпня з отаманами договір, яким гарантував козацьким краям повну незалежність у їхньому внутрішньому устроєві й управлінні, висаджує десант на Кубань із тим, щоби, захопивши Катеринодар, обернути її в своє генерал-губернаторство.

У наслідок усього цього населення Кубани, яке спочатку радісно вітало десант і тисячами приєднувалося до нього, побачивши, що він несе краєві не що-інше, як продовження денікініади, швидко остигло, і большевики, використавши де-які, не такі вже значні й непоправні помилки військового проводу десанту, швидко зліквідували його.

Ще один приклад щирости Врангеля. В південних гірських повітах Кубани в середині літа вибухло повстання проти большевиків. Добитися для нього у Врангеля серйозної підмоги, крім лантуха нічого не вартих паперових грошей, не можна було аніяк, через те тільки, що Врангелю не мав безпосереднього стику з проводом повстання і можливості впливати на нього. У наслідок браку своєчасної допомоги, наприкінці вересня большевики виперли повстанців на беріг Чорного моря, біля Грузинського кордону.

Виконуючий обов'язки отамана п. Іваніс вимагає негайної допомоги й сам лагодиться їхати туди. Але Врангелю зі зрозумілих причин не хочеться цього, і він наперед міноносцем висилає генерала Шатілова, „дабы установить связь с повстанцами“, а від'їзд Іваніса з набоями й харчами затримує, і коли той нарешті прибуває туди, то застає ситуацію, яка усуває всяку можливість продовження боротьби з большевиками; залишилося лише якось рятувати вже не справу, а самих повстанців. Цю затримку Врангелю пояснює штормом. Але в дійсності вона була викликана, з одного боку, бажанням Врангеля, щоби Шатілов перший прибув до повстанців, а з другого, стараннями кубанських русофілів, що планували на банкеті, якого малося влаштувати на честь Моркотуна, — змусити ненависного їм самостійника Іваніса висловитися за єдину-неділиму (чого, до речі, вони не діждались). Шторм захопив транспорт уже в морі, і хоч Врангелю і хвалиться, що надіслав ним і набой, й харчі, але всього цього було так мало навантажено, що вага його

ледве перевищувала нормальний баласт пустого пароплаву, що й виявилось під час шторму.

Між иншим, слід зазначити, що з-за Кубани червоне командування в критичний момент не змогло належно підперти свій західний польсько-український фронт. А. Голубев, в книжці „Врангелевські десанти на Кубані“ (Гос. изд. Ленинград 1929), каже: „десантна операція Врангеля на Кубань займає найвидніше місце в цілій літній кампанії 1920 року. Для червоної армії вона об'єктивно виявилася найбільш важливим відтинком із усіх існувавших тоді фронтів... Кількістю зосереджених на ньому червоних сил, він залишав позаду решту фронтів і зокрема найважливіший у той час західний“. Далі, навівши цифри, які говорять, що в другій половині серпня, після поразки під Варшавою, на західному фронті було 40,000 червоних вояків, на Кримському 45,000, а на Кубанському 51,991, з котрих 26,977 було взято з резервів фронту й головного командування, і зазначивши, що на Кубань було надіслано де-які частини, що призначалися на польський фронт,—резюмує: „Як-що взяти під увагу, що на західному фронті в цей період було кинуте значно менше резервів, ніж на противодесантному, то стає цілком очевидним вплив цієї операції, як і взагалі активності Врангеля, на нашу боротьбу з Польщею“.

Дуже багато цікавих моментів зі своїх взаємовідносин із козаками, зокрема з Кубанцями, Врангелю старанно замовчує. Хоча-б, наприклад, історію складення з отаманами й урядами Дону, Кубани, Тереку й Астрахані так званої Севастопольської угоди, яка йому була потрібна для осягнення визнання Францією його уряду*).

Взагалі треба сказати, що й другий том „Споминів“ Врангеля, також як і перший, цінний головним чином тим фактичним матеріалом, який подається про військові операції, вимагаючи однак великої обережності там, де він торкається питань політичних. Тут багато нещирости, перекручування, і то все такого характеру, що надає всій політичній фізіономії автора риси якоїсь несолідности, несталости**).

Ті, хто знав ближче вдачу Врангеля, називали його „корнетом“, і дійсно якимсь „корнетом“ пройшов він через певну фазу революційної

* Між иншим, твердження Врангеля, що виконуючий обов'язки кубанського отамана п. Іваніс сидів у Грузії й прибув до Криму після визнання Францією Кримського уряду прасити в нього дозволу скликати Краєву Раду*) — не відповідає дійсності. Пан Іваніс після капітуляції на початку травня Кубанської армії виїхав був до Криму, звідкіль прибув до Грузії в кінці травня, а на початку липня знову був у Криму, де й залишався до кінця вересня.

** Хоча ті-ж самі риси й що-до бойової мемуаристики в праці, головним чином, проєктування операцій та змагання поставити на своєму в переведенні та висвітленні їх, цілком слушно зазначає у Врангеля і генерал Деникін у статті „Мой отвѣтъ“ (о воспоминаніях ген. П. Н. Врангеля—Иллюстрированная Россия № № 22—24 1930 г.).

*) Ходило про скликання не Ради, а наради її членів, бо кворума за кордонами Кубани не було. І просилося не про дозвіл на це, а про гарантію недоторканости членам Ради, що перебували в Тифлісі й займали виразно ворожу позицію, що-до Врангеля і його політики.

боротьби, приступаючи з „удалю“ корнета до великих і складних соціальних та національних питань, що їх висунула російська революція.

Честолюбивий, енергійний, захоплений жадобою влади, що ввесь час вабила його й підштовхувала на конкуренцію з Деникіним, — Врангель швидко відмовляється від цілком правильно усвідомленої думки про неможливість боротися проти червоної Москви, спираючися на один Крим, та необхідність своєчасно евакуювати його. Він пробує продовжити боротьбу, підбадьорений успіхами підчас операцій, що мали, властиво, завданням лише прикрити Крим на час підготовки його евакуації. Захопившись цією думкою, він, викинувши гасло, „хоч із чортом, але за Росію й проти большевиків“, і ховаючи свої дійсні переконання, — намагається всім догодити: з республіканцями Врангель республіканець, з монархістами — монархіст, із централістами побивається над єдиною неділимкою, а з федералістами мріє про федерацію. Тільки з самостійниками він ніяк не міг знайти спільної мови, хоч і в цьому проголошував розрив із деникінською політикою, і за це доля помстилася на ньому. Чи то тут його зраджувала еластичність і певна безпринциповість, чи перешкоджало оточення, яке по суті було не ліпше за деникінське, а то навіть і гірше, — але й він, як і його попередник, посковзнувся на фатальному для них, як для росіян, національному, стисліше українському, питанні не зрозумівши, що для всякого „собрателя землі русской“, який починає цю справу з півдня й хоче перевести її силами України, — остання, не зважаючи ні на які його здібності, ні на які його успіхи, може бути тільки могилою його починів і „кариєри новітнього Івана Калити“.

ГЛІБ ЛАЗАРЕВСЬКИЙ.

Гетьманщина.

(Проф. Дмитро Дорошенко. Ілюстрована Історія України 1917 — 1923 р. р. II том. Українська Гетьманська Держава 1918 р. Ужгород 1930 р. 424 стор. (LXXXVI. Ціна 2,25 ам. дол.).

Не можна не вітати від щирого серця появу II тому історії України п. професора Дорошенка.

Кожна праця, що малює ту або ту добу боротьби України за її державність, є вже цінна сама по собі, як історичний матеріал, хоч-би й не було в ній суто історичного об'єктивізму.

Надзвичайно цінна повинна бути тому історія гетьманщини, цієї цікавої доби відродження України, яку висвітлює, й на підставі архівних матеріалів, і на підставі власних спогадів людина, що перебувала в гущавині всіх подій цієї доби, як міністр закордонних справ протягом майже всього гетьманату.

Шановний автор підкреслює, що хоча за останніх десять років появилася немало різних споминів і записок про період гетьманщини, але здебільшого їх писали люди, ворожі до гетьманства, зі спеціальною метою його понизити та зогидити — „тому в їхніх споминах події й особи виступають здебільшого в кривому зеркалі“ (стор. 4).

Як відомо, різні бувають „криві зеркала“, в одних люди вбачають себе надзвичайно зменшеними, а в інших значно збільшеними.

Історія-ж безумовно не визнає жадних кривих зеркал, людські постаті, події повинні відбиватися в ній такими, якими вони й були в дійсності, ані зменшеними, ані збільшеними. Далі, шановний автор, хоч сам і зазначає, що він не може претендувати на „повний і всесторонній образ подій“, що багато сторінок описуваної від нього доби освітлено „дуже неповно й може навіть не зовсім точно“, що не міг він „холодно, безсторонне“ змалювати цю добу, всетаки покладає надію, що ця книга допоможе „пролити світло правди на той період, який при всіх його помилках і розчаруваннях був періодом найбільшого виявлення української творчості

в сфері політичного, економічного й культурно-освітнього будівництва" (стор. 4).

Тоб-то періодом найбільшого виявлення, як-що порівнювати цей період із іншими періодами існування, очевидячки, самостійної України, а таких періодів, як відомо, було всього три: період Центральної Ради від проголошення самостійності України, період гетьманату й період Директорії.

З них період Центральної Ради, який треба, безумовно, починати лише з часів повернення її до Києва, тягнувся неповні 2 місяці, причому й на цей період припадало відвойовування частини території від большевицької навали; період гетьманату тягнувся сім із половиною місяців; причому з них шість із половиною місяців припадало на цілком мирні часи існування держави за охороною наймогутнішого, хоч і чужого війська, і період Директорії, який, можна вважати, тягнувся лише місяць, бо вже в другій половині січня 1919 року большевики захопили частину Лівобережжя, а незабаром і саму столицю Держави, і який період абсолютно не можна вважати за мирний. Отже з цих трьох періодів гетьманат, що був незрівняно довший за інші періоди, на думку шановного автора й був періодом найбільшого виявлення української творчості.

Перш за все, з приводу де-якого непорозуміння, яке може з'ясується тим, що автор цих рядків лише де-кілька місяців, як опинився на еміграції й тому, цілком зрозуміло, не є au courant усіх політичних подій української еміграції різних її напрямків.

Шановний пан професор наприкінці своєї передмови висловлює свою подяку за заподіяну йому допомогу підчас писання цієї праці багатьом особам і по першому плані „Ясновельможному Пану Гетьману П. П. Скоропадському“ (стор. 4).

Але-ж усім, здається, добре відомо, що ще 14 грудня 1918 р. гетьман Павло Скоропадський офіційно зрікся гетьманства.

Зазначено це й в „історії“ пана професора на сторін. 424.

Оскільки-ж памятаємо ще засади Державного Права, обрання на Голову Держави є акт двохсторонній, а саме: з одного боку яскраво виявлена воля народу, що обирає, і з другого—згода особи, що її обирають.

Щоби зріктися влади, досить однієї ясно виказаної волі Голови Держави, але як-що-б колишній Голова Держави побажав знову повернути до себе свою колишню владу, то тут однієї його волі замало, він уже є цілком приватна особа, треба знову ще й волі народу з цього приводу, яка мусить бути цілком яскраво виявлена.

Звичайно трапляються щасливі coups d'état, але це вже не теорія, а практика.

І там, на Великій Україні щось не було чути, щоби нарід український, який не заперечував свого часу зреченню гетьмана Павла Скоропадського, знову обрав-би кого-небудь на гетьмана. Ось чому ніби-то й незрозуміло, як шановний автор може дякувати „Ясновельможному Пану Гетьману П. П. Скоропадському“, коли п. Ско-

ропадський зрікся гетьманства ще 11 років тому, хоч може й „на швидку руку“, як зазначає шановний автор на сторінці 424.

Але перейдемо до самої книги. Увесь період, по повороті Центральної Ради до Києва, тоб-то з початку березня до кінця квітня 1918 року—неповні 2 місяці,—шановний автор характеризує, як політику утопій і безсилля. У цій характеристиці безумовно є велика доля правди, але забуває шановний автор додати, що це-ж був організаційний період творення Самостійної Держави, по революції по першій українсько-російській війні, коли вся територія Держави, що її будувалося цілком наново, була охоплена вогнем національної й соціальної боротьби, коли величезне море збаламученого сорокамільйонного народу фізично ще не мало змоги заспокоїтися, ввійти до своїх берегів.

І не зважаючи на це, де-що-ж було зроблено, апарат міністерств, центральних інституцій, губерніяльних, а почасти й повітових установ, було утворено, утворено цілком наново й досить незле, бо гетьманський уряд, уряд бюрократичний, цілком із нього скористувався, а далші, за часів гетьмана, зміни в цьому апараті провадилися вже в усякому разі не через його непрацездатність. Здоровий державний розум безумовно брав гору над „політичною утопією“, й переверот або, краще сказати, зміна була-б все однаково неминуча.

Надалі шановний автор у II розділі своєї книги під назвою: „П. П. Скоропадський. Підготовка державного перевороту й встановлення гетьманства“ має на увазі зробити теж свого роду підготовку й довести читачам, що постать Павла Скоропадського була цілком відповідною кандидатурою на Гетьмана України.

Здається нам тільки, що не зовсім „точно“ малює шановний автор постать Гетьмана Івана Скоропадського, предка останнього гетьмана України, пробуючи зробити з неї, хоч і опортуніста, але все-таки свідомого значного українського патріота. Шановний автор зазначає, що Іван Скоропадський був все-таки вірний тодішнім змаганням і ідеалам української старшини (стор. 22).

Але якої старшини? Тієї, що її змагання були як-найбільше загарбати собі нерухомого та рухомого майна та багатіти на теплих посадах за московською окупацією, що її ідеал був лише власний, особистий добробут, а не добро Батьківщини?

Звичайно може й трудно вимагати чогось іншого за часів панування реакції, такої завжди природної по невдалому повстанні, але-ж все-таки „точніше“ було-б дотримуватися природніших фарб, малюючи Гетьмана Івана Скоропадського, абсолютно безкольорову історичну постать, що його, як і пані гетьманову, досить яскраво висвітлено вже в народніх піснях та прислів'ях, в літературі та історії.

Безумовно ця політична безкольоровість Гетьмана Івана Скоропадського не може мати жадного відношення до характеристики його потомка, тим більше не прямого, і не можна не погодитися

з шановним автором, що родина Скоропадських або більша частина її відіграла де-яку роль в життю України.

У бібліотеці покійного нашого батька Олександра Лазаревського переховувалося надзвичайно цікаве листування титки пана Павла Скоропадського Єлисавети з Григорієм Милорадовичем (тоді ще не графом, а лише Грицем), де дуже яскраво висвітлено було постать цієї української патріотки, що надзвичайно захоплювалася українським історичним романтизмом і була як-що до тих часів досить ярою, може й своєрідною, українською самостійницею. Там-же зберегалось листування Василя Горленка, де була досить прихильна характеристика Павла Скоропадського, тоді ще молодого старшини. Небіжчик Василь Горленко доводив Олександрові Лазаревському, людині іноді може занадто демократичній, що Павло Скоропадський, не зважаючи на своє аристократичне походження, багатство, військову службу, дійсно широко цікавиться старою Україною, й покійний наш батько кінцем змушений були з цим погодитись.

На жаль, це все загинуло за часів бурхливих років.

Описуючи постать п. Павла Скоропадського, шановний автор зазначає, що ще 1917 року він придбав собі велику популярність у „національно настроєних військових українських колах“. Але не зовсім це доводить так, як годилося історикові.

Наприклад, зазначаючи в своїй „історії України“, що ще 1917 року Центральна Рада й генеральний секретаріат побоювалися цієї популярності п. Павла Скоропадського, побоювалися, що він зробиться гетьманом (стор. 27), — шановний пан професор Дмитро Дорошенко, щоби довести це, тільки всього посилається на книгу Д. Дорошенка „Мої спомини з недавнього минулого“, кн. II, стор. 46, не наводячи доказів своїх тверджень.

Як-що-ж ми, гадаючи знайти які-небудь документальні дані, звернемося до цього первісного джерела, то там можемо причитати: „Коли я... спитав у розмові Шинкаря, чому не використовують Скоропадського з його корпусом, то Шинкар відповів мені: „боїмось, що він схоче стати гетьманом!“ Це саме я чув і від інших, у тім числі й від Петлюри“. Оце й усе. Ми не бажаємо заперечувати популярності п. Павла Скоропадського, але все-таки дозволяємо собі поставитися з де-яким сумнівом до „національних“ настроїв цих військових кол, бо здавалося-б, чого-ж краще було, як підчас перевороту та й потім спиратися на ці національно настроєні військові українські круги й українське козацтво, а ніж користуватися послугами росіян офіцерів, та засновувати для цього особливу організацію, „яка в основу своєї діяльності поклала компроміс у соціальних питаннях, демократизацію державного ладу в межах нешкідливих для державної сили й українізацію русифікованих культурних верств українського громадянства, але шляхом повільного притягнення цих верств до культурної й державної роботи“, тоб-то так звану „Українську Народню Громаду“ (стор. 29).

Але організацію цю-ж було утворено й наприкінці березня 1918 року, як зазначає шановний автор, у думках провідників цієї

організації вже склався твердий погляд, що тільки сильна диктаторська влада в руках однієї людини може вивести Україну з безладдя й анархії. Найкращою формою для такої влади була стара історична форма Гетьманства, а найвідповіднішим кандидатом до тієї влади був П. П. Скоропадський (стор. 29).

Може й дійсно ці рядки мають рацію, відповідаючи тодішньому справжньому станові річей на Україні, може дійсно з історичного погляду не можна заперечувати й проти такої вихідної точки, й проти самої кандидатури Павла Скоропадського, але-ж із кого складалася ця Українська Громада, хто були її провідники? Чи це дійсно були щирі українські народні патріоти, може й правішого напрямку, що бажали вивести батьківщину з безладдя?... Хто були ці „українці“, що вже від себе повинні були „повільно притягати русифіковані культурні верстви українського громадянства до культурної й державної української роботи“?

Ці українці були, за переліком самого шановного автора, Сахно-Устимович, Гижицький, Пащевський, князь Кочубей, Воронович і Любинський (стор. 29). До них шановний автор забув додати ще Олександра Вишневського, який відіграв не малу роль в підготовленню перевороту.

Але треба безумовно раніше умовитися, кого мусимо вважати за українців у цілковитому розумінні цього слова, чи для цього досить одного походження з України та може ще українського прізвища, чи може ще чогось треба?

Бо тоді за українців у нас підуть і Василь Шульгин з „Кієвлянина“, й Піхно, й Савенко... Так хто-ж це були перелічені вище особи?

Сахно-Устимович, людина не тільки мало, як зазначає шановний автор (стор. 54), але й зовсім не відома серед національних українських кругів; М. Гижицький, великий земле- й домовласник, людина відома в Києві не тільки за ворожість до всього українства, але навіть за справжнього, як то кажуть, україножера.

Князь В. Кочубей, сам теж один із претендентів на гетьманську булаву, величезний землевласник, колишній поміщик міністра імператорського двору за царських часів.

В. Воронович, великий землевласник, колишній Басарабський губернатор за царських часів.

Любинський, власник у Києві бактеріологічного кабінету, колишній радний Київської міської Думи, добре відомий у Києві за дореволюційних часів за чорносотенця, вороже настроєного до українства.

Олександр Вишневський, із заможних землевласників на Сквирщині, колишній член Губерніяльного Правління в Києві, а потім член одного з губерніяльних „присутствій“ у Вільні, людина, що завжди ставилася до України, як „Малоросії“ і „Юго-Западного краю“.

І лише Іван Пащевський цілком відрізнявся від інших. Син священника, колишній семінарист, закінчивши правничий факультет,

він до революції розпочав працювати в судовій офіції, а за часів Центральної Ради—урядовцем у міністерстві судових справ; це був дійсно ширий українець у хорошому розумінні цих слів.

Людина надзвичайно працездатна, він виконував усю чорну роботу в громаді, а крім того потрібної хвилини його завжди висували вперед, як справжнього українця, що в своїй особі мав втілювати „українські національні круги“, правда, зараз-же й відсовуючи назад.

Цікаво відмітити долю членів цієї громади, зараз-же по перевороті: князь Кочубей, що вважав себе в жадному разі за не гіршого від Павла Скоропадського, зрозуміло, подяки не потребував, задовольшився цілком поверненням собі всіх своїх численних маєтків.

Сахно-Устимовича було призначено на першого голову Ради Міністрів, а потім на Директора Департаменту кіннозаводства міністерства земельних справ.

Гижицького було призначено на державного секретаря, Вороновича й Вишневського на товаришів міністра внутрішніх справ.

І тільки Пашевського, людину, що й зробила багато, й що дала свою відданість підчас перевороту, залишено було на призволяще. Чи не тому, що це був справжній українець?

І вже не гетьманці влаштували його за помішника прокуратора Київського Військового Суду.

Але на це все можуть нам заперечити, що зазначені люди до перевороту не мали змоги виявити свою відданість до України й довели це вже потім. Побачимо.

Далі в книзі йде мова про те, як німецьке командування вирішило підтримати гетьманський переворот і як підтримувало його.

Правда, шановний автор домагається довести, що німецьке командування ніби-то тримало, так-би мовити, дружній неутралітет і що, як логічний висновок із цього, весь переворот виконала лише українська народня громада. Але всім-же добре відома роля німецького командування й німецьких багнетів наприкінці квітня 1918 року в Києві.

24 квітня 1918 року відбулося перше побачення П. Скоропадського з генералом Гренером. Німецьке командування вирішило на певних умовах підтримати заведення нового ладу державного на Україні (стор. 31).

А вже 25 квітня фельдмаршал Айхгорн видав свого знаменитого наказу про заведення на Україні німецьких польових судів, яким, між іншим, мали підлягати всі вчинки проти громадського порядку (стор. 32); в ніч на 27 квітня німецьке військо обеззброїло першу дивізію синьожупанників, майже єдине регулярне українське військо в Києві (стор. 33); 28 квітня німецьке-же військо підчас засідання Центральної Ради провело відомі арешти представників влади на Україні, — дискредитуючи тодішню українську владу, а 29 квітня союз земельних власників, утворення якого, між іншим, шановний автор, на жаль, у своїй „історії“ зовсім обминає, і який

складався, як відомо, з великих земельних власників на Україні, що мали занадто мало спільного з українством,—розпочав свій зїзд (стор. 35).

Німці, що, керуючись наказом із дня 25 квітня, не дозволяли жадних прилюдних зборів у Києві, проте дозволили зібратись декільком тисячам учасників зїзду земельних власників.

Неутралітет, як бачимо, безмірно більший, ніж лише дружній.

Цікаво відмітити таких членів президії цього зїзду, як зазначений вже вище Воронович (голова зїзду), Гуляницький, Базарський, Ракович, Люц, Висоцький, Бродський, князь Голіцин (стор. 35), мабуть всі вони не так цікавилися „початком творчої діяльності українського народу, зміцненням його державности“, як урятуванням своїх лятифундій на терені України.

Не будемо зупинятись на самому проголошенні гетьманства й обранні гетьмана в будинку цирку Крутикова, де на даху стояли німецькі кулемети, вважаємо лише за потрібне навести одну цитату з „історії“ з приводу цього.

„Так відбулося проголошення Гетьмана Павла Скоропадського, одне з імпозантніших у цілій нашій історії, як-що пригадати обставини, при яких і при якому числі учасників відбулися вибори, наприклад, Івана Виговського, Петра Дорошенка, Івана Скоропадського, Пилипа Орлика, Данила Апостола, Кирила Розумовського. Всі вони були обрані так само в присутності на Україні чужої сили — татарської, московської, шведської. Але ці сили були значно менше неутралітні й більше впливали на вибір, ніж тепер німці, та й самі вибори відбулися при далеко меншому числі учасників, ніж вибори Павла Скоропадського. Ці вибори відбулися при надзвичайній однушності й ентузіязмі“ (стор. 38).

Хай читач уже сам судить за „точність“ цих рядків та за те, чи не відбито зазначених подій в одному з кривих зеркал.

Отже союз земельних власників обрав на гетьмана України Павла Скоропадського.

Далі шановний автор підкреслює, що жадні політичні угруповання на Україні не ставили опору гетьманському перевороту, доводячи цим його популярність і непопулярність Центральної Ради. Що Центральна Рада за тих часів значно втратила свій попередній престиж серед багатьох кол, це не підлягає сумніву, але й не легко було ставити опір перевороту, виконаному за підтримкою всемогутніх німецьких багнетів.

Висовує шановний автор ще таку парадоксальну, на його погляд, думку, що гетьмана з самого початку підтримували настроєні не національно верстви: Союз землевласників і протофіс — об'єднання промисловости, торгівлі, фінансів і сільського господарства—(цікаво було-б до речі запитати, а де поділися національно настроєні військові українські круги й українське козацтво, що за них раніше згадував шановний автор?), національна-ж українська інтелігенція, соціалістична демократія й „розпропаговані“ (стор. 47)

від неї кола селянства та робітництва не тільки не підтримували гетьмана, але навіть ставилися до нього вороже.

„В той час, коли тисячі хліборобів, промисловців, торговельників виступали на зїздах, як українці і в ім'я інтересів України, жменька соціалістичної інтелігенції тільки собі самій присвоювала монополію представляти українське громадянство (що ніби-то неприхильно ставилося до обрання гетьмана) й цілий український на-рід“ (стор. 59).

Боїмося, чи не скористувався й тут шановний автор трохи з кривих зеркал та може й з обох разом.

Через цілу низку історичних причин на Україні наприкінці російського панування майже не залишилося ані національної аристократії, ані національної великої буржуазії, майже всі нащадки старих українських родів, великі землевласники були зросійщені ледве чи не на всі 100 відсотків, і тому цілком зрозуміло, що коли вибухнула українська національна революція, то перед у ній взяли суто-національні-українські: інтелігенція, соціалістична демократія й „розпропаговане“ селянство.

Як вони діяли, це вже інша річ, але-ж ці такі елементи утворили самостійну Україну, і ось коли на Україні скоївся гетьманський переворот, коли його фактично заподіяла чужа озброєна сила, коли найголовнішу участь у цьому перевороті взяли зовсім чужі українству елементи, коли на гетьмана було поставлено Павла Скоропадського—а хто був Павло Скоропадський для тодішніх широких українських верств? Людина відома лише зі свого історичного прізвища, великий пан, аристократ, придвірний царський генерал—то цілком зрозуміло, що всі ці суто-національні українські верстви в кращому випадкові мусіли поставитися з де-яким недовір'ям до новообраного гетьмана, придивитися до нього, обізнатися з ним.

Ця „жменька“, що на собі виносила ставлення царського режиму до української інтелігенції, демократії, селянства, що багатьма роками свого життя вистраждало для себе розуміння слів „українське“, „Українська Держава“, цілком зрозуміло, навіть погодившись із потребою перевороту, мала підстави побоюватися мало знайомої, непевної постаті гетьмана, не кажемо вже за тих, хто в самому гетьманаті вбачав посягнення на здобутки революції.

А хто-ж був гетьман для цих великих землевласників, великих промисловців, торговельників? Усім їм добре відомий, із багатьма навіть поріднений, для де-яких Павлусь, для де-яких Павло, для більшості Павел Петрович. Добрий товариш, добрий однополчанин, чудесна людина, світи його імператорської величності, командир свого часу найкращого гвардійського полку, власник величезних маєтків. Для всіх них гетьманство, Українська Держава були не то якась гра в шаради з передягненням, не то аматорська вистава, яку влаштовував їхній загальний добрий знайомий Павло Петрович. Але ця, на їх погляд, оперета врятувала їм їхні маєтки, їхні капітали, продовжувала можливість безтурботного існування на Україні, де так добре можна було харчуватися, навіть давала

добрі гроші—платню за виконання тих або тих обов'язків у державі Павла Петровича, а водночас тут-же можна було цілком безпечно дочекатися падіння большевиків і повернутися до Петрограду вже зі стажем державних діячів, а може, як кандидати до „справжніх“ вже міністеріяльних тек.

Як-же не погодитися на де-яке перефарбування протягом певного часу, як не дякувати гостинному господареві, як не визнавати його „тисячами“ всім цим землевласникам, торговельникам, промисловцям. Не даром цей самий „протофіс“ мав піднести панові Гетьманові дорогоцінну булаву!

І посунулися на Україну „урядовці, вчорашні великі люди, поміщики, земські діячі й просто цивільні, посунулися військові, що бажаючи служити Росії, як із патріотизму, так і з бажання заробити на хліб щоденний, не мали куди йти, щоб не дійти конфлікту з власним сумлінням.

Таким людям я казав, що, служачи гетьманові, вони без жадного сумніву служать Росії, й вони, огледівшись, звичайно й уступали на службу до гетьманського уряду, хоча де-хто з них і вважав для себе за непереборну перешкоду вимогу розмовяти й писати українською „мовою“ пана Грушевського, що, правда, вимагалось, але дуже зле виконувалося через незнання цієї мови по всіх урядових установах України“.

Це цитата — дуже характерна — зі спогадів одного з членів імператорської російської родини, герцога Лейхтенберга, що теж уважав через свої дружні стосунки з п. П. Скоропадським, а вони були й свояки, й колись одного полку, за цілком добре мешкати у Києві („Архив русской революции“ т. VIII стр. 167).

Страшенно дивується шановний автор такому недовір'ю до гетьмана з боку націоналістичних українських кругів. Яких-же заходів уживав гетьман, щоб усунути це недовір'я?

Микола Василенко, що його було призначено 30 квітня 1918 р. на другого голову Ради Міністрів гетьманського уряду, не знайшов нічого кращого, як дати перше інтерв'ю не в українській пресі, а в газеті „Кіевская Мисль“, газеті яскраво ворожій до всього українства. В ньому він, між іншим, підкреслив, що „в основу діяльності нового кабінету має бути положене національне відродження України, але очевидноки без тих крайностей, які-б дражнили населення, шкодили-б правильному розвитку національного життя й викликали-б неохоту до українства серед інших національностей“ (стор. 54). А це-ж була дб де-якої міри не чужа людина для українського громадянства!

А пані Софія Глінкова, дочка відомого українського діяча Василя Тарновського, що була за господиню майже на першому приїзді нового гетьмана на розговинах у ніч під Великдень, заспокоювала потім усіх знайомих, що „з українцями тепер особливо церемониться не будут“.

Це були безумовно жіночі пльотки, але їх-же чули й ці самі „українці“.

Шановний автор уживає заходів довести, що українські громадські діячі національного напрямку відмовлялися працювати в гетьманському уряді. Таку „пропозицію — каже він — було зроблено Д. Дорошенкові, К. Мацієвичеві, Ол. Шульгині, Ол. Лотоцькому, але з них згодився один тільки Д. Дорошенко“ (стор. 60).

Цим твердженням робиться певне вражіння цілковито безпідставної неохоти українських громадських діячів національного напрямку працювати в як не як Українській Державі, але до цього слід було-б додати, що Ол. Шульгин пішов-же працювати на посаду українського посла в Болгарії. Що-до Ол. Лотоцького, то він навіть не одержав Лизогубових телеграм із пропозицією працювати в уряді (Дм. Дорошенко. „Мої спомини про недавнє минуле“ ч. II стор. 90), а К. Мацієвич обумовлював свій уступ до кабінету провадження певних аграрних реформ, на що уряд не погодився.

Не вважає за потрібне додати сюди шановний автор і те, що де-яким відомим українським діячам національного напрямку, які погоджувалися працювати в гетьманському урядові, пропонували посади непорівняно нижчі за надані „українським громадським діячам не національного напрямку“, так було, наприклад, із Миколою Міхновським, який не погодився на запропоновану йому посаду урядовця для доручень (Дм. Дорошенко. „Мої спомини“ ч. II стор. 90), далі на тій-же сторінці автор цитованих споминів зазначає, що це зробило на нього вражіння, ніби-то особиста амбіція не дозволяє землякам брати посади нижчі за міністерську, а ще далі автор розповідає, що вже він сам аж двічі відмовився від запропонованої йому посади товариша міністра закордонних справ, поки йому не була запропонована посада керівничого цього міністерства.

І ось 3-го травня остаточно був складений кабінет міністрів в Українській Державі.

Подаючи коротенькі біографічні відомості за кожного з членів кабінету, шановний автор впевнений, що ці відомості покажуть, чи справді ці всі люди — „абсолютно чужі для України й ворожі українству“, як закидували їм тоді українські націоналістичні кола. Отже, не зайве буде зупинитися на цих людях і на їхній діяльності.

Третій, протягом чотирьох днів, Голова Ради Міністрів і спочатку міністр внутрішніх справ Федір Лизогуб. На першому плані звичайно його історичне українське походження. Як відомо, рідний брат його був свого часу покараний на горло за свою антиурядову діяльність; проте це не стало на перешкоді панові Лизогубові за часів царату бути й маршалом, і головою губерніяльної земської управи, і членом ради при Кавказькому Намісникові й провадити цілком уже урядову діяльність, навіть дбаючи за українську культуру за часів перебування в Полтаві.

Як приклад „українофільства“ пана Лизогуба наводиться те, що літом 1909 року за часів „ювілейних свят“ (Полтавської перемоги, а були це дійсно ювілейні свята для російського уряду й росіян і сумні, жалібні для кожного свідомого українця), він зустрічав

царя Миколу II в Полтавському земському будинкові й навіть, по-за офіційною програмою церемоніялу, давав цареві пояснення, чому в будинкові скрізь українські написи (стор. 62).

Дійсно навіть смішно було вимагати за тих часів від п. Лизогуба національної свідомости.

Не знайшов-же нічого кращого пан Петро Дорошенко, що за часів Гетьмана стояв на чолі головної управи мистецтв, як піднести цареві Миколі II підчас його перебування в Чернигові 1910 року келих гетьмана Петра Дорошенка, що переховувався в його роді.

Так оцей самий пан Федір Лизогуб, що давав пояснення з приводу українських написів у земському будинкові, коли в травні 1918 року до нього, як до міністра президента, з'явився в одній службовій справі представник військової прокуратури й звернувся до нього українською мовою, просив правда, дуже ввічливо перепрошуючи, розмовляти з ним московською мовою, бо української він ще не навчився й не розуміє.

Але за часів гетьмана Павла Скоропадського, що в резолюціях на проханнях на своє ім'я писав власною рукою українською мовою лише два слова „Павло Скоропадський“, міністр президент п. Федір Лизогуб був може ще не з гірших, хоч і каже за нього в своїх спогадах помічник державного секретаря в його-ж кабінеті М. Могілянський, що це був „руській человек до мозга костей“ (стор. 93 його спогадів).

Як відомо, надалі теку Міністра Внутрішніх Справ тримали: Ігор Кістяковський та Віктор Рейнбот.

Ігор Кістяковський, ніби-то й доброго українського походження, але немає правил без винятку, не всяке прислів'я справджується, іноді яблуко й далеко від яблуні впадає.

І сумна роля цього міністра внутрішніх справ у першому кабінеті Лизогуба, людини безумовно розумної, працездатної, добре відома й пам'ятна на Україні.

Варт згадати, як охоче пішла ця людина, що, здається, дивилася на себе, як на другого Столипіна, керувати Міністерством Внутрішніх-же Справ до 14 листопада 1918 року, по оголошенні курсу на єдину неподільну Росію!

Друзів можна пізнати в нещасті, каже інше прислів'я, і за часів того нещастя, тих злиднів, що охопили пізніше Україну, Ігор Кістяковський цілком недвозначно виявив себе, чи є він друг України.

Зайве здавалося-б що-небудь казати за німця Рейнбота, колишнього голову Петроградського Окружного Суду за найреакційніших останніх часів царату, який по зміні української орієнтації взяв теку міністра юстиції в кабінеті Гербеля.

Цьому петроградцеві не могла бути байдужою доля України лиш тому, що це був терен для відновлення колишньої великої Росії, житниці цієї могутньої Росії.

Такі то були люди, що стояли на чолі найвідвідалішого міністерства, що творили політику на Україні за часів гетьманату.

На посаді товаришів міністрів „чисто ділові й фахові було запрошено відповідних людей із досвідом і стажем по роботі в своєму фаху, але таких, що своїм походженням або діяльністю були звязані з Україною й добре ознайомлені з її життям та потребами“ (стор. 66).

Першу скрипку відіграв поміж них колишній царський губернатор Михайло Воронович. І за нього, і за товаришів міністра Олександра Вишневського й Віктора Рейнбота вже довелося згадувати.

Дійсно, і п. Віктор Кулябко-Корецький, великий землевласник із Полтавщини, — п. Микола Савицький, великий землевласник із Чернігівщини (що-правда лише протягом місяця вважав за можливе перебування на цій посаді) й п. Сергій Варун-Секрет, великий землевласник із Херсонщини, колишній член Державної Думи правого напрямку — всі вони були звязані з Україною, всі вони мали тут чималі маєтки, але хто-небудь із них чи вважав себе за українця не тоді, коли за це навіть добре платили, а тоді, коли це вже навіть було небезпечно?

Усі ці добродії зникли з українського політичного обр'ю, скоро насунулися на Україну хмари.

З директорів департаментів міністерства внутрішніх справ шановний автор згадує лише за одного — Юрія Старицького, а слід було-б згадати ще принаймні й за директора такого важливого департаменту, як Державної Варти, славнозвісного Петра Акермана, пасинка відомого царського міністра юстиції Муравйова. Цей пан Акерман, колишній прокурор Віленського Окружного Суду, не тільки не мав жадного відношення до України, але навіть вважав за можливе прилюдно в офіційних розмовах уживати таких виразів що-до української мови: „етот собачій язик“, „ета собачья „мова“. Це той п. Акерман, що, коли йому колись своєчасно не подали автомобіля до ресторану „Континенталь“, де властиво кажучи й містилася філія його службового кабінету, страшенно обурився з цього, викликав цілий загін державної варти й, стоячи на чолі його, правда може й не зовсім твердо на ногах, повів його в правильну атаку на гараж міністерства й одержав цілковиту перемогу; той п. Акерман, що дуже старано підбирав чинів цієї самої державної варти, головне з колишніх жандармів та поліцаїв царських часів. Отже не даром літери на наплічниках чинів державної варти „Д“ „В“ київське населення читало, як „дай взятку“; той Акерман, що протягом усього часу гетьманату стояв на чолі цього політичного департаменту, старано перетворюючи його в точнісіньку, може значно й зменшену, копію царського департаменту поліції що-до України й всього українського, що в його руках зосереджувалося керівництво всіма політичними арештами на Україні, що по поваленні гетьманату зник, передбачено захопивши з собою чималу суму державних коштів.

Такий був центр, а що уявляла собою периферія? Київський столичний отаман був генерал Хануков, одеський міський—генерал Мустафін, Миколаївський—генерал де-Бонді.

За них і за їхнє ставлення до України навіть і шановний автор вважає за краще промовчати (стор. 261).

Далі, по гетьманському перевороті було звільнено всіх губерніяльних та повітових комісарів Центральної Ради та негайно замінено на губерніяльних і повітових старост — треба було заманіфестувати корінну зміну на місцях.

Шановний автор сам примушений заявити, що при цьому було чимало невдалих призначень, але все-таки, захищаючи ці призначення, каже, що переважна більшість старост були місцеві земельні власники; „дуже мало було людей, які-б служили на адміністративних посадах за старого режиму (всього таких було 3—4“), каже він (стор. 91).

Тому одіозність цих призначень для українських національних кругів тільки в нечисленних випадках мала рацію, каже далі шановний автор. Але невже-ж гадає шановний автор, що ці призначення на вищі адміністративні посади на периферії великих земельних власників росіян, поляків, зросійщених українців не мали бути одіозними для українського селянства, бо в такий спосіб незакінчені суперечки, суперечки за землю поміж зазначеними великими земельними власниками та українськими селянами мали-ж вирішувати самі-ж позивачі в цій справі — великі земельні власники?

Назавжди-ж уже минули часи повітових маршалків та земських начальників, коли на чолі місцевої влади повинні були стояти місцеві-ж великі земельні власники, втілюючи в собі й адміністраторів, і батьків-опікунів місцевого селянства.

Це з одного боку, а з другого — що-до одіозности цих призначень для українських національних кругів, то сам шановний автор змушений зазначити за призначення на київського губерніяльного старосту п. Ів. Чартарижського, колишнього мирового посередника, а потім губернатора окупованої Тернопільщини за часів Бобринського.

Це-ж занадто яскравий приклад, як гетьманський уряд заманіфестував свій український національний напрямок призначенням на столичного губерніяльного старосту людини, яка нищила все українське в нещасній окупованій за часів царату Галичині, людини, яка ввесь час не знала для українців іншої назви, як „Мазепінці“.

Або харківський губерніяльний староста генерал П. Заліський— „добрий адміністратор і по своєму патріот України (чи не заширо роздає шановний автор ці епітети?), але він вважав, що українці можуть добре обійтися з готовою вже московською мовою й не потребують зовсім творити якусь нову мову й нову культуру“ (стор. 92). Чи, як сам п. Заліський пише за себе: „українську „мову“ не признавал, как нововеденіе никому не нужное и очень тормозящее всю деловую жизнь“. (Генерал П. Залеский. „Южная армія“. „Донская Летопись“ № 3, стор. 235).

До речі, цей генерал Заліський зараз-же по зміщенні з посади губерніяльного харківського старости, або як сам він її називає

„губернатора в Харкове“ кинувся до найактивнішої участі в формуванні так званої „южної армії“ з її одвертими гаслами „армія національна і монархічна“.

А хто-ж були інші?

За помішника київського губерніяльного старости був п. Платон Забугин — попередю урядовець для особливих доручень при київському генерал-губернаторові, а потім він стояв на чолі Бродського повіту за часів зазначеної вище окупації Галичини.

Наведемо ще де-кілька знайомих прізвищ серед повітових старост на Київщині: Київського повіту — Микола Григорій, колишній мировий посередник перед війною; Бердичівського — Іван Машир, колишній київський поліцмайстер; Уманського — Ібрагим Солтик, колишній черкаський ісправник; Василівського — Володимир Троцький, колишній мировий посередник.

На Чернігівщині: за губерніяльного старосту були: попередю Савицький (за нього ми вже згадували), потім Микола Висоцький, колишній земський начальник. Повітові старости: Чернігівський — Михайло Малахів, колишній неодмінний член губерніяльної землеустройної комісії, помічник його — Кость Котляревський, колишній земський начальник потім член губерніяльного „присутствія по крестьянським делам“; Борзенського — Лев Білозерський, колишній член землеустройної повітової комісії; Ніженського — п. Микола Висоцький (щойно за нього згадували); Сосницького — Кость Імшенецький, колишній земський начальник; Козелецького — Вітольд Кринський, колишній член землеустройної комісії; Кролевецького — Ілля Соломка, колишній земський начальник; Стародубського — Федір Кибальчич, цей служив у судовій офіції; Суразького — Кость Іванов, колишній земський начальник; Новозибківського — Іван Лістовський, земський начальник; Глухівського — Микола Бірвар, член землеустройної комісії; Конотопського — Сергій Кандиба, земський начальник; Городнянського — Володимир Тризна, колишній земський начальник, а потім член „губернського по крестьянським делам присутствія“; Остерського — Дмитро Вишневський, земський начальник; Ізяславський повітовий староста на Волині — Шабельський, колишній віце-губернатор; Гомельський повітовий — Євген Стош, земський начальник; Карачевський повітовий — князь Олександр Волконський, колишній земський начальник.

Ми перелічили 22, а не 3—4, як каже шановний автор, лише нам знайомі прізвища осіб, що служили за царських часів на адміністративних посадах і причому, ще не досить „специфічних“ посадах. За решту ми не знаємо.

Майже всіх зазначених осіб було, зрозуміло, усунуто з тих або тих посад ще 1917 року за часів тимчасового Уряду, не мали змоги вони служити, зрозуміло, за часів Центральної Ради й ставилися вони до всього українського, як до політично їм ворожого; тепер-же з призначенням їх на відповідальні посади, вони також, зрозуміло, мали рацію гадати, що це є поворот до минулого, зама-

скована реставрація тих добрих часів, коли вони також стояли у влади.

І вони круто повернули праворуч стерно політики на місцях. І в цьому їм не тільки ніхто не перешкоджував, а навпаки їх у цьому цілком підтримував центр. „Старі діячі, знову закликані до влади, застосовували вже занадто старі й ненависні засоби керування на місцях“ (спогади М. Могилянського. „Архив русской революции“ т. XI, стор. 97). „Побачивши нормальне життя на Україні, вся ця попередня російська бюрократія уявляла собі, що всі злидні закінчено, а тому взялися за старе: хто поновлював свої кошти, хто надміру поповняв свої збитки, хто брав хабара, хто спекулював, хто тягнувся по владу за законами революції, тоб-то що-до лише свого апетиту та нахабства, хто просто користувався з життя: гуляв, грав у карти, жуїрував по реставраціях та садках. Справі віддавалося небагато“. Це цитата зі спогадів генерала Заліського, росіянина, одного з діячів по утворенню „Южної“ армії, якого в жадному випадку не можна запідозрювати в прихильності до України, до її національних кругів (ген. П. Залеский. „Возмездіє“, стор. 229).

Нижчих агентів влади на місцях ці старі діячі теж брали, зрозуміло, з тих, хто раніше їм служив.

А ці люде або боялися утворення цілком їм і соціально, й національно незрозумілої України, або цілком одверто її ненавиділи й бажали помститися їй навіть за всі злидні революційних часів.

Надалі кидається ввічі таке цілком оригінальне твердження шановного автора:

„Весь одіом за карні експедиції та їхню діяльність ліг потім на гетьманське правительство, але правительству цьому в дійсності довелося лише ліквідувати діяльність цих самочинних відділів, які розпочалися фактично за часів Центральної Ради (стор. 10, 93).

Здається нам, що це твердження страждає й на „неточність“, і на „неповність“. Ці карні експедиції, ці карні загани й виникли-ж за часів гетьманату, бо за часів Центральної Ради не було ще за що карати — землю-ж відбирали закономірно.

У підтвердження діяльності таких добровільних карних відділів за часів Центральної Ради, шановний автор посилається на спогади М. Могилянського на сторінках збірника „Архив русской революции“ т. XII, ст. 97—98 (стор. 93).

Але коли ми звернемося до зазначених спогадів, то бачимо, що М. Могилянський, малюючи огидні та жахливі вчинки добровольчих карних офіцерських загонів, що спровокували до заколотів у цілком мирних закутках, датує їх 20—30 червня 1918 року, тоб-то за 2 місяці по утворенню Гетьманату.

Далі шановний автор каже, що „гетьманський уряд зміг приборкати діяльність цих відділів лише протягом кількох тижнів, а тим часом вони встигли наробити багато шкоди й викликати озлоблення проти нової влади, на карб якої ставилися всі злочинства тих відділів“ (стор. 94).

Та чи не пригадає тоді шановний автор за діяльність безумовно вже не самочинних, а цілком легальних „карних відділів“, охоронних сотень, частин чужоземного війська, що часто-густо зі старостами, їхніми помічниками та іншими місцевими земельними власниками на чолі, за часів Української Держави, творили на підставі навіть особливих обіжників лад на українських землях, остаточно вирішуючи суперечки поміж двома сторонами: російськими або польськими поміщиками з одного боку й українським селянством із другого, а на чію користь це вони вирішували та в який спосіб? Чи не пригадає тоді шановний автор, що ці карні відділи під проводом старост та їхніх помічників сікли цілі села без винятку, приказуючи: „вот тебе твоя Україна“, що цілі натовпи людей потім гатили або у в'язниці, або до німецьких концентраційних таборів, що на селянство накладали тоді величезні контрибуції, що чимало поміщиків багатіло тоді по поверненні їм вартости ніби-то в них пограбованого майна, що діяльність ця на місцях мабуть назавжди скомпромітувала серед українського селянства, тоді ще захопленого до де-якої міри українським романтизмом, самі розуміння „Гетьман“, „Гетьманщина“, що цілих пісень склав український нарід із приводу тих сумних подій за часів гетьманату?!

А що-до приборкання цих карних експедицій, то дамо слово помічникові державного секретаря в лизогубівському-ж кабінеті М. Могилянському. У цитованих уже вище своїх спогадах, він просто каже: „мені невідомо, щоби вживали якихось заходів приборкати „карників“ та й узагалі проти карних експедицій (стор. 98 його спогадів, „Архив русской революции“ т. XI).

І ці ганебні гидкі сторінки безстороння історія повинна поставити на дебет іменно міністерства внутрішніх справ гетьманату.

Боротьба, може, до де-якої міри навіть і потрібна з політиканством земського самоврядування, вона-ж головне зводилася до боротьби з національним напрямком у самоврядуванні.

На голову комісії перегляду законів про самоврядування в Українській Державі було призначено князя Голіцина, великого землевласника й земського діяча Харківщини, що стояв на чолі протофісу. Але що була Україна князеві Голіцину, а князь Голіцин Україні?

Міністр внутрішніх справ Кістяковський казав між іншим, що на зїзді губерніяльних старостів він підкреслював потребу найобережнішого ставлення до всіх діячів українського національного руху. Необережні арешти національних діячів неприпустимі, казав він (стор. 271).

Отже логічно кажучи, український національний рух в Українській Державі—це було щось небезпечне, і його діячі—це особи, на які повинні звертати увагу охоронники ладу й спокою на місцях—старости. Отже національний рух—то справа антидержавна!

Але-ж треба зазначити, що-до гетьманату були в опозиції не лише одні українські національні кола, були в опозиції й суто

російські кола, як ліві соціалістичні, так і цілком праві, але репресій зазнавали головне українці, а праві російські кола користувалися майже цілковитою недоторканістю. Їхні організації вороже ставилися не тільки до всього українського, але навіть до самої ідеї української самостійності, російські газети цілком недвозначно пропагували вороже ставлення до української державности, на це уваги не звертали, проводячи найреакційнішу політику лише до всього українського.

Варто підкреслити, як Міністр Внутрішніх Справ Кістяковський розв'язав питання обвинувачення міністерства в реакції; він спокійно заявив, що на його думку „політика уряду зовсім не реакційна“ (стор. 270).

Правда, коли, по промові Кістяковського в Одесі, хтось запитав його: „так що це, повернення до часів Плеве?“, то Кістяковський відповів: „у порівнянні зі мною і Плеве, і Сіяягін малі діти“ (Спогади Могилянського стор. 100).

І нарешті, як вінець творчої діяльності гетьманського міністерства внутрішніх справ був закон із дня 30 листопада 1918 року „про зміну, доповнення та скасування діючих узаконень про волосні, повітові та губерніяльні установи по управлінню сільськими місцевостями“—утворювалися по всій Україні нові опікуни селянства мирові посередники, яким надавалися функції колишніх земських начальників, поновлялися колишні повітові зїзди під маркою повітових рад у сільських справах, та колишні губернські присутствія під маркою Губерніяльних Рад у сільських справах.

На щастя цей закон далі сторінок Державного Вісника не поширився.

І вертілося коло державного апарату, міністерства внутрішніх справ гетьманської України за давно виробленим і таким знайомим більшості відповідальних його діячів рецептом старої російської бюрократії—попереду заспокоїти населення, зміцнити державний спокій, а потім можна вже буде почати обмірковувати й реформи в українському національному напрямкові.

Отже, чи були всі ці люди, що творили політику гетьманської України в центрі та на місцях чужі для України й ворожі українству?

Таке ставить запитання шановний автор, таке запитання ставимо й ми.

Далі не менш важливе за часів будівництва держави—Військове Міністерство.

На чолі його було поставлено чомусь не кого-небудь із „національно-настроєних військових українських кругів“, де п. Скоропадський мав ніби-то велику популярність, а „генерала від інфантерії“ Олександра Францовича Рогозу.

Шановний автор що-до ставлення Рогози до українства може лише зазначити, що він походив зі старого шляхетського українського роду на Уманщині, представники якого посідали різні земські посади на Київщині (стор. 63).

Це трохи не зрозуміло, бо, як відомо, земство було заведено на Київщині незадовго до великої війни.

За товариша міністра був генерал Лігнау, родом із херсонських німців-колоністів, за другого, що керував морським міністерством, був капітан I-ої ранги Максимів, той самий, що ще в жовтні 1918 року хвалився, що „його“ міністерство цілком уже готове, щоб бути перенесеним до Петрограду.

На долю цих людей припала безумовно надзвичайно трудна, важка, але й почесна справа утворити регулярне українське військо. У цьому відношенні було вже чимало зроблено, як це зазначає й шановний автор, за часів Центральної Ради, бо тоді у військовому міністерстві політика стояла на другому плані, на першому була робота.

Але замість того, щоби за всяку ціну, користуючися з добрих взаємин гетьмана з німцями, дбати як за найскорше утворення армії, з цим зволікали, бо за непевний здавався для росіян-генералів український елемент для українського війська, рішуче вони були проти національного принципу.

І замість конструктивної почалася деконструктивна робота у військовому міністерстві — вважали за цілком неодмінну і недвозначно важливу справу замінити попереду весь національний свідомий український елемент на суто російський, часто-густо ворожий до українства, в кращому випадку цілком байдужий до нього.

Із зовнішнього боку це робилося ніби-то для того, щоби притягнути до роботи фахівчий персонал, усунувши не таких фахових людей; а з внутрішнього — не покладали надій на цих „мазепинців“, коли доведеться відбудовувати Єдину Росію*).

Це не було зроблено раптом, зараз-же по перевороті, ні, майже весь апарат військового міністерства тоді залишився на місцях, і апарат далеко не кепський, що підтверджує й сам шановний автор.

Ці зміни тривали досить довгий час, і закінчено їх було лише наприкінці вересня.

Ну, як можна було залишати на посаді, скажимо, начальника військово-юридичної управи людину з вищою військово-юридичною освітою, з відповідним стажем протягом великої війни, людину, що з самого початку утворення самостійної України працювала на цій посаді, українця не лише походженням, але й переконанням, коли ця людина мала рангу лише полковника?

Або чи годилося, щоб посаду старшого військового прокуратора посідала особа з вищою юридичною освітою, великим стажем,

* Не заперечуючи тому, що, при призначеннях на відповідальні військові посади в часи гетьманату, фаховий підготовці призначаємих віддавалося переважання над національною свідомістю значіння, знаходимо однак, що причини цього сумного явища висвітлені шановним автором де-що поверховно. В наслідок цього і вся робота Військового Міністерства за той час намальована автором у занадто темних фарбах, опускаючи його працю в деяких ділянках навіть під національним поглядом видатну, як от, наприклад, працю Головної Шкільної Управи Військового Міністерства з її персоналом.—Редакція.

що протягом війни виконувала найвідповідальніші обов'язки в військово-судовій офіції, що посаду цю обняла з самого початку утворення самостійної України, коли в російській армії вона була лише прапорщиком запасу?

Те, що за часів Центральної Ради його було іменовано на отамана, те, що це був фахівець-правник, активний член українського правничого товариства, щирий український патріот у найкращому розумінні цього слова,—це було все дрібниці, це не обходило військового міністерства Української Держави, його обходило лише, що в Росії, за часів царату це був прапорщик.

І „безробітні“ російські генерали, що понаїздили на Україну, не маючи до неї жадного відношення, в своїй спеціальній записці на імя гетьмана протестували проти таких призначень.

І почалися призначення на всі ці посади генералів-росіян, вони самовпевнено сідали на порожні фотелі, маючи російські царські ордери на грудях, іноді навіть царські російські кокарди, з кашкетах, не маючи абсолютно нічого спільного з Україною, з українським народом, вважаючи, що коли їх знову покликали до праці, то знову повертається минуле, що лише де-який час треба перетерпіти цю комедію з переодягненням. І почалися спочатку ввічливі перепрошення з боку цих генералів, що хоч вони й мають де-яку спорідненість із Україною, з українськими родами, що хоч вони й люблять Україну й розуміють українську (звичайно Шевченківську, а не, боронь Боже, якусь нову, що видумали німці) мову, але поки що вони дозволяють собі вживати лише московської мови, потім казали вони, що й доповіді на письмі зручніше було-б писати московською мовою, щоби легше було їм зрозуміти, а потім „ведь тут дело нужно, а не какая-то там „мова“!

І майже по всіх інституціях військового міністерства, де за часів Центральної Ради був цілком український вигляд, залунала московська мова, російське поведження, і марили майже всі ці вищі особи в міністерстві, що ще трохи часу, й вони всі автоматично опиняться на таких-же посадах уже російського військового міністерства.

У військово-юридичній управі, здається, в одному відділі розгляду прохань на імя гетьмана доповіді писалися українською мовою.

Не про українізацію міністерства йшла мова, а про русифікацію його.

І на 14 листопада 1918 року багато вже було зроблено в цьому напрямкові.

Навіть німця Лігнау було усунуто з посади товариша міністра, бо щось за дуже він захоплювався українством.

А за найголовнішу, найпотребнішу роботу для України, за утворення українського війська майже забули, не звертали на це особливої уваги, в перспективі-ж було незабаром утворення російської армії!

Молоде суто українське старшинство, може й справді ще мало освічене, але що складало досить великий відсоток, замість того, щоб довиховати його, було усунуто до резерви.

Але за те з великим співчуттям, з великою, може не зовсім одвертою підтримкою ставилося військове міністерство Української Держави до формувань на терені України особливого корпусу, Южної армії, Астраханської, Добровольчої...

„Україна широко розкрила двері допомоги не лише для Дону, але й для всіх добровольчих організацій, що розпочали формувати північні й південні армії для відбудування Росії“ (А. Черячукін. „Донські делегації на Україну и в Берлин в 1918 — 1919 г.“ Донская Летопись № 3, стран. 206).

Що-до державної української діяльності військового міністерства не зайве підкреслити факт, що його наводить шановний автор, як план десанту на чорноморському побережжі на допомогу Кубані розбився „через саботаж або, вірніше, зраду одного з високих чинників українського міністерства війни: очевидячки, будши в стосунках із генералом Алексеевим і сприяючи його планам, цей пан умисно затягав справу, не зважаючи на виразні накази гетьмана й військового міністра, зволикав під ріжними претекстами почати операції, а тим часом Алексеев швиденько вирушив у похід, захопив Катеринодар... Таким способом, замість приязної або навіть прилученої до нас Кубані повсталала територія, опанована Добровольчою російською армією з її ворожими до українства відносинами й планами відбудови „єдиної неділимої“ Росії“ (стор. 198).

На жаль, не тільки не зазначає шановний автор за наступну долю цього „високого чинника“ (боїмося, що й по „зраді“ він спокійнісінько працював на попередній посаді), але навіть не вражає за потрібне „пролити“ світло правди“ на прізвище цієї людини, очевидячки теж не „чужої“ й не „ворожої“ до українства.

(Продовження буде).

ПЕРЕД ЧИТАННЯМ КНИЖКИ ПРОСИМО ПОПРАВИТИ
ТАКІ ПОМИЛКИ:

Стор.	рядок	надруковано	має бути
18	8 здолу	о півдня	опівдні
19	11 згори	скидаючи	які скидали
28	20 згори	компанія	кампанія
28	3 здолу	про те	проте
32	15 здолу	Холостоновського	Холостоковського
34	3 згори	лолковника	полковника
35	19 згори	яле	але
35	24 згори	зишити	знищити
38	16 здолу	кулемелів	кулеметів
40	15 згори	Гулого.	Гулого).
43	6 згори	з них	в них
43	9 здолу	післанепь	післанець
44	8 згори	заклучити	вивести
48	7 згори	2-ий і 5-ий	2-ий і 6-ий
48	9 згори	приділені до	приділені: 4-ий до
48	10 згори	послужили	послужив
55	22 згори	12 березня	22 березня
55	18 здолу	р. Тереревки	р. Тетеревки
57	17 згори	на розвідках	на розвідки
57	20 згори	з південного сходу	з південного заходу
57	21 згори	з південного сходу	з північного заходу
58	20 здолу	на фронті	на фронті
59	18 згори	по части вони відійшли	по части відійшли
59	7 здолу	для атаки 3-ої прийнятий був	для 3-ої атаки був
59	4 здолу	резерів	резервів
60	21 згори	в с. Северинці	в с. Саверці
60	23 згори	в с. Білонок	в с. Білопіль
60	22 здолу	досить	занадто
90	13 здолу	від Сухижина	від Сульжина
62	11 згори	її складу	її складу
62	14 згори	опанувати	опанувати
62	15 згори	Трацвин	Трацлин
62	19 здолу	Зубовці	Сухнівці
62	21 здолу	Майдан-Біла	Майдан-Віла
62	5 здолу	Шаровчики	Щуровчики
64	15 згори	Матерни	Лютерки

Стор.	рядок	надруковано	має бути
64	19 згори	Каленачі	Каленичі
64	24 здолу	Чотирбори	Чотирбоки
64	24 здолу	Ничмали	Ничпали
65	8 згори	Зоров	Хорів
65	10 здолу	2-ий полк	1-ий полк
65	5 здолу	Судилки	Судилків
67	10 згори	становиск	позицій
68	14 здолу	Рівно	Рівне
68	1 здолу	батарею	батареєю
69	2 згори	батарею	батареєю
69	7 згори	штиків	багнетів
69	20 згори	двигатися	надійти
70	17 згори	Розвал	Розваж
70	22 згори	Вольну	Вольну
71	13 згори	28 травня	24 травня
74	2 згори	залишився	залишилися
74	6 згори	вимагалось	потрібний був
75	15 здолу	південне	північне
76	1 згори	наших	наші
77	2 згори	Затарновичі	Татарновичі
77	22 згори	Сірих ворога, на який	Сірими ворога, який
78	4 згори	Коростенького	Коростенського
78	26 згори	очнайомлення	ознайомлення
78	12 здолу	гарматні	гарматні
79	12 здолу	чинів	ділань
80	20 згори	вузла, 19 січня	вузла 19 січня,
81	3 згори	залишилася 2	залишилися: 2
81	11 здолу	лицарів	героїв
82	10 здолу	скерован	скеровані
83	10 і 8 здолу	польових	польові
84	1 здолу	Овруч у долині	Овруч лежить у долині
85	15 здолу	Борог	Ворог
85	11 здолу	Жалень	Жолонь
88	8 згори	55-го Франківського	Франківського
88	17 згори	безглуздом	безглуздям
91	4 і 7 згори	Шесток	Шестень
91	5 здолу	Липлянщики і Вязовську	Липлянщину і Вязівку
92	1 згори	Жарів	Жерів
93	20 згори	Борог	Ворог
94	21 згори	полковника	отамана
97	7 згори	у майбутні	майбутні
97	3 здолу	Морави	Морава
98	20 здолу	цей великий ступінь	цього вищого ступіня
99	7 здолу	Hoheitsgebiet	Hoheitsgebiet
103	4 згори	Перід	Період
104	1 згори	Миргорд.	Миргород.
104	7 згори	1631 р.	1651 р.
106	3 згори	році,	році,

Стор.	рядок	надруковано	має бути
106	19-20 згори	6-ий Глухівський Гусарський полк та 12-ий Стародубський Гусарський полк	6-ий Глухівський Гусарський полк (до 1907 р. Драгонський) та 12-ий Стародубський Драгонський полк
109	18 згори	„Ізюмську“	„Ізюмську лінію“
110	19 здолу	(Харківський ще з 1882 року — на Уланський полк)	(Харківський — на Уланський полк)
111	16 здолу	32-ий	11-ий
113	4 згори	усією	цією
113	22 згори	formierten	formierten hatten
114	17 згори	Гусарський	Уланський
119	5 згори	кі ннийімени	кінний імени
120	11, 4 і 1 зд.	кило	кіло
124	10 здолу	туди	туди
126	18 згори	Ту	Тут
129	4 згори	абу	аби
129	6 згори	налітали	налітала
135	8 згори	там	тут
136	5 згори	й провокувати	про
140	15 згори	вимагає	вимагав
140	12 здолу	муниції.	муниці,
141	4 згори	відвищена	підвищена
141	20 згори	спецефічному	специфічному
141	21 згори	непідготовленому	підготовленому
142	22 згори	приятелем	супутникам
145	19 згори	Одсі	Одесі
148	2 здолу	Мезепиного	Мазепиного
152	3 здолу	згинули	згинула
154	19 згори	Четным	Честным
156	17 здолу	нм	ним
163	15 згори	уділяли	уділяла
170	4 здолу	заходів	засобів
176	17 згори	пн	по
198	7 здолу	coups d'état	coups d'état
200	19 здолу	причитати	прочитати